

Шукур Холмирзаев

ОҒИР ТОШ КЎЧСА...

Ҳикоялар ва қисса

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети

„ЁШ ГВАРДИЯ“ нашриёти

Тошкент — 1980

Тақризчи филология фанлари кандидати
О з о д Ш а р а ф и д д и н о в

X $\frac{70303-133}{356(04)-80}$ 59—80 4702570000

© „Ёш гвардия“ нашриёти, 1980

ХИКОЯЛАР

НИМАДИР ЙЎҚ БЎЛДИ

Эр — Қисматулла таъсирчан, шўх, хотинига тегажак эди. Хотин — Ҳикматой совуққон, хотиржам ҳам андак қўполроқ эди. Лекин улар бир-бирини яхши кўрар, шунинг учун табиатларидаги бу ҳар хилликни сезмас эдилар, гўё улар шундоқ туғилганлар-у, шундоқ бўлишлари лозим эди.

Бир кун булар бир знефатда бўлиб, бир эру хотиннинг ўзаро ва ўзгаларга муомаласига гувоҳ бўлишди. Улар бир-бирига шу қадар ярашган, шу қадар одобли, ҳаракатларнио сўзлари шу қадар дилбар ва ўзларию ўзгаларга шундай ажиб дилдорликлар кўрсатар эдики, бенихтиёр шу базм қаҳрамонларига айланиб қолишди...

Базм тугагач, бу антиқа жуфт ҳақида ҳар ким ҳар хил фикрда кетди. Қисматулла билан Ҳикматой ҳам.

«Эр анча оғир... лекин хотини чучмал экан», деб ўйлади Ҳикматой.

«Ҳа, эри культурний, лекин хотини...» — Қисматулланинг ўйи ўзга, нотаниш чизиқдан кетди: у бенихтиёр «қаҳрамон хотин»ни ўзининг Ҳикматойни билан қиёслади ва наздида, хотини ундан гўзалроқ туюлди, аммо таққос муомала-муносабат масаласига етганда Қисматулланинг кўнгли алланечук орзиқишга тўлиб, бир зум хаёлга толди: Ҳикматойдан шу маҳалгача бирон-бир илиқ сўз ё ёқимли бир дилдорлик кўрганини эслолмади.

— Кўрдингми у эр-хотинни муомаласини? — сўради у чидолмай.

— Кўрдим, — лоқайд жавоб берди Ҳикматой. — Эри дуруст, лекин хотини кўп қислий экан.

Қисматулла ёнгудек бўлиб кетди.

— Сенга шундай туюлгандир-да, — деди дағаллик билан,

Хотини эридаги янгиликни сезди, бу унинг ҳамиятига тегди.

— Бўлмасам, шунақасидан топа қолинг,— деди-да жадаллаб кетиб қолди.

Улар бошқа бир масала хусусида тортишиб, Ҳикматой шундоқ кетиб қолганда, Қисматулла унинг издан бориб узр сўраб, сўнг унга тегажаклик қилиб, шўхлик қилиб, кўнглини олар эди — шу билан ўртадаги иноқлик тикланар эди. Шуниси қизиқки, эрининг бу одатини Ҳикматой ҳам яхши билар ва йўлакай унинг етиб келишини кутар, сўнг бир оз инжиқланиб, ён берар — шу билан иноқлик барқарор бўлишига ҳисса қўшар эди.

Қисматулла хотинининг ортидан қараб турар экан: «Нима учун энди ҳамниша мен гапиришим керак?» деб ўйлади бирдан ва ўзига-ўзи уқтирди: «Бу сафар ўзи гапирсин!»

Улар уйларига етгунча бир-бирига гап қотишмади. Хонага кириб, креслога чўкишди ва шунда нозик бир ҳолат майдонга келди: улар бенхтиёр бир-бирига қарашди.

Илгарни мабодо бирон масала хусусида шунга ўхшаш вазият содир бўлиб, сўнг фавқулодда бир-бирига қарашганда, Қисматулла... кулиб юборар, сўнг Ҳикматой ҳам ўзига хос зўрға табассум қилар эди. Шунинг билан яраш-яраш...

Қисматулланинг кўзи хотинига тушди-ю, ичидан томон томон бир кулги отилиб чиқиб келаётганини пайқади, аммо: «Йўқ, бу гал у кулсин!» деб ўйлади. Хотини эса тескари қаради.

Қисматулла шу кеча бенхтиёр тарзда ўзининг таъб-табиати ҳақида хаёл суриб қолди ва унга бирдан шундай туюлдики, ўзи шўх, таъсирчан ҳам хотинига тегажак бўлгани учун хотини шундоқ: совуққон, хотиржам, ҳатто кўполроқ.

Қисматулла аҳд қилди: энди бунинг тескарисини бўлиши керак, энди ўзи совуққону хотиржам бўлиши керак, шунда хотини ўзи каби... бўлади.

Одатда эрталаб Қисматулла чойга уннар, Ҳикматой тўшакларни йиғар эди. Бу кун Қисматулла чойсиз жўнаворди ишга. Ҳикматойнинг ҳам аччиғи келди ва тўшагини йиғмаёқ кийинишга тутинди. У тахминан эрининг кўнглидагини сезган, шунинг учун ундан ўч олишга аҳд қилган бўлса ҳам ажаб эмас.

Бир ҳафта ўтди. Эр-хотин бегоналар каби яшашди.

Қисматулла қийналди, ўртанди: ўрганган кўнгил ўртан-са қўймас. Шубҳасиз, Ҳикматой ҳам азоб чеккан бўлса керак: ахир у ҳам Қисматуллага ўрганган...

Кейинги ҳафтада хотин истироҳат ойига чиқди ва Венгрияга турист йўлланмаси олиб келди. Қийим-кечакларини чамадонга солар экан, эрига эшитиларли қилиб:

— Эрта кетаман, группамиз бошлиғи билетниям олибди,— деди.

Қисматулла унга ялт этиб қаради. Нимадир дейишни бурчи деб билди.

— Яхши. Мен ҳам кетаман... Сен келгандан кейин,— деди.

Тамом. Бу ёшлар ёш зиёли эр-хотинлар ўртасидаги расм бўла бошлаган бир одатни — ёшликда дунёни кўриб келиш учун хорижга чиқишни ўзларига қабул қилган, мана уч йилдирки улар гоҳ ёлғиз, гоҳ бирликда четга чиқишар эди.

Мабодо бирининг қолиб, бирининг кетишига тўғри келса, ўша тун уйларида уйқу ҳам кам бўлар эди... Лекин бу тун энг ширин ва лаззатли тун сифатида ёдларидан қолар эди.

Бу тун ҳам улар кам ухлашди. Аммо гапсиз, сўзсиз. Шундоқ дақиқалар бўлдики, Қисматулланинг бирданига эҳтирос билан «бўлди!» деб Ҳикматойни бағрига олишига, Ҳикматойнинг ҳам бунга жуда тайёр турганига бир баҳя қолди.

Эртаси Ҳикматой «пасадка» эълон қилинган самолёт майдони томон бораётганида ҳам нозик ҳоллардан бири содир бўлди...

Одатда бундай маҳалда Қисматулла хотинини одамлар кўз олдида қучиб ўпар, кулар, ҳазил гаплар айтар эди. Гарчи Ҳикматой одамлар олдида унга қарши норози ҳаракатлар қилиб турса ҳам, ичида беҳад завқланар, хурсанд бўлар эди...

— Хайр,— деди Қисматулла.

Қисматулла учун бу биринчи ёлғизлик кечаси ҳам азоб келтирди. Гарчи у шу кунларда хотини билан бегоналардек яшаган бўлса-да, бари бир у қалбининг муҳим бир гўшасини табиий ҳолда тўлдириб турган экан. Чамаси, Ҳикматой ҳам Москва меҳмонхонасида роҳат қилиб дам олмади.

Орадан ҳафта ўтиб, Қисматулла аҳволига кўника бошлади. Хотини қайтиб келадиган кундагина у таниш,

олис безовталиқ ичида қолди, интизорлик билан тонг отқизди, ҳаяжон билан уни кутгани чиқди.

Ҳикматой ҳам чамаси шу алпозда етиб келди ва эрининг қаршисига пешвоз югурди.

— Салом,— деди Қисматулла.

— Салом,— деди Ҳикматой.

Уларнинг қўллари туташди, лекин шунда: «Ҳозир ўзига тортади», деб ўйлади Ҳикматой. Қисматулла эса у томон чўзилаётган қўлини зўрға тутиб: «Йўқ... ўзи-ўзи», деб ўйлади. Бир неча дақиқа ўтди ва қўллар ажралишди. Шунда Ҳикматой кулимсираган бўлди. Қисматулла ҳам гўё одоб юзасидан унга жавобан жилмайган бўлди.

Сўнг, ҳайрон бўлишган каби, автобус бекати томон жилишди.

Уй, тун, тўшак...

— Ҳалиям... ўз... ўзгармадими одатингиз?— деди Қисматулла.

— Сизники-чи?— деди Ҳикматой.

Шунда улар туриб ўтиришди, бир-бирига бир вақтнинг ўзида эгилишди ва бир-бирини қучишди, аммо улар кутганига қарши, шундай туюлдики, эгилишмаса ҳам, қучишмаса ҳам бўлади...

Буни англаб, бирдан ажралишди ва бир-бирига қарашди: тушундиларки, ораларидан нимадир... нимадир йўқ бўлган!

1965

ОЛАМ ТОРТИЛИШ ҚОНУНИ

Хусан акани маҳаллада катта-кичик ҳурмат қилар, зеро, унинг ўзи ҳам гоҳо хасдан паст, тупроқдан хокисор бўлиб кетарди. Йўлда ким учраса салом берар, лекин ўша одам алик оладими, йўқми, бу билан иши бўлмас, ўз вазифасини астойдил адо этгандек, йўлига кета берарди. Оилада ҳам шундай эди. Олти қизининг энг кичкинаси билан ҳам сизлашиб гаплашар, аммо улар ўзини нечоғлик ҳурмат қилади, бу билан ҳам иши бўлмас эди. У гўё одамларни ҳурмат қилиш, лекин

улардан бунинг эвазига бир нима талаб этмаслик учун туғилгандек эди.

Бундай одамларни ҳар қанча мақтаса камлик қилади. Бироқ у кишининг яна бир жиҳати бор эдики, уни кузатган одам баъзан ғашланарди ҳам. Масалан, ўзидан амалда сал баландроқ кишига йўлиқса титраб-қақшаб турар, гўё у одам Ҳусан аканинг қисматини шу дамдаёқ ҳал эгиб қўядигандек туюларди. Лекин ундан ҳам ўзига бирон бир илтифот кутмас эди.

Ҳовлида ток кесиб юрар эдим, Ҳусан ака очиқ дарвозани эҳтиёткорлик билан тақиллатиб кирди. Минг йиллик қадрдонини дафъатан топгандек шодиёналик билан кўришиб:

— Сизни муборакбод этгали келдим,— деди.

— Э,— дедим мен.— Нима билан?

— Жиянли бўлдингиз, оғажон!

— Қ-қанақа жиянли?

— Шу... мен ўғил кўрдим. Биласиз-ку... Шунга хурсанд бўлганимдан... келар ҳафта туғруқхонадан чиқади янгангиз... Шунга, филласи чиқмасаям майли, бир зиёфат қилмоқчи эдик. Шунга айтиб келдим. Йўқ демайсиз энди. Биладан, ишли одамсиз. Командировкангиз кўп. Шунга... Илтимос-да. Хўпми? Йўқ деманг.

Ҳусан аканинг мана шундай суйилиб, ҳатто чучмал бўлиб кетиши менга ёқмасди. Шунчалар каторлатиб гашириб ташладики, уни табриклашни ҳам эсдан чиқариб қўйдим.

— Шу денг... нозик дўстлардан ҳам айтганмиз. Улар албатта келишади. Шунга...

— Хўп, хўп. Бир оғиз сўзингиз, Ҳусан ака.

— Қуллуқ, қуллуқ. Бошим осмонга етди, жон ука. Янаги шанба. Соат олтиларда. Ишдан чиқадиган пайтингизга тўғри бўлди.

— Тушундим.

— Хўп, менга жавоб.

— Утирсангиз...

— Раҳмат. Миннатдорман.

Ҳусан ака кетди. Мен, дарвозани ёпиб, ичкарига кирдим. Негадир хит эдим. «Одам ҳам шунча суйилиб, хокисор бўлиб кетар эканми? Нега шунақа экан-а!» Бориб, яна ток кеса бошладим. Хаёллим тағин у кишида. Ўзи шаҳардан четда, бобосидан қолган ерда ёз ойлари деҳқончилик қилади. Вақтида агрономлик курсини ҳам битирган,

бир неча муддат ўз касби бўйича ишлаган ҳам. Кейин нима ҳам бўлиб, фельдшерлик ўқишига кирган.

Ўша йилларда у киши билан танишган эдим. Ўпкам қаттиқ шамоллаб касалхонага тушдим. Нафас олишим оғир эди. Хайрият, ўша кунн Хусан ака навбатчи экан. Ёшимдан жилмади. Лекин мени сал бонладн ҳам. Нафас олишим оғирлашган сари укол қила берди. Нима бало, ўзим қўпол бўлсам ҳам, терим юлқа эканми, укол акс таъсир қилиб, баданимга қизилча тошиб кетди. Бир ҳафта қашиб, бўлганимча бўлдим. Лекин Хусан акага бари бир раҳмат айтдим. Нима дей? Шундай қилиб, танишиб қолган эдик. Уйига ҳам борадиган бўлдим. Домино ўйнаймиз. У киши гоҳо агрономлик қилган пайтларидан гапириб қолар, айниқса, қовун уруғларининг асл навлари йўқолиб кетганидан шикоят қилар, колхозда ишлаб юрган чоғларида нуқул «амири» навидан экдиргани, лекин тарози босмаслиги, бригадининг қовун планини сира бажармаганидан, охири танқид эшита-эшита ишдан кетганини сўзлар эди.

Фаҳимча, бу кишининг ичида бировга айтмайдиган гапи ҳам бор эди. Дилида орзулари кўп бўлган. Шубҳасиз бу одам каттакон бир раҳбар, арбоб бўлишни орзу қилган... Лекин бунинг учун нима қилиш кераклигига ақли етмаган. Арбоблик зинасидан кўтарилмоқ учун зарур бўлган ички қобилият етишмаган унга. Оқибат, у киши ўзидан сал амали катта одамларга сирли бир нимага қарагандай қарайдиган бўлган ва бу нарса қон-қонига сингиб кетган. Энди у киши нуқул ўшандоқ одамлар даврасида бўлишни истар, даврасига кира олмаса, ўзи уларни бирон бир баҳонада чақириб, ўтиришни истар эди. Мана, ҳали мени зиёфатга айтиб кетди. Мен амнинман, зиёфатда оддий, ўзи қатори (ўзи ўта ҳурмат қиладиган) одамларга ишбатан, ўзидан «юқори» одамлар кўп бўлади.

Ҳақиқатан ҳам шундай бўлди. Шанба кунн борсам, дарвоза оғзи турли маркали, турфа машиналарга тўлиб кетган. Ҳовлида бамисоли тўй бўляпти. Қирдим. Зиёфат кўнгилхушлик билан ўтди. Эл қатори чиқдим. Уйга келиб, хотинимга гапириб бердим.

— Қизик одам,— деди аёлим.— Яна кимлар бор эди?

— Фақат сен йўқ эдинг... Учта совхоз директори, бешта бригадир. Иккита бўлим бошлиғи. Олтита врач... Маҳалла оқсоқоли, магазин директори...

— Яна?

— Э, қўябер. Ҳузям бўлганича бўлди дейман. Энди бир ой нонга ҳам пулни ҳисоблаб сарфлайдиган бўлди!

— Ҳузига зиён.

— Мен ҳам шуни айтяпман-да.

Орадан анча вақт ўтди. Ҳусан ака бунақа зиёфатларидан кейин хийла вақт кўринмай кетарди. Кўринмай кетди. Мен ҳам иш деб, командировка деб, шаҳарма-шаҳар юрдим.

Йил деганингиз ҳам ҳаш-паш дегунча ўтадиган бўлиб қолган. Туғилган жиянимиз Содиқбекнинг бир ёшга тўлгани маълум бўлди. Ҳусан ака эрта куз кунларининг бирида уйга келиб, мени зиёфатга таклиф этди:

— Илтимос энди... йўқ демасангиз... Нозик меҳмонлар келишади, албатта. Йўқ демайсиз, жон иним... Ишондим... Шанба кун. Соат олтида... Нақ ишдан чиқиб келасиз... Кутаман-а?

Мен одатдагидек кўнгил ғашлик билан гапни қисқа қилдим. Боришга сўз бердим. Лекин дафъатан бора олмадим. Қўқонда эдим. Ҳуша кун шаҳарга етиб кела олмадим. Эртаси Ҳусан ака эринмай уйга келди.

— Ука, сиздан умидимиз бул эмас эди-ку, жон ука? Роса кутдик-да, оғажон... Кўчага чиқиб қарайман денг. Қани кўринсангиз... Барча меҳмонлар келишди... Совхоз директорлари... Врачлар... Бригадир, бўлим мудирлари... фақат сиз йўқсиз-да... Шундай бўлмапти-да... Ҳузингизнинг жиянингиз.. Туғилган кун...

Мен Содиқбекнинг туғилган кунлари ҳали кўп бўлиши, Ҳусан акам қўли очиқ, меҳмондўст эканини айтиб, ўшандоқ зиёфатларга жон-жон деб боришга сўз бердим.

Фалокат оёқ остида дейдилар. Келаси йил ҳам ўшандоқ туғилган кунига бора олмай қолдим. Ҳусан ака тағин эртаси келиб, кўп ранжиб гапирдилар. Бу гал у кишига жуда раҳмим келиб: «Шу даҳмазалар жуда шартми!» дегим келди. Лекин начора. У киши шунақа одам. Бир ҳисобда бунақа одатнинг нима ёмон томони бор? У киши бундан завқ олади. Тамом.

Бу гал ҳам Ҳусан ака кетгач, мен у киши тўғрисида хаёл суриб қолдим. «Ҳар қалай омадсиз одам деб бўлмайди... Ё омадсизми?— деб ўйладим.— Қизиқ-да... Бўлмасам, уларни чақириб, бор будини сарф қилиб нима топади? Бу одамни хушомадгўй деб ҳам бўлмайди... Сеник, орзуманд одам... Унинг дилидагини билиб бўлсайди!»

Дунёда нима кўп, ўлим кўп. Ажал деган ёшу қарини саралаб ўтирмас экан. Содиқбек қаттиқ шамоллаб қолди. Касалхонага олиб борибдилар. Ҳусан ака унинг бошидан жилмабди. Роса укол қипти. Яхши сўзлар билан овутмоқчи бўлибди. Лекин фойдасиз.

— Шунақа бўп қолди, иним,— деди у киши оқшом маҳали, энди Термиздан келиб, ўтирган эдим.— Ҳа, ука, олло кўп кўрди Содиқбекни... Қаранг-а... Начора, умри қисқа экан. Бир кўрсатиб, дийдорига тўйдирмаёқ олди-қўйди... Қуруқ жасадим юрибди, оға...

Мен донг қотиб турардим. Ҳусан ака ҳақиқатан ҳам чўкиб қолган. Титрайди, қалтирайди. Рангида ранг йўқ. Боёқиш! Шунда билдимки, бу ота ҳақиқатан ҳам Содиқбекни тилаб олган экан! Ахир, олти қиз кўргандан кейин ўғил топган эди-я! Номард фалак.

У кишининг кўнглини кўтармоқчи бўлдим:

— Содиқбекнинг умрини бошқа фарзандларингизга улашиб берган бўлсин, Ҳусан ака... Ҳали яна фарзанд кўрасиз, ишона беринг. Расми, ўзи шундай бўлади. Мениям бир қариндошим кетма-кет саккиз қиз кўргандан кейин яна кетма-кет тўрт ўғилли бўлган эди.

У киши жимгина, юмшоқ, дўмпайган қорни устига бақувват, семиз қўлларини қўйиб, мунис турар эди.

Бирдан миямга бир нима урди: «Нега турибдилар? Бирон нарса керакмикан? Қандай айтсам бўлади?»

— Хўш, Ҳусан ака, уйга кирайлик.

— Йўқ, йўқ. Эртага эрталаб чиқарамиз Содиқбекни. Шунга сизни айтгали келиб эдим.

— Оббо,— деб юбордим.— Шунга ҳам айтадими? Оёғим бор, ўзим бораман-да. Қулоқ бор, эшитдик... Яхши эмас, Ҳусан ака. Уйга боринг. Бу юрнш сизга ярашмайди.

— Боринг,— деди у киши дарвозадан чиқар экан.— Шунга... дўст-ёронлар келади... Нозик меҳмонлар... Шунга бир кеча сақлаб турмоқчи бўлдик...

Юрагим сиқилиб кетди. Негадир бу одам шу топда кўзимга... кўриниб кетди. Тезгина изимга бурилдим.

Буям оз экан. Эрталаб соат бешлармиди, тўрт яримлармиди, телефон жиринглаб қолди. Раҳбаримиз. «Соат олтига яқин самолёт келади! Меҳмонлар бор. Сиз кутиб олишингиз керак. Агар бу ерда қолишни исташмаса, тўғри Хоразмга учасиз!» Оббо, буёғи қандоқ бўлди энди?

Уйқу қочди. Тош ёғсаям саҳарлаб Ҳусан аканикига

ўтаман, деб ўйладим. Лекин йнгрма минут ўтар-ўтмас, кўчада «Волга» сигнал берди. Чиқсам, ўзимизнинг шо-фер.

— Ҳа?

— Келдим,— деди у.— Хўжайин айтдиларки, соат олтига қолмай келиши ҳам мумкин экан.

— Э, шу ишнинг...

Соатга қарасам, ўн минути кам олти. Қийим-бошга ҳам қарамай машинага ўтирдим. Самолётлар баъзан қандоқ келиши ўзингизга маълум. Олти ярим, етти ярим бўлди. Саккиздан ошганда келди. Меҳмонлар тўрт киши эди. Юкларини олиш учун ҳам ярим соат овора бўлдим. Меҳмонхонага олиб келганимизда, соат тўққиз эди.

Тўққиз! Тўққизгача мурдани сақлаб ўтирадим! Аслида кеча кўмиллини керак эди!

— Хўш, тамадди қиламизми?— деб сўрадим меҳмонлардан.

— Ҳа, чой ичсак бўлади,— деди каттаси.— Кейин тўғри Хоразмга. Вақт ўтмасин, дўстим!

Соат ўн бирларга яқин уларни олиб вокзалга чиқдим. Энди орқага қайтгим келмади. Тузук кийинмаган бўлсам-да, уйга бир телефон қилдим-у, меҳмонлар билан «Самарқанд — Урганч» поездига ўтирдим. Кетдим.

Тўрт кун деганда қайтиб келдим. Ҳамон кайфиятим яхши эмас эди.

— Хотин, сеткани ол. Мен Ҳусан аканинг уйига чиқиб келай.

— Шунақа қилинг,— деди аёлим.— Ўзлари икки марта чиқдилар. Ишонмайсизми?!

— Нима деб?

— Қайдан билай.

Учрашувни қаранг!

Энди кўчага чиқиб эдим, мунғайибгина келаётган Ҳусан акани кўрдим.

— Э,— деди Ҳусан ака.— Ҳим...

— Узр, шу...— деб чайналдим.— Иш дегани... Яқинда бўшамоқчиман...

Ҳусан ака мунғайиб бош ирғатди. Сўнг ўзича минғилаб гапира кетди:

— Кўп кутдик. Кўчага чиқиб қарадим... Йўқсиз... Нозик меҳмонлар келишди. Иккита совхоз директори. Учта врач... Тўртта агроном... Раҳмат уларга... Сизни деб марҳумни бир оз куттирдим ҳам... Фақат сиз... ука...

Мен қуруқ сурат бўлиб, у кишига қараб турардим.

Хусан ака тагин шу оҳангда анча гапирди-да, мени дафъатан унутгандек бўлиб, ўтиб кетди. Нима қилдим энди? Удум. Сени у кишининг уйига бордим. Ғамбода бўлиб ўтирган қария қарши олд: Таъзия билдириб чиқдим. Энди мен Хусан ака билан бақамти ўтириб гаплашишни истардим. Лекин у киши одамови бўлиб қолган, баъзан мени кўрмагандек ўтиб кетарди.

Шунда... «Хусан ака оғир ётибди», деган гапини эшитиб қолдим. Борсам, соб бўп қолган. Кўзларида нур йўқ. Докторлар билан гаплашдим. «Шол,— дейишди.— Танаси ишламай қолди. Ердам бериб бўлди. Энди парҳезга ям ҳожат йўқ. Нима истаса есин, нима гапирса гапирсин».

Хусан аканинг ёнида бирон соат ўтирдим. У киши боғиз ҳам гапирмади, бир нима емоқчи эканини айтмади ҳам. Тасодифни қарангки, жони узилаётганида ҳам у кишининг бошида эдим.

Ёлгончи қилмасин, у кишининг уйида кўрганам кўпгина раҳбар шахслар, ўша совхоз директорларнио врачлар, бўлим бошлиқлари ҳам шу ерда, бу хокисор, меҳмоннавоз одамнинг қазоси яқинлигини эшитиб келишган экан.

Лекин Хусан аканинг табиатидаги энг даҳшатли нарса шу эдики, на менга, на-да анавиларга парво қилмас, онда-сонда аёли билан, қизлари билан сўзлашар, уларга тегишли гап қилар эди.

Фалон кишидан қарзи бор экан, узгани яхши бўпти. Катта қизи ўғлини табибга кўрсатиши керак. Кўз оғриғи бор. Ўзи ўлса, катта амакиси қабри ёнига қўйишсин. Шунни айтишим керакки, Хусан ака тамомила ҳушёр эди. Мени ҳам, меҳмонларни ҳам таниб турар эди. Биз — у кишидан ҳаммавақт илиқ-иссиқ сўзлар эшитиб ўрганган эдик! У одамнинг мана шулар билан ўтиришдан олам-олам завқ олишини ҳам яхши билардим! Бу — унинг ушалмаган орзулари, армонлари ҳаққи кўнглига малҳам бўлишини ҳам тушуниб етган эдим. Ҳозир яна ҳаммамиз унинг қошида эдиг-у, лекин шу топда унинг учун йўқ эдик.

Мен у кишининг охирги сўзини эшитиб қолдим.

— Болам Содиқбек, мени ташлаб кетдинг-а... Сен-сиз... Ёнингга боряпман... Ёлғиз эдинг... Мен ҳам ёлғиз... — Шундай деб юзини четга бурди.

Назаримда биздан — мendan ва анави меҳмонларни-

дан юзини бурди. Сездимки, биз бу одамга ҳеч маҳал керак бўлмаганмиз! Йўқ, аниқроғи, керак эмас эдиг-у, буни энди сезганди.

— Содиқжон...— деди у яна.

Ҳа, биз унга керак эмас эдик.

Унинг учун энг керакли, бор нарсалар— фарзандлари, оиласи, энг табиий-инсоний ташвишлар эди.

1978

ОҒИР ТОШ КЎЧСА

Кани, бизга ким коньяк оп келади? — деди колхоз раиси Шоберди Муродов. Унинг қаршисида, сўзана тутилган девор тагида муштдай бўлиб ўтирган мухбир йигит Ислом пиқиллаб кулиб, чўккалаб чой қуяётган Эсонга қаради.

— Эсон, сенга гапиряпти раис бобо!

Эсон қизариб, Муродовга тикилди.

— Мен боришим керакми? — деди.

— Ҳа, бориб келинг! — деди раис. — Бизнинг хотинга айтасиз, «плиска»дан бор, битта чиқариб беради.

— Агар бормасам-чи? — илжайди Эсон.

— Борасиз! — сўзида туриб олди Шоберди Муродов.

— Тургин-да энди! — деди Ислом унга. — Раис бобо гапиряптилар-а! Кўзингизни шира босиб қолдими? Раис бобо, бунинг қорни тўйипtimi дейман, эгасига қарама-янти.

Давра қаҳ-қаҳ отиб кулди. Эсон эса, ҳовур чиқиб турган пиёлага тикилиб қолди.

— Ҳов, Эсонбой, туринг энди! — деди Муродов яна ва ёнбошидаги парёстикни олиб, тиззасига қўйди, унга ўрмовни тираб олди.

Эсон илжайганича, раисга тикилди.

— Бормайман, ўртоқ Муродов. Овора бўласиз. — Ислом бошини сарак-сарак қилди.

— Бунда ўзгариш бор, раис бобо. Ўзингиз айбдор.

Муродовнинг авзойи ўзгарди. Еноқлари кўзи томон андак тиришди, худди мўйловини силагандек қилиб, иққори лабини икки бармоғи билан сийпади.

— Хўп, дўстлик учун бориб келинг, — деди Эсонга. — Сифдошлик ҳурматини қилинг.

Эсон чордана қуриб олди.

— Ҳали гапни шундан бошлаганингизда, бориб келардим. Энди бари бир бормайман!

Энди меҳмонхонани тўлдириб ўтирган ёр-жўралар жиддий тортишди. Муросага кўчиб, Эсонни коньяк олиб келишга ундай бошлашди.

— Бормайман дедимми, бормайман! — қичқириб юборди Эсон. — Мен малай эмасман! Ҳей, — у Исломга ўшқирди: — Қачондан бери мен бу одамга малай бўлиб қолдим? Қачондан бери? А? Иккита орриқ эчки берган бўлса, қайтариб олсин! Болаларим оч қолмайди. Топаман!

Ислом яна пиқиллаб кулди.

— Лекин раис бободан алоқанг узилса, ўласан-да, ошнажон. Унда биз нима қиламиз? Эрта-индин қиш тушади... Оворагарчилик!..

Эсон чап қўлини кўтариб, Исломни урмоқчи бўлди. Ислом аввал-баҳор «вой-вой» деб, шеригининг орқасига узала тушди. Эсон унинг қуймучига мушт тушириб, чўнқайиб олди.

— Энди бас қилинглар! — деди сўнг лаби-лабига тегмай. — Ҳазилнинг ҳам чегараси бор! Сиз ҳам, ўртоқ Муродов, жуда-а... кишиларни ундай пастга урманг. Яхши эмас.

Соқий узун бурнини жийриб: «Бу ёмон-ку?» — деб тўнғиллади, Ислом билан пичирлашиб, қаттиқ кулишди. Бошқалар гап чалғисин учун улардан нимага кулганларини сўрашди.

— Э, ўзимиз, шундай... — деди Ислом.

— Эсон жўра, чойдан қуй! — деди соқий.

Эсон чойдан қуйиб узатди.

Шоберди Муродов ҳамон лабини силаб, юзини тириштириб ўтирар, кирттайган кўзларидан уялгани билиниб турарди.

— Хўп, оп кемасангиз, оп кеманг, — деди. — Қани, тамада, ароқдан қуйинг бўлмасам!

Давра яна азалги шўхлигига қайтди.

— Соат ҳам уч бўп қолди! — деди рассом Йигитали.

Ҳамма соатига қаради.

— Уч... Уч бўп қопти... Туриш керак... Етгунча олти бўп қолади, — дейишди.

Шоберди Муродов тиззасидан ёстиқни олиб, ёнига ташлади. Остонага яқин, деворга суяниб, устухон тозалаётган шоферига қаради.

— Қани, Қулматбой, турамизми энди? Машинангиз қовун туширмайдими? Ухлаб қолмайсизми йўлда?

Қулмамат ҳиринглаб кулиб, прғиб турди.

— Ранс бобо, бизнинг мошин ҳеч қачон падвадит қилганми? Шопир-чи? — деди.

— Баракалло! Қани, турдик бўлмасам! — ранс соқийга қараб ҳовучини очди. — Шу хонадондан баракақут аримасин! Омин! Ингитали, чарчамадингизми?

Ингитали ҳам кўзгалди.

— Йўқ. Сизларнинг суҳбатларинг менга ёқади. Шунини эшитай деб келаман! Биласизми, бунақа давралар ҳозир кам қолган. Нима десам бўлади, бунақа... болаликдаги шўхлигини сақлаган ошна-оғайниларни айтяпман-да. Қаранг, қандай очикчасига гаплашадн! Маана, сизнинг гапингизгаям кўнмади!.. Ҳолбуки, кўп жойларда бунинг тескарисини кўраман!

Шоберди Муродов жимжилоғи билан тишини кавлаб, бош прғади. Эшик томонга ўтар экан, печь ёнида қўл қовуштириб турган Эсонга кўз ташлади.

— Бизнинг топшириқни бажармадингиз-а, сиз билан бошқа ерда гаплашаман, — деди.

Эсон кўксига тутиб турган қўлларини бирдан ёнига туширди, тўғарак-тўла юзи маъносиз бўзрайди. Шунда соқийлик қилиб ўтирган уй эгаси Абдумажид унинг биқинига турди. Эсон чуқур хўрсиниб:

— Хўп. Хоҳлаган жойингизда гаплашинг, — деди. — Мен тайёрман. Балки эртага мактабга ўтиб бочарсиз?..

Муродов унга қарамай, эшикдан чиқди. Абдумажид чекиниб, Эсонни бурчакка тортди.

— Бўлди энди! — деб аччиқ шивирлади. — Жанжал чиқармоқчимисан? У-ку бир... Бўлмасам шу ерда ўзини кўрсатмоқчи бўладими? Уйдан коньяк опке эмиш! Бу гап менга тегмадими, менга? Уй эгасига? Қўй энди. Парво қилма! Бир ҳисобда уни қайтариб ташлаганинг яхши бўлди. Иккинчи марта бу олифтачилигини қилмайди... Энди бас. Ингитали шу ерда. Меҳмон айб қилиб кетмасин! Шунинг ҳурматига йиғилдик-ку?

Эсон чуқур нафас олди.

— Айб ўзимда, Абдумажид. А? Айб ўзимда-я? Нима

деса, хўп деганман. Сизники тўғри деганман. Сизлар ҳам бунга ўрганиб қолгансизлар.

— Шунн билсанг, жим бўл энди. Эсон-омон бориб келайлик.

Булар ҳам ташқарига чиқишди. Меҳмонлар супа устида гўнғиллашиб, кулишиб турарди. Абдумажид танча устини тимискилаб, рўмолга тугиб қўйилган яхна гўшт, нон ва арақни кўтариб олди.

Тор кўча оғзида Қулмамат виллиснинг кичкина чироқларини ёқиб, моторни ўт олдириб турарди. Шоберди Муродов ўнгдаги эшикни очиб, ўриндиқни олдинга қайтарди.

— Қани, ўтираверинглар! — Йигиталини тутиб турди. Ҳамма кириб ўтиргач, ўзи ҳам кириб шофер орқасидан жой олди. — Йигитали, сиз олдинга ўтиринг! Утиринг!

Йигитали ҳам ўрнашиб, сигарета тутатди. Орқада, бурчакка тикилган Ислом ҳиринглаб кулди.

— Йигитали, олдинда ўтириш маза-а? Раис бобом ҳам биладилар-да. Нуқул ўша ерда ўтирадилар. Раис бобо, сизга бир саволим бор, шу раислик қанақа бўлади, а? Раис бўлган одам жуда маза қилса кераг-а?

Шоберди Муродов жиддий жавоб қайтарди:

— Сиз ҳам бўлишингиз мумкин. Бу ўзингизга боғлиқ, ука... Лекин, иши оғир. Тиним йўқ. Мана, сизлар саккиз соат ишни қилиб, бола-чақанинг олдига келасизлар, несиққина уйга кириб оласизлар. Бизлар бўлса, эҳ-ҳе! Икки кунлаб ухламаган вақтларимиз бўлади. Мана, Абдумажид билади бунни. Агроном, лекин буям ялқов! Чарчадимми, касалман, деб ётиб олади.

Абдумажид қийқириб кулди.

— Ўзингизнинг қўлингиздан келмайди-да шуюм, ўртоқ Муродов!

— Аҳ! Уйламайсизлар-да! — тўнғиллади раис ва олдинга энгашиб, Йигиталидан сигарета сўради. — Раҳмат. «Столвчний»ми бу? Шу тузук... Раҳмат!

Машина ўнқир-чўнқир тор кўчадан чиқиб, асфальтга тушди. Ёр-жўраларининг суҳбати, кулгиси давом этарди.

— Раис бобо, ёшингиз нечада, а? — сўраб қолди Ислом ва Абдумажиддан мушт еб, қайта сўради: — Нечада дедингиз?

— Биз ҳаммамиз тенгимиз шекилли? — жавоб берди Муродов.

— Бўлмасам, нимага мени ука дейсиз? Кечирасиз.

— Э, буларга кулги бўлса,— яна тўнғиллаб қўйди Муродов. Сўнг Йигиталига зорланаётгандай, деди:— Йигиталибой, одамларда тушунча кам-да. Ўйламайди... Баъзида сўкасан, баъзида уришасан. Баъзида, энди, бирини ака, бирини ука дейсан.

— Тўғри, раҳбарларгаям қийин,— деди Йигитали.

Машинанинг бир маромда кетиши чарчаган йигитларни элита бошлади. Олажарга етганда улар ҳар хил алпозда ухлашар, бири-бирининг елкасига бошини қўйган, бошқаси тиззасига тиралиб чайқалар, Шоберди Муродов ҳам ўриндиқ қанотига манглайини қўйиб тебранар, Йигитали ҳам ўтирган жойида чайқалар эди. Олажарга киришгач, машина яна ўқир-дўқирга тушди. Ер-дўстлар уйғона бошлади. Қимдир жиндак-жиндак отишга истак билдирди-ю, бошқаларга ҳам бу таклиф ёқиб кетди. Машинани тўхтатиб, яримта арақнинг бошига етишгач, яхнадан газак қилиб, яна йўлда давом этдилар.

Даврага яна ўша руҳ кирди.

Орқадагилар ўзларича, Шоберди Муродов Йигитали билан гаплаша бошлади.

— Ҳов, мана бу оқариб турган жойни кўряпсизми?— деб қўли билан кўрсатди Муродов.— Ана, ана!

— Кўряпман, кўряпман,— деди Йигитали.— Буғдойпоями?

— Буғдойпоя! Биздан илгариги раис бу ерни одамларга бериб қўйган экан. Посира экиб олишарди-да. Мен қайтариб олдим. Райкомга кирдим. Бу қанақаси? Давлатнинг ерига ким-кимлар экин экиб, ўз манфаати-га ишлатиб юрса, дедим. Райком ҳам менинг фикримга қўшилди. Қайтариб олиб, колхозга қўшдим!

— Лекин шу ишингиз билан, раис бобо, кўпларнинг қарғишига қолдингиз!— орқадан гап отди Ислом.— Бечораларнинг тўрт-бештадан моли бор. Унга емиш керак. Етти сотих томорқада нима битади? Сув бўлсаям бир нави эди, эккан экинни кўкарарди. Сув йўқ. Булоқларингиз ҳам бу йил қуриб қолди. Одамларнинг экинлари кўкармай қувради. Шу томонлари бор-да, раис бобо!

— Ана, бу корреспондентнинг гапига қаранг!— деди Шоберди.— Эшитяпсизми, Йигитали? Аслида ишни шуларни тарбиялашдан бошлаш керак!— Раис Ислом-

га ўгирилди.— Ҳой йигит, хато қиляпсиз! Сиёсий хато қиляпсиз. Ҳаммамиз давлатнинг одамимиз, шунинг эсдан чиқарманг.

— Кечирасиз,— Ислом пастга тушиб, ўтириб олди.— Кечирасиз, раис бобо! Шахсий мулк-чи? А? Шахсий мулк коммунизмда ҳам бўлади, буням эсингиздан чиқарманг!

Муродов хохолаб кулди.

— Ана, ана энди ўзингизга келдингиз, мухбир йигит! Шахсий мулк керак, буни мен ҳам инкор қилмайман. Лекин... мана бу, мана бу лалмикор шахсий мулкми? Шахсий мулкми? Йўқ, оғайни! Уйлаб гапириш керак...— Муродовнинг овозида кулги сезила бошлади:— Лекин, ўртоқлар, биз ҳам ўйлаймиз, ҳа, ўйлаймиз! Халқни унутмаймиз. Шу ернинг сомонидан, чорисидан бермадикми, а? Бердик. Тўғри, сизга эмас. Чунки сиз интеллегент. Сизда мол йўқ. Хўш, бошқаларга бердик!

Орқадагилар бурчакка тикилиб ўтирган Эсонга қарашди.

— Ул сен!— деди Ислом Эсонга.— Яна ҳеч нарса кўрмадим деб, лабингни ялайсан! Нима деяптилар раис бобо! Тонасанми? Яна сен бу кишининг топширигини бажармайсан. Бажармаган кунинг ўлдим деявер... Молларинг эмас, ўзинг ҳам очдан ўласан!— Ислом Эсоннинг муштумидан тисланиб, давом этди:— Тўғри-да, муаллимликдан оладиган юз сўминг билан кимни боқасан? Тўққизта болангними? Ўзингними?

Эсон гавдасини орқага тортаркан, бошини бирдан темирга уриб олди:

— Э, худо! Мени бунча бахтсиз қилмасанг!— деди.— Муродов, бас қилинг энди, менга ҳеч нарсангиз керак эмас! Керак эмас. Берган ўн қоп сомонингизни эртага опкелиб, дарвозангиз олдига тўкаман... Керак эмас! Ўзим аҳмоқман.

Абдумажид унинг елкасини силади.

— Аҳмоқлигинг рост лекин, жўражон.

Машина ичи яна кулгига тўлди. Ингитали:

— Қизишманглар,— деди. Уйланиб, Эсонга қаради.— Эсон, мен сизни танимай қолдим. Оғир эдингиз, ҳазилни кўтарардингиз. Ҳайрон бўляпман... Ҳаммаларинг оғайнисизлар. Бундан кейин ҳам ажралмас дўст бўлиб қоласизлар... Қелишдикми? Агар рози бўлса-

нгиз, шуннинг учун мен эллик грамм ичишга тайёрман.

Тағни машина тўхтади.

Улар белгилли манзил — Томошакамар тепасига етиб, машинадан тушишганда, кунчиқар уфқи сарғая бошлаган, пастликдаги дара соҳилларини қоплаган оқинш туман муюлишларга, пастқам жойларга сурлиб борар, шимолдан, тоғ остидаги арчазордан совуқ шамол эсар эди.

— Кетдик камарга! Кетдик! — деди Абдумажид ва тугунини кўтариб, тошларни айланиб ўтган сўқмоққа тушди.

Ислон бўлса, шапкасини бостириб, оқшом машинага солиб қўйган милтигини чиқарди, милига пуфлаб, ўқ жойлади.

— Мен шу ёққа бир бориб келай! — дея жар лабида ўсган пакана арчаларни оралаб кетди.

— Отиб келинг! Отиб келмасангиз келманг! — деди Муродов Ислоннинг орқасидан.

— Раис бобо, мен ҳам борай, — деди шофер Қулмамат.

Муродов ўйланди.

— Сен бизга қарашарсан! Пастга туш. Ут ёқ. Қорнинг совуғи келяпти.

Абдумажиднинг орқасидан Йигитали, Муродов ва танбурчи Жонқул эргашди. Қулмамат арчазордан қурган шох судраб чиқди. Ниҳоят, Эсон ҳам жилди.

Камарнинг ичи илиқ, шамол унинг устидан ўтар эди. Йигитали ўртага бориб, камарнинг дуддан қорайиб кетган шифтига, ёриқларига қаради.

— Бир замонлар авлодларимиз шундай ерларда яшаган-а! — деди.

Муродов оёғи остидаги тезакни этиги учида тепиб юборди.

— Ёввойи одамларни айтасиз-да, Йигитали?

— Ҳа, — деди у кулиб. — Биласизми, Эйнштейн деган бир олим ўтган. Шу одамдан, учинчи жаҳон уруши қандай бўлади, деб сўрашипти. У, учинчи жаҳон урушини билмайман-у, тўртинчи жаҳон урушида одамлар ёй билан урушадилар, депти.

— А-а, ибтидоий ҳаётга қайтади денг? — тошўчоқ бошига келган Эсон тўнғиллади.

— Шундай! Жуда оғир бўлса керак... Биласизлар-

ми, ҳозир оламда тўпланган бомбаларни бир ерга йи-
ниб портлатсалар, Ер шари ўз орбитасидан чиқиб кетар
эмиш!

Муродов хўрсиниб, пастликдан туман ичида кўрина-
ётган арчаларга қаради.

— Қўйинглар-э, уруш бўлмасин! Ҳукуматимиз тинч-
ликни кўзлайди. Урушга йўл қўймайди. Қани, Қулма-
матбой, чойдиш олиб келганмисиз? Бир чой ичайлик...
Қани кўрпача, шолча? Э, эсингиз қурсин! Оп келинг
уларни!

Қулмамат орқасига бурлиб, физиллай кетди. Жон-
қул у келтириб ташлаган арча шохларини оёғида топ-
таб сиңдира бошлади. Абдумажид камарнинг тешикла-
рини тимирскилиб юрарди: у туз топди, қаламшир топ-
ди. Уларни тугун устига қўйиб, Йигиталининг ёнига
келди.

— Қалай, Йигитали, чиройлими? — деди пастликка
ишора қилиб.

Йигитали хўрсинди, ўчоқ яқинидаги харсангда
ўтирган Эсонга кўзи тушиб, хўмрайди, сўнг жилмайди.
Эсон «э» дегандай қўл силкиди. Абдумажид кафтлари-
ни бир-бирига уриб:

— Маза! Юртимиз чиройли! — деди.

Йигитали яна хўрсинди. Абдумажид Жонқулга ёр-
дам бера бошлади.

— Бир қўй опкелишимиз керак экан-да, — пўнғил-
лади Муродов. — Нима дедингиз, Эсонбой?

— Қўй бор! Қўй бор, худога шуқур! — деди Эсон. —
Районга қайтайлик, уйимга борамиз. Қўлингизга пи-
чоқни бераман. Танлаб сўясиз!

Муродов лабини силаб кулимсиради.

— Йигиталибой, Эсонни камбағал деймиз-у, қўри-
қутлимиз шу. Пухта-да бу! Чин пулга зориқиб қолса,
бозорга чиқиб, даллоллик қилишдан тоймайди.

— Қиламан даллоллик, қиламан! — деди Эсон. —
Бунинг уят жойи йўқ. Керак бўлса, Расийга узум ҳам
олиб бораман. Қиламан бу ишнинг. Лекин ўғирлик
қилмаганман, ҳа. Қилмайман ҳам. Бунга яхши тушун-
сангиз керак, ўртоқ Муродов? Бошқа ишни қиламан.
Менинг болаларим сизнинг болаларингизни кўрганда
ўксимасин дейман. Менинг болаларим ҳам сизнинг
болаларингиз ейдиган ёғли гўштни есин дейман. Илги
пучак бўлиб ўсмасин, бақувват бўлсин дейман. Хотн-

ним тенгқурлари олдида уялмасин дейман. Ҳа. Ўзим ҳам! Битта оғайним келганда қарзга нон сўраб юрмай дейман. Сиз осмонда юрибсиз, ўртоқ Муродов!

Эсон ирғиб туриб, Қулмамат келтирган шолчани олиб, ўзи ўтирган қояга қўйди. Пастликка сакраб тушиб, арча бутогини синдириб келди-да, саҳнга сочилган қий-тезақларни супура бошлади.

Йигитали Эсонга ачиниш билан қараб турди. Қамарнинг чангдан холи томонига қараб юрди. Муродов ҳам.

Буёқда Абдумажид Эсонга шивирлади:

— Бопладинг. Сендаям тил-забон бор экан!

— Э, ўзим аҳмоқ! — деди Эсон ва Абдумажидни четлаб ўтиб, Йигитали билан Муродовни олдига борди. Раиснинг ёқасидан ушлайдигандек қўлини чўзди-ю, ҳавода силкитди.

— Йўқ, ўртоқ Муродов, сиз менга айтинг. Мен сизга нима ёмонлик қилдим? — деди. — А?

Муродов чекинди.

— Нима бўлган бунга ўзи! Эси жойидами? Бўлди! Бор! — у Абдумажид томонга ишора қилди. — Бор! Ишингни қил! Безор қилдинг-ку кишини...

— А-а, безор қилдимми? — деб кулимсиради Эсон ва яна унинг қўли раиснинг кўкрагига интилди, бироқ яна йўлда қолиб, ҳавони кесди. — Сенладингиз-а! А! Раҳмат... Эссиз! — У қаттиқ кулиб, ёнига етиб қолган Абдумажидга қаради. — Кўряпсанми бу одамни? Ҳой! — Эсон Муродовга тикилди. — Ҳой, тирмизак! Сен биласанми, гирт аҳмоқсан-ку? Раис бўлганингдан бери халққа кулги бўлиб юрибсан! Биласанми шуни! Чунки калланг йўқ сени. Ҳей, ноинсоф! Ахир, ўйламайсанми, а? Хўп, бировларга катталик қил, бировларни писанд қилма! Лекин... ўз синфдошларингни ўйла! Ахир ёнгоқ ўйнаб катта бўлганмиз, ланка тепиб ўсганмиз. А? Эсингдан чиқдимми? Кинода гунг сени урганда, ким қутқарган эди? Мен! Мана булар!.. Йигитали, сиз уни билмайсиз! Шуларнинг рўй-хотирини қил! Амал тегди, ҳоким бўлдим деб, ўз дўстларингниям оёқ билан кўрсатасанми? Биламан, сен мени эмас, мана бу Абдумажидниям, анави Исломниям, мана бу Жонқулниям, энг яқин одамларингниям писанд қилмайсан. Ҳа, булар юзингга гаширмайди... Мен, ўзим аҳмоқман! Тўхта,

Абдумажид, жонимни чиқарма сен ҳам! Шунча вақт бунинг гапини эшитиб келдим. Нима деса, хўп дедим. Тўғри, баъзан у-бу нарсадан қарашди, тонмайман... Лекин мен уни, хизматларим ҳақиға, ҳурматим ҳақиға деб тушунганим йўқ. Бошқа раис бўлгандаям шундай қиларди... Кечирасизлар мени. Йигитали, кечиринг, мен жонимдан тўйдим. Мен бу одамни ўзимизга ўхшаб самимий ҳазиллашади десам, бу масхара қилар экан! Шу билан ўзини кўрсатар экан. Буни илгариям бир-икки марта сезган эдим. Ноинсоф! Ҳурмат-иззатни билмаган! Эссиз. Ўзим аҳмоқман!.. Дўстим раис бўлди деб бошим осмонга етипти. Нима буюрса, бажарибман. Бўлмасам, мен ўқитувчиман, бу билан нима алоқам бор? Йўқ. Буни ҳурмат қилибман, буни сийлабман... Бировлар ёмонлаганда, тарафини олибман. Аҳмоқ ўзим... Абдумажид, қоним қайнаб турипти, нари тур. Бугун телефон қилади бу одам. Лаббай дейман. Уйга меҳмон келди. Бориб қўзини сўй. Эрта телефон қилади. Лаббай, ўртоқ раис? Қўмир тушипти уйга, ташишиб юбор. Хўп бўлади. Нимага ахир? Мен сенга малай бўлганим учун шундай қилдимми, а? Ўзим аҳмоқман... Менга баъзи дўстларим айтган эди. Ҳой, иззатингни бил, у одамга бунча пашшалашма, деган эди. Мен қулоқ солмапман! Охири баъзилар мени сенинг малайингга чиқаришган эди. Шундаям кулгига бурган эдим. Энди кетмайди, ўртоқ раис. Раис бўлсангиз ўзингизга! Мен сиз билан тенг ҳуқуқли гражданинман. Буни унутманг. Билиб қўйинг, амал ҳеч кимга умрбод берилмайди! Ҳали тушасиз ҳам. Шунда, одамлар сизни оёғи билан кўрсатади. Ўлсангиз, жанозангизга бормайди. Мени айтди дерсиз!

Муродов сигаретани сўриб-сўриб торгди-да, қолдиқни чертиб ташлади.

— Ўртоқлар, мени бу одамдан қутқарасизларми ё кетайми шу ердан? Бу айнаб қопти-ку! — деди.

Эсон бақрайиб қолди, сўнг кўкрагига туфлади.

— Астафидулло...

Абдумажид Эсонни тортиб кетди. Жонқул ҳам унинг бир қўлидан ушлади. Эсонга ёмон қараб турган Қулмамат раис чертиб ташлаган сигаретанинг пастдаги хаслар орасида тутаётганини кўрди-да, қоя лабига бориб сакради. Лекин шудрини тушган ўтда сирғалиб ўтириб қолди.

Ингитали кулмсираб, ўйчан турар эди.

— Муродов, сиз ҳам қизишманг,— деди.— Фойдаси йўқ. Дўстсизлар. Шунинг унутмаслик керак. Бирларингдан ўтган бўлса, бирларинг кечиринглар. Бу давранинг дўстлигига бутун район халқи ҳавас билан қарайди.

— Э, бўлди!— деди Муродов.— Бу билан охириги гаплашганим шу бўлсин! Аҳмоқ...

— Қим аҳмоқ?!— Эсон ўриндан ېриб турди-ю, бирдан манглайга мушт урди.— Ҳа, мен аҳмоқ!— деди, таппа ўтириб, арча бутуқларини қарсиллатиб синадира бошлади.

— Қалай энди, Ингиталибой? Аҳволлар яхшимми? Расмларни сотиб оляптими?— гапти бурди Муродов.

— Аҳвол ёмон эмас,— деди Ингитали.— Баъзисини олади, баъзисини йўқ.— Рассом ранга ўгирилди.— Биласизми, ё мен ўз ишларимни тушунтирмаймапман, яъни ишларим тушунарли эмас. Ёки бошқалар буни тушунмаяпти. Мен кўпроқ водиймиз одамларини чизаман. Уёқда эса баъзи мутахассислар қандайдир бошқача дейишади. Биласизми, Муродов, чамамда, биз ўзимизни яхши билмаймиз, феълу атворимизниям яхши тушунмаймиз... Мен асарларимда халқимиздаги, нима десам экан, қандайдир мардликними, ўзига хос жангариликними, жасурликни деймизми, хуллас, шунақа нарсаларни кўрсатгим келади. Баъзилар эса, йўқ, «асл» ўзбек мулойим, кўнгли бўш, айтайлик, бағри кенг дейишади. Биламан. Шундай... Лекин ана ўша мулойимлик заминиди тантилик, мардлик бор, катта қалб эгасининг хотамтойлиги бор. Мен ана шундай кишиларни тасвирлашни орзу қиламан. Қаҳрамоним бағри кенг, мулойим, лекин вақти келганда журъати, газаби ҳам бор бўлган қаҳрамон бўлса дейман. Масалан, шу Эсон каби. Қандай йиғит эди у? Сиз тағин кўнглингизга олманг, у сизни ҳақорат ҳам қилди. Лекин менга бир жиҳати маъқул бўлганини айтишим керак. Кесакдан ўт чиқар экан.

— Э, қўйинг уни!— деди Муродов.

— Йўқ, қулоқ солинг-да. У қизишиб гапираётганда, мен кузатиб турдим. Бу одамнинг қўлидан ҳар бало келиши мумкин. Ҳа, ўртоқ Муродов.

— Нима келади қўлидан!— деди раис.— Ўн беш сутка қамалгиси келган. Мени ҳақорат қилди-ку? Шунинг ёзиб берсам, буни тинч қўядими? Мулла минга

эшакдай қилиб қўяди керак бўлса. Киши ўйлайди-да. Айтганини издай, синфдош бўлганмиз, тенгдошмиз. Шунини юз-хотир қилади киши. Лекин энди мен бу ўтирган даврада ўтирмайман...

Иигитали кулди.

— Демак, булар билан... ўтирмас экансиз-да? Ахир, Эсон булардан ажралмайди!

— Э, ташвиш тортманг,— деди Муродов.— Йўлини топамиз. Наҳотки биз уйга чақирганда, булар бормаса?

Иигитали раиснинг елкасига қўлини қўйди.

— Булар... бормаимиз деб туриб олишса-чи? Унда хафа бўлмайсизми?

Раис чўнтагидан қўлини чиқариб, силкиди.

— Аллақачон булар билан ўтиришни бас қилганман, Иигитали. Сиз туфайли қўшилдим-да.

Иигитали нягини қашлаб қолди:

— Ўртоқ Муродов, киши деган дўстларини унутмаслиги керак. Оқшом сизни булар орасида қўриб, жуда хурсанд бўлган эдим. Бошқа одамлар ҳам сизлардек дўст бўлишларини орзу қилган эдим... Афсус. Эсон айтганидек, лавозим кишига бир умрга берилмайди. Яккаланиб қолиш мумкин. Ё бошқа даврага қўшилдингизми?

— Э, даврасиям жонга теккан!— деди Муродов.— Нима бўларди даврада? Ичкилик бўлади. «Ҳи-ҳи-ҳи» бўлади. Мана бундай уйқудан қолш...

— Кечирасиз,— овози титраброқ сўради Иигитали,— келганингизга пушаймон қилинсизми?

— Йўқ, нимага... Яъники айтаман-да. Бу ерга сизнинг ҳурматингизни қилиб келдим-ку.

— Раҳмат. Чекинг.

— Ўтмаяпти томоқдан.

Абдумажид:

— Марҳамат!— дея лангиллаётган гулхани кўрсатди.— Марҳамат! Бир кун ёввойи бўлсак бўпмиз-да! Келинлар. Кўрпачалар тўшалган! Ҳозир чой қайнайди.

Бориб ўтирдилар.

Абдумажид рўмолни очди, яхнани ушатмоқчи бўлди-ю, чўпга санчиб, ўтга тутди. Буни кўрган Жонқул ҳам яхна олиб, чўп санчди, ўтга товлай бошлади. Бирпасда ёғнинг ҳиди бурқсиди. Абдумажид яна шиша очди.

Йигитали кружкани олиб, пича ўйлаиб турди-да:
— Хўп, бир-биримизни яхши тушунайлик!— деб ичиб юборди.

— Мана бу Эсонгаям ақл кирсин!— дея Абдумажид ҳам ичди.

— Ҳаммаларинг саломат бўлинглар,— деб Жонқул ҳам кўтарди.

Муродов кружкани олиб, бир нафас тишини сўрди-да:

— Йигитали, сизнинг соғлигингиз учун! Ҳим, ишларимиз ривож топсин. Хўш, бизнинг планлар бажарилсин. Сиз янги асарлар чизинг,— дея кружкани бўшатди. Абдумажидга қайтариб:— Уҳ-хў! Кўп ичдик-да шу кеча!— деди.— Мен анчадан буён бундай ичмаган эдим. Бунинг соғлиққа фойдаси йўқ, а, Йигитали?

— Менимча, ҳаётда фойдали ишга нисбатан зарарли ишни кўп қиламиз,— деди Йигитали.— Кечаси билан ухламай чиқишимиз ҳам зарар. Машинада эзилиб, бу ерга келишимиз ҳам зарар. Албатта, ичишимиз ҳам...

— Рост айтасиз!

Эсон кружкани олиб, ичига қаради-да, Абдумажидга узатди:

— Тузукроқ қуйсанг-чи шу исқотдан! Бу дунёда фойдали нарса йўқ экан-ку!— деди.

Муродов бошини оғир силкитиб, хўреиниб қўйди.

Эсон кружкани бир кўтаришда бўшатди. Сўнг секин туриб, девор тағларига қаради, ниманидир излади.

Шунда сўқмоққа тошлар кўча бошлади, тапиллаб тушиди биров— Ислом. Қўлида битта каклик. Уни ерга ташлаб, милтиқни елкасидан олди.

— Ол буни, текинхўр!

Эсон милтиқни олиб, Муродовга кўз ташлади.

— Уқи борми?

— Уқ мана. Белимда. Отасанми ўзингни?— деди Ислом ва унинг уриб қолишидан қўрқиб, Йигитали томонга ўтди. У билан раиснинг орасига кириб, чўккалаб олди. Дам унисига, дам бунисига қараб тиржайди:— Қалай дам олишлар?.. У-ў, ранс бобо! Сизнинг Сочи, Ялтангиздан шу ерларнинг ўлса ўлиги ортиқ! Бекорга пул сарф қилиб, ўша ёқларга бориб юрасиз! Пул кўпми дейман-а? Пича беринг, бобожон!— У бирдан Эсонга қараб кулиб юборди.— Унинг ўқрайшини

қара. Еб қўяман дейди. Ҳозир ўқи бўлса, огади мени, худо урсин! Қўрқма, қўрқма!— деб бақирди у Эсонга.— Раисинг ўзингга буюрсин! Менга бир тийини керак эмас. Ҳар ойда ўн беш сўм гонорар ишлайман, мана бундай етади. Уйимга борганинда сенинг ҳам қорнингни тўйғизади. Ҳа, нимага индамайсан? Абдумажид, бу тилдан қолганми? Мундай бақрайиб турипти. Худо урсин, айниққа ўхшайди шу. Ҳа, Йигитали! Айиқнинг аччиқланганини ҳам, хафа бўлганини ҳам билиб бўлмайди. Ё индамай бурилиб кетади, ё таппа ушлаб, бўғибгина қўяди кишини.

Шунда Эсон милтиқни бошига кўтариб, метин деворга урди. Шарт бурилиб, сўқмоққа тушди, муюлишдан ўтиб кетди.

Йигитали билан Муродовдан бўлак ҳамма ўрнидан туриб, унинг изидан тушишди.

— Ҳой, эсинг жойидами?.. Эсон! Бўлди энди! Тўхта деяпман! Ҳа, жазаванг тутмай ўл! Тентак экан-ку бу! Шунча йил бирга юриб, билмаган эканман!

Улар чопачоп қилиб, муюлишдан ўтиб кетишди. Сўқмоқда қолган Қулмамат:

— Ранс бобо, шунинг кўзини жойинга тушириб қўяйми? Жуда ўзидан кетиб қолипти. Каттани катта, кичикни кичик билмайди!— деди.

— Утир сен!— деди Муродов.— Районга борайлик, ўзим биламан. Битта акт. Тамом. Қўл қўясан сен ҳам. Нима дедингиз, Йигитали!

— Нотўғри қиласиз,— деди рассом.

— Сиз ҳам энди шуларнинг оғайнисисиз-да!

— Сиз ҳам, ўртоқ Муродов...— Йигитали ўйланиб, қўшимча қилди.— Уртоқ Муродов, кўнглингизга олманг, лекин сизнинг булардан ортиқча жойингиз йўқ. Тўғри, раиссиз, лекин амалдорлик инсоний фазилатга қўшилмайди... Буларда бор шўхлик сизда йўқ. Сизда бўлсаям, уни йўқотиб юборгансиз. Буларда бор андиша сизда йўқ. Буниям йўқотиб юборган кўринасиз. Сўзларим қўпол бўлса, узр сўрайман...

Муродов бирдан ирғиб турди.

— Йигитали, кетасизми? Бўлмасам, мен кетдим!

Йигитали ҳам қўзғалди.

— Томоша қилгани келдик-ку, ўртоқ Муродов. Ҳозир дам оляпмиз. Кейин айланамиз. Ҳали қуёш ҳам чиққани йўқ. Ҳим, баъзи бир келишмовчилик бўлса,

уни бартараф қилиш мумкин. Шундай эмасми? Мен сизга жиндек тегдим, узр... Менимча, Эсоннинг гапларида ҳам жон бор. Сизнинг табиатингизда манмансираш йўқ эмас. Кўрдингизми, бу хислатингиз баъзан кишига ёмон таъсир қилар экан. Шулар ҳақида ўйлаб кўрмайсизми?

Муродов офтоб нури тега бошлаган жарлик лабига қараб турарди.

— Сигаретдан беринг,— деди. Олиб, чўғда тутатди.— Йигитали, мен сизни дўст бўласизми, деб ўйлаган эдим,— деди. Уқрайиб турган Қулмаматга бақириб берди:— Жўна! Бировнинг гапига қулоқ солишни қардан ўргандинг? Қалит ортиқчалик қиляптими? Марш машинага! Ут олди, моторни қизитиб тур!— Қулмамат ғойиб бўлди. Раис яна хўрсиниб, тутун бурқситди.— Кечирасиз, ҳурматингизни деб келган эдим, Йигитали. Юринг, кетайлик! Кейин, машинани берман, ўзингиз чиқасиз. Бу ерда қолсак, сезиб турибман, жанжал чиқади. Аनावи Эсон айнади! Юринг.

Йигитали жилмайди.

— Уртоқ Муродов, сизни овора қилганим учун узр сўрайман... Лекин мен булардан ажралолмайман. Кейин, томоша...

— Бўпти. Ҳаммаларингизга хайр.— Муродов илдам юриб, сўқмоққа тушди.

Йигитали ҳам бир-бир босиб, камар устига чиққанда, ёр-жўралар қоя устида хўмрайиб туришар, «газик» изига қайтар эди. У тўғрига йўлга тушиб, чанг кўтариб кетди.

Рассом ҳам қояга чиқиб борди.

— Бу ўзи аслида одаммасди!— деди Абдумажид. Унинг раисга ялиниб, қолишга ундагани ва гапи рад этилгани кўрииб турарди.

— Э, шунини ўйлайсизларми?— деди Ислом.— Йигитали бир кун тоғлиқ бўлсангиз, ҳечқиси йўқдир-а? Ҳадеб шаҳарлик бўлиб кетаверасизми? Пиёда қайтамыз. Чарчасангиз, мана бу эшакнинг устига минасиз... А? Эсон! Ёмон экансан-ку! Хайрият-э.

Эсон ерга тупурди.

— Сенлар ҳам масхара қилишни ташланглар энди. Айниқса сен, Ислом...

ҚАЙТИШ

Қумрихон опа етмиш ёшдан ошиб қолди. У давлатдан пенсия олади, эпизодик ролларда чиқиб тургани учун театр ҳам ойлик тўлайди.

Умрининг қирқ икки йили шу театр даргоҳида кечди. Бир замонлар опа ўрта бўй, тўлагина, гажак қўйган қизча эди. Уша кезларда донғи Доғистонга кетиб, шу киши ўйнагани учун ҳам театрга томошабин ёпирилиб келган пайтлар кўп бўлган. Айниқса уруш йилларида жуда машҳур бўлиб кетган эди.

Мана, йиллар ўтди. Актриса қариди. Ешлар етишиб чиқди. Бир замонлар у ўйнаган ролларини бошқалар ўйнай бошлади. Опа энди онда-сонда кампирлар ролида чиқади, шунда ҳам кампирлар иштирок этадиган пьеса бўлса. Бошқа вақтларда опа одати бўйича ҳар кун соат ўнда театрга келади. Қоровулдан тортиб бош режиссёргача олдига бориб сўрашади.

Қумрихон опани театрнинг ёш актёрлари ҳурмат қилишади. Эҳтимол, уни ҳурмат қилмайдиганлар ҳам бордир. Лекин театрнинг ёзилмаган қонун ва ахлоқ кодексига биноан опа билан қуюқ сўрашадилар. Албатта, опага ачиниб қарайдиганлар ҳам йўқ эмас, лекин улар ҳам бу ҳолни билдиришмайди унга.

Бир кун опа ўша кенггина залда ўтирган эди, рўпарасида ҳар хил мавзуларда чуғурлашаётган артистлар орасида театрнинг ёш режиссёри Ботирхон Зокирхонов пайдо бўлди-да:

— Ҳозир читка бўлади... Сен, сен, сиз, сиз ҳам читальний залга киришлар!— деди.

Опанинг қулоғи динг бўлди. Қанақа пьесани ўқишаркан? Унга ҳам биронта роль чиқиб қолармикан?

Ботирхон эшикдан мўралади, тағин кимнидир чақирди-да, шошилинич сигарета тутатди ва бурчакда ўрнидан туриб, полдан сумкачасини олаётган опага қаради:

— Сиз ҳам боринг!

Қумрихон аянинг юраги гурс-гурс уриб кетди: мен ҳам бораман экан...

У киши жилмайиб, режиссёрга яқинлашди. Лекин Ботирхон сигаретани бурқситиб, йўлакка кирди. Опа

йўлак эшигига етганда, режиссёр чап томондаги зина-нинг ярмисига чиқиб борган эди. Қумрихон опа ҳам алпанг-талпанг йўлакка ўтди. Ён томондаги баланд тошойна олдида тўхтаб, ён-верига зимдан қараб олгач, рўмолини тузатди. Қулоғига осилиб тушган оппоқ соч толаларини рўмол тагига тиқиб, қаддини алланечук ростладди.

Опа пьесалар ўқиладиган залга кирганида, режиссёр тўрдаги духоба сирилган тўғарак стол бошида оёқларини чалиштириб ўтирар, унинг ёнида тепакал ёшгина бир йигит ҳам бор эди. «Драматург ўша бўлса керак», деб ўйлади Қумрихон опа ва ўтиргани жой излади. Стуллар банд эди, опанинг ҳурмати учун иккита йигитча ўрнидан турди. Шунда опа Ботирхоннинг овозини эшитиб қолди:

— Опа, буёққа ўтинг!

Шундай деб у ирғиб турди. Пианино ёнида ўтирган қизга эгилиб шивирлади: «Пастга ўтинг. Опанинг қулоғи оғир, пьесани яхши эшитиши керак». Қиз турди. Қумрихон опа келиб, қизга раҳмат айтди. Юраги ҳамон гуп-гуп ургани кўйи стулга чўкди.

Режиссёр ўрнидан турди:

— Янги пьеса ўқиймиз. Мана ёзувчимиз... Бизга яхши пьеса олиб келганлар. Бунинг учум раҳмат. Хўш, сирасини айтганда, бу асар ўзимизнинг театрда етилган. Диққат билан эштайлик... Опа, яқинроқ ўтиринг!

Ёш режиссёрнинг Қумрихон опага ортиқча эътибор қилаётгани ўзга артистлар назаридан четда қолмади, албатта. Уларнинг аксарияти, «опага роль беради», деб ўйлашди.

Одатда режиссёрлар роллар тақсимотини сир тутушади.

Пьеса ўқилди... Унда Улуғ Ватан уруши йилларидаги битта ўзбек оиласида кечган воқеалар ҳикоя қилинар, эри ҳарбийга кетиб, қорахат олган келинчак қайнонасининг қистовларига ҳам қарамай, уйдан кетмай ўтирар, сқибат—эри кириб келар, ана шу жараёнда қаҳрамонлар дунёси очилиб қолар эди.

Асар Қумрихон опага у қадар янгилик бўлиб туюлмади.

Унинг ўзи асардаги қайнонага ўхшаб кетар, иттифоқо, ўзининг ўғлидан ҳам қорахат келган эди. Фарқи— Қумрихон опанинг ўғли урушдан қайтмаган, келини ҳам ундан изи кутмай кетиб қолган эди.

— Хўп, қалай энди? Қим гапиради?— деди Ботирхон.— Бемалол. Асар ҳали яна ишланади. Маслаҳатларинг фойдасиз кетмас. Қим сўзлайди?

Беш-олтита ёши улуғ аргистлар ўз фикрларини билдиришди. Драматург билан режиссёр баъзи фикрларни дафтарга ёзиб олишди.

— Хўш, энди роллар тақсимотини ўқиймиз,— Ботирхон бир нафас сукут қилди-да, чиқиб, ўрта яшар, оқсоч бош режиссёрни бошлаб келди.— Сўз Қобил акамизга!

Қобил Қодирқулов жилмайганча қўйнидан икки варақ қоғоз чиқариб, тавозе билан роллар кимларга берилганини ўқий бошлади:

— Қайнона... Қумрихон Аълоевага...

Шундан кейин Қумрихон опа нималар дейилганини эшитмади. Юраги тўхтаб қолгандек, ўзи паришон эди.

У беш йилдан буён янги роль ўйнамаган эди! Беш йилдан буён армонда эдики, бу алам-ўкинч опани тобора қаритиб бормоқда эди.

Актёрларга жавоб берилди. Зал бўшай бошлади. Режиссёр Қумрихон опанинг ёнига келди:

— Хўш, опа, ролингиз қалай?

Қумрихон опа ўрнидан каловланиб туриб кетди. Худди шоҳ ҳузурига кириб қолган канизакдай қўлларини кўксига қўйиб:

— Раҳмат, болам, раҳмат,— деди ва қўллари бирдан қалтиради, кўзлари йилтиради.— Болам.— У титраб-қақшаб режиссёрнинг елкасини силади. Режиссёр энгашди. Опа унинг пешонасидан ўпди.— Мингга кирилинг, болам!

Ботирхон опанинг дардини яхши биларди.

— Ҳечқиси йўқ... буёғи ўзингизга!— деди.— Эртадан репетиция!

— Хўп, болам, хўп.

Эртаси Қумрихон опа тўққизда театрга етиб келди. Ҳали раҳбарлар ҳам келишмаган, дарвозахонада қоровулдан бўлак киши йўқ эди.

— Ассалом алайкум,— деди опа.

— Э, келинг, опа!— деди қоровул.— Чой қайнаяпти.

— Раҳма-ат.

Опа ичкарига кириб, газ плита ёнидаги курсига чўкди. Қўлларини тиззасига қўйиб, очиқ деразадан ташқарига разм солди. Гулзордаги атиргуллар барқ уриб

очиліб турар, наридаги ишкомдан ток барглари учиб тушар эди.

Қумрихон опа учун театрнинг мана шу қоровулхонаси ҳам азиз! У киши вақт-бевақт тенгқур актёрлари билан шу ерга кириб ўтиради. Қари қоровул тайёрлаган кўкчойдан ичади.

— Утиринг, опа.

— Ҳозир келаман.

Опа ташқарига чиқди. Театрнинг ҳовлиси кенг. Одоқда боғ. Унг томонда театр биноси, унинг кичкина эшиги. Қумрихон опа ичкарига кирди. Димоғига ўта таниш ҳидлар— жиҳозларга ўрнашиб қолган грим ҳиди, ёғоч ҳиди урилди. Опа йўлакка ўтди. Йўлакка қараб очиладиган эшикдан супуриб қўйилган айлана саҳна ва пастдаги кенг залу ундаги беҳисоб стуллар ярқираб кўринар эди.

Опа йўлакнинг у бошига бориб келди. Бу бошига қараб юрди, директор кабинети эшигини очмоқчи бўлди— ҳали берк экан.

Опа ташқарига чиқди. Театрнинг ёш директори янги «Жигули» машинасидан тушмоқда эди. Аини чоқда режиссёрлик қиладиган бу йигит театр даргоҳида катта бўлган, опаннинг шоғирдларидан.

Улар кўришишди.

Қумрихон опа тағин қоровулхонага борди ва бир кўнгли ўзига янги роль берилганини айтгиси келди. Бироқ томошаларни кўравериб, актёрлар ўйинию спектакль мазмунига баҳо берншда манман деган театршунос даражасида бўлган кекса қоровулга бу тўғрида оғиз очмади.

Сал ўтмай, театр ҳовлиси, йўлақлар гавжум бўлиб қолди. Кўришишлар, қувноқ чехралар ва албатта ташвишли шивир-шивир, аллакимдан нолишлар...

— Асар мазмуни сизларга маълум,— деди Ботирхон ўйновчиларни пьесалар ўқиладиган ва кўпда репетициялар ўтказиладиган кичкина хонага бошлаб киргач.— Жим, ўртоқлар! Жим! Вақтимиз зиқ... Пьесани пиширамиз деб кўп вақтни ўтказиб юбордик. Қумрихон опа,— опага мурожаат қилди у.— Юкнинг кўпи сизга тушади. Билдингизми?

Қумрихон опа кеча уйига боргандан кейин ҳам қўйилажак асар мазмуни ва ўз роли устида кўп ўйлаган, лекин асарга муносабати ўзармай қолган—асар ўзига

таниш, ўз ролини ўйнаш ўзидан кўп меҳнат талаб қилмайдигандек эди.

— Ҳа, болам. Жуда масъулиятли роль,— деди Қумрихон опа.

— Собиржон, роллар тайёрми? Олиб келинг! Менга кулоқ солинглар! Асарнинг мазмунини айтиб бераман, яна... Кейин ҳар битта образда тўхталамиз. Биласизлар-а? Иш принципи ҳар галгидай. Қимки машғулотга кечикадиган бўлса, айтилган ишни вақтида қила олмаса, ҳозир айтиб қўя қолсин. Кейин жанжаллашиб юришга вақтимиз бўлмайди! Қўлидан ролни олиб қўя қоламиз!

Актёр зоти борки, куни театрда кечар экан, саҳнага чиқишни, режиссёр роль беришини истайди!

Театрга борганингизда, биронта хафақон артистни учратиб қолсангиз, суриштиринг, унинг дарди роль устида бўлади—ё режиссёрдан нолийди, режиссёр ўзини хушламаслигини айтади, ёки театр маъмуриятидан норози, ҳеч бўлмаса, ўз партнёридан.

Режиссёрнинг сўнгги гапидан кейин артистлар ҳушёр тортишди, қийшиқроқ ўтирганлари ҳам унга ўнглашиб, юзларига жиддий тус беришди.

— Опа!— Режиссёр асар мазмунини қисқача қилиб айтиб бергач, тагин Қумрихон опага мурожаат қилди.— Кўриб турибсизки, ролингиз оғир... а?

Энди Қумрихон опа ўз роли ҳақида гап кўпайиб кетганиданми, сезиларли хавотирга тушган эди. Кўзларини пирпиратди:

— Ҳа, ҳа, болам.

— Унинг моҳияти шундаки, опа,— Ботирхон стулдан туриб, пианино қошида нари-бери юра бошлади,— бунда сиз Улуғ Ватан уруши йиллари фронт орқасида қолган ўзбек аёллари сиймосини яратасиз! Масъулияти шунда... Бунинг устига, сиз ҳақиқий она ва ҳақиқий қайнона сиймосини яратиб беришингиз керак. Бу асардаги воқеалар сизга таниш бўлса керак? Уруш йилларини эсланг-чи?

Артистлар дув ўгирилиб, Қумрихон опага қарашди. Опа негадир қути ўчиб рўмолчаси билан лабларини артди:

— Жуда таниш-да, болам. Жуда таниш,— деди.

— Ана! Бу яхши... Демак, роль чиқади. Лекин,— у яна стол қошига қайтди,— сиз жуда иродали, бардошли

инсон образини яратишингиз керак? Ана шу ёғиям муҳим!

Опа бош ирғади.

Режиссёр ёрдамчиси Собиржон кириб, айрим-айрим кўчирилган ролларни эгаларига тақсим қилди. Актёрлар қувонишиб олиб, Ботирхонни ҳам бир зум унутган ҳолда, оппоқ қоғозга машинкада ёзилган сўзларга диққат қилишди.

Режиссёр уларни тағин ўзига қаратди:

— Ганни келиндан бошлаймиз!— деди ва Собиржонга чой буюрди. Сўнг чарм портфелидан арабларнинг шиппагига ўхшаш жез кулдон, «Ростов» сигаретасини чиқариб, столга қўйди. Костюмининг ечиб, стул суягигига елди. Урнашиб ўтириб олди.— Сиз!— дея келин ролини ижро этадиган актрисага қаради.— Сиз... ролни қўйинг! Ҳозир ўқиманг!.. Керак эмас... Аввал тушуниб олишингиз керак...

Ҳар бир режиссёрнинг ўзига хос йўли бўлади, яъни хоҳ асарни бўлсин, хоҳ ролни бўлсин, ўзига хос тушунтириш усули бор. Бироқ ҳаммасига хос битта жиҳат шундаки, улар воқеани бўрттириб ҳикоя қилишади. Мақсад—актёрлар юрагига чўғ солиш, уларнинг туйғуларини уйғотиб юбориш, пировардида, бутун коллективни асар атрофига уюштириш, битта мақсад сари йўналтириш бўлади.

Ботирхон асар мазмуни ва моҳияти тўғрисида яна бир бор изоҳ бергач, келин образига ўтиб, уни тушунтира кетди:

— Мана!— Қумрихон опани унга кўрсатди у.— Бу киши сизнинг жондан севган қайнонанингиз... Айтайлик, бундай! Йўқ-йўқ. Шундай! Қайнонам деб билинг... Қарабсизки, эрингиз ўлибди! Ҳа, севимли эрингиз ўлибди, уни фашистлар чавақлаб ташлашибди.

Артистлар кулимсираб келин ролини ўйновчи артистга қарашди. Ботирхоннинг жаҳли чиқди:

— Жим, жим! Опа, сиз ҳам гапларимни эшитяпсиз-а? Яхши... Келин, қулоқ солинг! Сиз шундан кейин тўрт йил кутдингиз. Тўрт йил! Уруш тамом бўлди... Тамом! Эрингиз йўқ!— У алланечук бўлиб, Қумрихон опага қаради.

Опа энди образини гушунаётгани учунми ё ўғли эсига тушиб кетдики, кўзларини артиб пиқилламоқда эди.

Ботирхонга бу ҳолат маъқул бўлди ва онанинг бу кайфияти келинга ҳам юқишини тахмин қилгани учун воқеани янаям бўрттириб ҳикоя қила бошлади.

— Ана шунда... Тинчлик даврида, келин, битта ғариб кимса сизга ошиқ бўлди. Ошиқ бўлди... Опани ҳам у одам жуда ҳурмат қилади. Опа ҳам уни иззатлайди! Лекин сиз унга тегишни истамайсиз. Ана шунда опа... қайнона нима қилади. Сизга ёлворади: шунга тег, дейди... Эшитяпсизми?

Ботирхон шу мазмунда яна кўп гапирди, ҳар битта сўзини турли мисоллар билан роса чайнаб гапирди. Ниҳоят, келинга бир нафас тикилиб турди-да, янги сигарета тутатиб олиб, опага юзланди:

— Опа, гапларим сизга етдими?

— Етди, болам, — пиқиллади Қумрихон опа.

— Етган бўлса жуда соз! Йиғланг... Майли, йиғланг. Уртоқлар, халақит берманглар... Йиғлайверинг. Лекин менинг сўзларимга қулоқ солинг. Хўш, гап бундай: сизнинг ягона ўғлингиз бор эди. Уни не-не умидларда урушга жўнатдингиз. Не-не умидларда кутяпсиз! Тўй қилмоқчисиз у келса? Сиз неvara кўришни орзу қиласиз... Ана шунақа! Шунда бирдан қорахат келиб қолди... Шунда нима бўласиз! Бутун дунё сиз учун қоронғи бўлиб қолади, а?! Тамом! Бу сизнинг охирги умидларингизни барбод қилди. Сизни кўмадиган кишингиз йўқ... Шундай! Бу нарса сиз учун битта удар! Тушундингиз-а? Давом этамиз. Лекин сиз мардона аёлсиз. Ҳа-ҳа, — изига қайтиб, столнинг у бошига ўтиб олди:— Сиз жуда чидамли аёлсиз! Йиғлаб-сиқтаб ўтирганингиз билан ҳеч нарса битмайди, опа! Буёқда ишлар ошиб-тошиб ётибди. Қурилиш кетяпти!

Қимдир бир нима деган эди, Ботирхон энг зарур учта актёрни олиб қолиб, бошқаларга жавоб берди:

— Чиқиб туринглар... Кетиб қолманглар... битта-битта чақираман. Хуллас, опа, ана энди сиз ўзингизни кўрсатишингиз керак! Ахир, сизга ўхшаган — боласидан айрилган оналар камми? Буни сизнинг образингиз яхши тушунади... Шундай қилиб, кунлар ўтяпти дейлик!

Шунда Ботирхоннинг яна жаҳли чиқа бошлади. Чунки опа мудом кўз ёшларини тия олмас эди.

— Бас, бас! Буёғини эшитинг, опа... Шунда сизга яна битта удар тушади! Қелинингиз... ўғлингизнинг

Ўрнида қолган қизингизни энди узатиш пайти келди! У -- инсон, ҳаётдан, бола кўришдан умидвор инсон. Тўғрими? Буни яхши биласиз... Шуниси қизиқки, у сизни ташлаб кетишни истамайди... Сиз эса, уни мажбур қиласиз! Бунинг учун кишига қанча куч, қанча ирода керак? Тўғрими? Инсон sinalадиган дақиқалар бу.

Қумрихон опа энди ўзига келди. Ботирхон яна сўзида давом этди ва: «Энди ролни ўқишингиз мумкин. Сизга жавоб!» деди.

Опа чиқди. Ҳовлига чиқди. Кўчага чиқди. Атроф жимжит. Бу, рўпарадаги йўлда машиналар ҳам кам-қатнов.

Қумрихон опа уйига йўл олди.

У мамнун эди: у катта роль ўйнайди! Жуда муҳим ролни ижро этади! Спектаклнинг ютуғи кўпроқ ана шу роль ижросига боғлиқ бўлади.

Ролни тушуниб етган эди. У ўйнашига ишонади: ўша воқеалар нақ ўзининг бошидан кечган-ку! Бунақа пайтда қайси актёр «ҳузур» қилиб ўйнамайди? Қўшимча деталлар, ишонтирувчи белги топиш учун изланмайди ҳам. Бари ўзида бор. Ўз юрагига назар ташласа, кифоя!

Бироқ образдаги битта нуқта уни андак паришон қилди: у қайнона жуда мардона экан! Келинига ўзи жавоб берибди. Ўғлидан қорахат келгач, куйипти-ку, лекин... ўтириб қолмайти.

Қумрихон опа ўшанда ўғлининг nobуд бўлгани ҳақидаги хабарни олиб, ўзидан кетиб қолган, уч-тўрт ой давомида ҳам ўзини ўнглай олмаган эди. Бунинг устига, келини ундан сўроқсиз, ўткинчи йигитга қўшилиб, уйдан чиқиб кетган...

Образнинг келинга қиладиган мурожаатлари қандоқ чиқар экан?

Одатда, манман деган актёр ҳам режиссёрга суянади, нафсиламри, актёр режиссёр белгилаган йўлдан боради, унинг қарашларини ифодалайди, фақат... ўзиники қилиб етказди — кўнглидан ўтказгани учун у нарсалар жонли ва мустақил бўлиб майдонга чиқади.

Шунинг учунми, опа ролнинг давоми ҳақида кўп ҳам бош қотирмади. Бунинг яна бир сабаби шундаки, баъзида режиссёр асар тайёр бўлган пайтдаям драматургга айтиб, битта саҳна ёздиради-да, шунга қараб, бошқа образлар талқинини ҳам ўзгартириб юборади.

Кунлар ўтди.

...Опанинг образи уч бера бошлади. Аनावи, ўғлидан қорахат келмиш саҳналарини опа яхши ижро этар, унинг теварагида кичкина хонани тўлдириб ўтирган актёрлар ҳали бу актрисанинг «ҳаёи экани, кўп ишларга қодир эканига» имон келтиришарди. Қумрихон опа янгитдан ижодкорга айланаётгандек эди.

Бироқ опа анчайин гапгаям йиғлаб олар, анчагина ўзини боса олмас эдики, бу ҳол ёш режиссёрнинг гоҳ жаҳлнинг чиқарса, гоҳо қувонтирар эди.

Бир кун у:

— Йўқ, опа! Энди йиғини бас қиласиз! — деди.

Қумрихон опа Ботирхонга мўлтираб қаради:

— Ахир, яхши бўлмайдимми?

— Йўқ, — деди режиссёр. — Кечирасизлар, — у битта чекиб олиб, опанинг ёнига келди. Стулни ёнига суриб, ўтириб олди. — Яхши бўлмайди, опа... Чунки қорахат келганда мунчалик йиғласангиз, келинни чиқараётганда нима қиласиз? Унда гап-сўзсиз қолишингиз керак бўлади. Сиз эса, ўғлингиз армияга кетаётгани учуноқ шунақаям кўз ёши тўкяпсизки, йўқ, опа... Сиз жуда кучли, мардона онасиз! Шунини унутманг... Сиз энг зўр иродали аёллардан бирисиз! Эсдан чиқарманг, опа... Йиғлоқилик кетмайди! Мен образга кириб олинг деб индамай юрдим... Энди, йиғини бас қилинг.

Қумрихон опа режиссёрнинг ўғитларини тушунди. Лекин, лекин... ўша-ўша!

Ўзини тута олмайди! Кўзидан дув-дув ёш қўйиллаверади.

Нега ўзини тута олмайди! Ахир, ўшанда — ўғли урушга кетгандаям бунчалик йиғламагандир? Нима бўляпти ўзи?

Бир кун Ботирхон опага анча-мунча насихат қилгач, унга ўйчан тикилиб хўрсинди:

— Опа, мени хафа қилманг.

— Вой, наҳотки...

— Менинг одатимни биласиз-а?

— Ҳа, энди...

— Асар сиз билан тирик! — У ирғиб турди. — Мен йиғлоқ кампирни саҳнага чиқара олмайман.

Қумрихон опа аңқайиб қолди. Атрофдаги артистлар бошларини эгишди. Ботирхон бўғилиб, образ моҳияти

ва асар мазмунини опага қайта бошдан тушунтира бошлади.

— Уқдингизми? — деди. — Энди сизга битта сирни айтаман: менга қолса, сиз йиғламай ўйнанг! Ҳа-ҳа, — столга қўлларини тираб энгашиб олди у. — Йиғламанг... Йиғлаш осон, йиғламаслик қийин! Қиши ўзини тутиши қийин... — У одатича нари-бери юриб, бир мисол келтирди: — Битта оғайнимнинг отаси ўлди. Улар ака-ука эди. Укаси отасини ёқтирмас, дарбадар, пиёниста эди. Дарвозадан кириб, шундай ҳўнградники, йиғлаган ҳам йиғлади, йиғламаган ҳам. Кейин у нима қилди? Кўчага чиқиб кетди. Уша кунни битта ганишини тўйига борди. — Актёрлар шивир-шивир қилишди. Режиссёр қўлини кўтариб қўйди. — Анави акаси-чи! У отасининг вафотини эшитиб, тилдан қолди. Ҳовлида жим юрди. Одамлар нима деб кетди? «Э, каттаси бемеҳр экан, кўзидан ёш чиқмади-я!» дейишди. Кичкинасини, пиёнистанни роса мақташди... Ҳм, давомини айтайми? Кейин «бемеҳр» ўғил оилага бош бўлиб қолди. Отасининг барча маросимларини ўша ўтказди. Кичкинаси қорасини кўрсатмади. Айтмоқчиманки, йиғлаш-сиқташ ҳали кишининг бир нарсадан қаттиқ куйганини англатмайди!

Қумрихон опа бу сўзларни мулоҳаза қилиб, ичида қўшилган эса-да, жилмайиб қўйди.

Режиссёрнинг фиғони чиқди:

— Опа, мен сизга сираям йиғламанг деяётганим йўқ. Лекин меъёрида бўлсин деяпман! Сиз ўзингизни... образнинг моҳиятини унутяпсиз!

Қумрихон опа аста ўрнидан турди:

— Мени афв этинг, кўнглим бўш, болам... Энди ундоқ қилмайман, — деди.

Ҳақиқатан ҳам кейинги кунларда опада ўзгариш бўлди: у йиғини камайтирди, камайтирди-ю, образини буза бошлади — образдаги ҳақиқат йўқола борди.

Режиссёр учун бундан ортиқ даҳшат йўқ эди.

— Опа, сизни охирги марта огоҳлантираман, — деди у навбатдаги машғулотда. — Менга қаранг, наҳотки, йиғини тийиш, жиндек оғирроқ бўлиш учун ўзингизда куч-қудрат сезмасангиз? Ахир, асардагидек қайноналар, аёллар бўлганми, йўқми? Ёки бутун ўзбек хотин-қизлари эрлари ўлгач, ҳаётини йиғи-сиғи билан ўтказганми?

— Йўғ-э, болам.

Қумрихон опа шу кунни уйга боргач, роль устида яна узоқ ўйлади ва образини режиссёр айтганидек ярата олмаслигига иқрор бўлди: бунинг учун опада алланарса етишмас, унинг нима эканини ўзи ҳам билмас эди.

Актёр шундоқ одамки, у ролга сира-сира ярамаслигини билса ҳам, режиссёрга: «Мен бу ролни эплолмайман», демайди.

Бунга аввалам бор, ғурури йўл қўймайди, сўнгра, ахир шунинг учун театрга келади, бу ерда кунини ўтказди, пировардида, актёр деган номи борки, у ҳеч қачон режиссёрга «ўйнолмайман» демайди.

Бундоқ дейиши — унинг учун фожиа.

Қумрихон опа ана шундай фожияни очишга шайланиб театрга келган эди. Ҳайҳот, буни Ботирхоннинг ўзи айтиб қўйди:

— Опа, мен сиздан ролни олишга мажбурман! — деди. Сўнг бурилиб дераза ёнига борди. Чекиб, бир оз турди. Яна шарт ўгирилди: — Сиз ишонсангиз, бу ролни сизга мўлжаллаб ёздирган эдим. Буни ўйнаш учун сизда қувват бор деб ўйлаган эдим... Йўқ экан. Сизга жавоб!

Қумрихон опа ўзи ошкор айтмоқчи бўлган фожияни ўзи тушуниб етмаган экан шекилли, ҳозир тушунди-ю... энди театрда ортиқча бўлиб қолганига ишонди-қўйди.

Опанинг руҳи тушди, у режиссёрга бир сўз демай, хонадан чиқди. Ҳовлига чиқди. Кўчага чиқди... ва йиғлаб юборди. Бу тамом бошқача йиғи эди. Опа, шунда хавотирланиб, ён-верига қаради-да, ариқ ёқасидаги чинор панасига ўтди. Унга суяниб, бир нафас тек қотди.

У қотиб турар экан, кўп нарсани ҳис қилар эди: орқасида баланд иморат бор, у театр! Унда опанинг ёшлиги қолди, ҳаёти қолди. Опа, эҳтимолки, шу даргоҳга келиб қатнаб юргани учун ҳам ҳаёт эди! Энди бу ердан кетади... Қаерга?

Унинг учун йўл ҳам, гўша ҳам йўқ, унинг бори-борлиги шу ерда эди.

Актёр бўлсин, режиссёр бўлсин — бу ижодкор халқнинг руҳини тушуниш қийин. Қийинлиги шундаки, улар кўп фикр қилади — кўпинча ўз қилмишлари, ҳолатлари ҳақида ўй суради, уни таҳлил қилади, кимларнингдир ҳолатларига солиштириб, буларнинг барчасидан битта маъно топмоқчи бўлади.

Шуниси қизиқки, ижодкор бу нарсалар устида ўй сураётганида, ундан: «Нимани ўйладингиз?» — деб сўранг, жавоб бера олмайди. Буни кейин... унинг навбатдаги хатти-ҳаракатидан тушуниб оласиз, зероки, ўзи ҳам кейин тушуниб етади.

* * *

Қумрихон опа театрга қайтиб борганида ҳовлида артистлар гаплашиб туришар, бир четда театрнинг ёш директори, икки ёнида иккита ёши улуг актёр — чама-си, улар Қумрихон опа тўғрисида суҳбатлашар эдилар. Эшикда кўринган бош режиссёр бақирди:

— Ботирхон!

Ботирхон қоровулхона деразаси тагидаги скамейкада чой ичиб ўтирарди. У туриши билан дарвозадан кириб тўхтаган Қумрихон опани кўрди. Унга ўқрайиб тикилди. Опа бир-бир босиб, режиссёрга яқинлашди ва ғайритабиий бир мардона овоз билан:

— Уғлим, ўзимни яна бир синасам бўладими? — деди.

Ботирхон унга тикилиб қолди. У ҳозир опанинг ҳолатини тасаввур қилиб ўтирар, назарида, опа ўткинчи машинага ўтириб, уйига етган ва ётиб қолган эди. Чунки у... Қумрихон опанинг қандоқ артист эканини билар, унинг учун театрдан кетишдан ортиқроқ жазо, фожиа, бахтиқаролик йўқлигини яхши тушунар эди.

— Хўпми, болам? Рухсат этинг!

Ботирхон алланечук тамшанди ва қаршисида... мардона бир аёлни кўрди.

1976

ҶАРИЯ

Кўзибой чолнинг касби бетайин. Бозор кунларида жарчилик қилади. Хусусан, моли йўқолган кишиларга асқатади: «Ўзи ола бузоқ, бир почаси қора, икки яшар! Қимки ушлаган бўлса ё кўрган бўлса, ё боғлаган бўлса, ўттиз сўм суюнчиси бор-қо-о!»

деб бақира бошлаганда овози етти маҳалла нарига кетади. Қўзибой чол ана шу иши учун мол эгасидан чўтал олади. Бироқ ҳозир бу касбнинг омади кетган; район шаҳарга айланаётгани учун аҳоли кўпайиб, ер тағин торлик қилиб, томорқаларда мол сақлаб бўлмайдиган даражага етпти. Шунинг учун молини йўқотиб, Қўзибой чолга мурожаат қиладиган кишилар ҳам жуда оз! Бироқ беш-олти йилдан буён Амударё ёқасига яқин кўллар бўйида гуруч етиштираётган корейс ўртоқлар бозорга серқатнов бўлиб қолишган. Улар кузда келиб ётиб олишлари билан токи кишни чиқармай кетишмайди! Шундоқ бўлгач, улар қўшимча дастёрларга муҳтож: келтирилган қоп-қоп гуручларни тушириш керак, расталарга жойлаш керак. Вақти-бевақт уларга чойдан қарашиб туриш лозим. Ишнинг энг қийин ва «сермаҳсули» қишга қолади. Айниқса саҳар пайтида бозордан баралла кўриниб турувчи тоғлардан шундоқ изғирин эсадики, тоқат қилиб бўлмайди. Шунда бева хотин «жон олов, жон эр» деганидек, сотувчи ўртоқларга кул пақирда келтирилган лаққа чўғ жуда ҳам асқатади-да! Бу чўғни уларга Қўзибой чол қилиб беради.

Бозорда бу қариядан бўлак тағин бешта хизматчи бор. Бироқ чол сотувчилар билан тоза элакишиб, мижоз бўлиб кетган. Сўнгра у бошқалардек ортиқча тўнғилламайди, берганини олиб, ҳақиға мўл-кўл дуо қилади. Пишиқчилик маҳалида ҳам Қўзибой чолнинг иши кўпайиб, қўли-қўлига тегмай қолади. Ҳали қарасангиз, шартта ёриб еб кетиладиган қовун-тарвуз пўчоқларини челака йиғиб юради. Ҳали қарасангиз, оёқ ости бўлган узум, помидор, карам пўчоқларини териб юради. Баъзан қўшни мол бозорига ўтиб, тезак ҳам супуради.

Шу иши эвазига бозоркомдан маош олади, хизматчилар рўйхатига «ишчи» деб ёзиб қўйилган. Маошдан ташқари, сотувчиларнинг ҳимматига қараб тушадиган уч-тўрт чақа пул ҳам чолнинг чўнтагига киради.

Қўзибой чол — ориқ, оёқлари чилчўпдек. Юрганда бошини ҳар томонга буриб, худди жарчилик қилаётгандек кескин-қалтис ҳаракатлар қилиб қадам ташлайди. Кишиларга бениҳоя жиддий назар солади. Чойхонага кирса, умрида кўрмаган одами билан ҳам ниҳоятда қуюқ сўрашиб, авлод-аждодларини суриштиради.

Дарвоқе, равоч чиққанда ҳам қариянинг омади юришиб қолади: чунки эшакларида қоп-қоп равоч олиб туш-

ган тоғлик ўртоқлар ҳам Қўзибой чолнинг мижозларидир! Улар район марказидаги аҳоли сингари оғир, «бардошли»мас. Келтирган молларини доналаб сотиб ўтиргандан кўра уни кўтарасига сотиб, ўзларига керакли нарсаларни харид қилиб қайтишга шошадилар: тоғ узоқ, кечга қолмай қишлоқларига етиб олишлари керак. Ана шунда Қўзибой чол уларнинг бамисоли ҳожатбарори бўлади. Бироқ у бу хил олибсотарлигидан кам фойда қилади. Негаки савдога қизиқиб кетганидан кейин «ўн тийинга бешталаб» сотаётган равочини «ўн тийинга ўнталаб» сотганини ҳам билмай қолади. Шунга қарамай, бу ишни қўймайди. Айниқса кечаси кинохона ёнида чордана қуриб сота бошлаганида ўзи ҳам жуда мамнун бўлиб кетади, бошқалар ҳам...

* * *

Чолнинг ота авлодидан ҳам, она авлодидан ҳам ҳеч кими йўқ. Шунини эс-эс биладикки, болалигида қишлоқларини қуролланган одамлар босган. У сомонхонага бекиниб жон сақлаб қолган. Кейин чорбозорчиларга қўшилиб, кўмир кони яқинидаги қишлоққа борган. Қўй боққан, почтачилик қилган. Бир эшонга мурид тушиб, етти йил унинг изидан юрган. Қўзибой чол бола кўрмаган. Хотини бундан саккиз йил муқаддам ўзининг қўлида жон берган. Хотинининг қабри Қизил Газада. Учига пахта қўшиб ўрилган қуббали жамалаги билан кийгичи ҳамон қариянинг уйида, токчада...

Шундан бери чол ёлғиз. Тўрт йил бўлдики, уни ўлим ваҳимаси чулғай бошлади. Қўзи пишиб кетгани учун ўлимдан эмас, жонкуяри бўлмагани учун ўлганини ҳеч ким билмай қолишидан қўрқади.

Ўлимлигини тайёрлаб, тайинли бир кишига бериб қўйишни ўз бурчи деб билди ва бу йиллар орасида жамғарган пулини Қобил қассобга бериб қўйди. Онда-сонда қассобнинг дўконига кириб: «Қалай, зўрми?!» дея пулнинг омон-эсон турганига шама қилиб қўяди. Қассоб ҳам калта иягини қашиётган бўлиб: «Хотиржам бўл!» дейди.

...Бу йил куз барвақт тушди. Барги пастидан тўкилган дарахтлар учи қонталаш. Чуғурчуқлар сероб. Мезонлар кўп — симёғоч симларида, дарахт шоҳларида, том бўғотидан чиқиб турган ёғоч учларида. Чумчуқлар ҳам серташвиш. Район кўчаларида одам сийрак. Ҳамма

пахта теримида. Қўзибой чол ҳам бир ҳафта теримда бўлиб келди. Жуда яйради! Бироқ қайтиб келган куни кимсасиз бозорга кириб, ҳувиллаб ётган расталарни ички бир мамнуният билан айланиб кўраркан, бозор одоғидаги кичкина дарча қаттиқ итарилиб, очилиб кетди. Рўмолини учини оғзига тутиб олган тўлагина аёл қизарган кўзларини яшириб, дарвозага қараб йўналди.

— Баҳай? Тинчликми?— сўради бозор ишчиси.

— У, акажон... Отамни бериб қўйдик. Биласиз-ку, қандоқ одам эди!— келинчак ўтиб кетди.

«Э, мискар оламдан ўтибди-да... Чакки иш бўпти. Узи раҳмат қилсин»,— деди қария ва бу келинчак ҳақиқатан ҳам мискарнинг келинми — йўқми эканини билмоқчидек, унинг кетидан тушди.

Келинчак чорраҳадан ўтиб, паст кўчага эниб кетди.

Қўзибой чол чойхонага кирди. Кимсасиз, зах хонага ўтиб, битта кўкчой буюрди-да, чорпоёга чиқиб чордана қурди. Дўпписи устидан қийиқча ўраган Ғозибой чой олиб келган эди, уни рўпарасига ўтқазиб:

— Аттанг-а... мискар ўтипти!— деди.— Дунё шу экан-да, биродар!

Чойхоначи шошиб қолди, суриштира кетди.

— Э, қизишманг, иним,— деди Қўзибой чол бепарвалик билан.— Ажал вақтики келиб, ҳар биримизнинг ҳам эшигимизни тақиллатади. Муслмон одам ўлимни бўйнига олиб қўйгани маъқул... Мени бошқа бир нима ўйлатади, иним! Қодирбой кўп мўмин-муслмон одам эди. Балли... Унинг иззат-ҳурматини жойига қўйиб чиқарармикан бу келинчак? Шу ёғи мени ўйлатади... Чакки иш бўпти-да! Балким тайёргарлиги йўқдир? А?.. Унда қийин! Иним, ўлим дегани тўй эмас, мен сизга айтсам. Тўй дегани бамаслаҳат бўлади, ўлим туйқусдан келади!

Бунинг фарқи катта!.. Аттанг!

Бўшашиб қолган чойхоначи Қўзибой қариянинг узун, оқ оралаган эчки соқоли, чўкик ёноқларига ўйчан тикилди.

— Ота, сўраганинг айби йўқ. Неча ёшга бордингиз?— сўради у.

Чол талтайиб ҳар тарафга қараб олди:

— Насиб бўлса, менинг ҳисобимда... икки кам етмишга кирдим! Мен билан ўсган мана, Қобил қассоб пайғамбар ёшига борганига нақ беш йил бўлди. Шу ҳисобда уям икки кам етмишга чиқди.

Чойхонада одам кўпайди. Қўзибой чол улар билан сўрашиб, пахтадан олган таассуротларини ҳикоя қилиб хийла ўтириб қолди:

— Э, бу Шоймардон Қудрат деганингиз тоза зўр экан! Десагиз, пайкалда пахта оппоқ бўлиб, шу... чарв мойдек бўлиб оқиб ётибди! Машинаси билан бир ораласа борми, қуруқ гўзасини кўрасиз! У зўр экан... Ҳалолти бўлсин! Олтита боласи бор экан, хўш... битта қўли чўлоқ. Узи анави Шўрчидан бўлади. Қўнғиротдан! Бойсун Қўнғиротдан! Алломишнинг уруғи-да, барака топсин...

Кечқурун уйга борди. Қўшнинг эчкилари томорқага кирган экан, уларни ҳайдаб кемтикдан оширди-да, ўйлаб туриб бостирмага чиқди:

— Ҳо-ҳо-о!— деб бақирди.— Бири ола, бири қора эчки кўрган борми? Суюнчисини олиб келавер — ҳо-о! Қўзибой жарчининг маккасини еб юрипти! Барака топсин эгаси-ё!..

Қўшни чиқди, чол билан кулишди. У даҳлизга киратган эди, йироқдан келаётган йиғи товушини эшитиб, туриб қолди. Хафа бўлди. Сийрак, узун қошларини чимириб, ичкари хонага ўтди. Пўстакдай қотиб кетган палос устида туриб, хонага разм солди. Токчадаги жамалакни кўриб, қўлига олди-да, томоша қилди. Яна авайлаб жойинга қўйди ва қорнидан очиладиган ёғоч сандиқ устидан эски жойнамазини олиб тўшади. Тиз чўкиб, роса тиловат қилди. Улганларга жаннатдан жой тилади, тирикларга инсоф-адолат... Сўнг пичирлаб: «Э, расули барҳақ! Имонимни бер,— деди.— Бировга ёмонлик қилмадим, бировнинг ҳақини емадим... Тоғлик оғайнилари ҳам алдамадим. Кўпнинг дуосини олдим... Ҳа, фарзанд кўрмадим. Сенга бир ёмонлигим ўтгандир-да... Узинга шукур. Қобилбойга ҳам умр бер, бола-чақасининг бошида омон юрсин! Мени кўмсин! Э, Қўзибойнинг ҳеч кими йўқ экан, демасин биров!..»

У енгил тортиб қўзғалди. Бироқ ташқарига чиқиб, тағин йиғи овозини эшитди ва тағин таъби кир бўлди. Аллақандай ваҳима юрагига тушиб, тор кўчага чиқди.

Кўчанинг бир боши марказ тарафга кетар, бир боши тошлоқ орқали сойга тушарди. Соининг тик қирғоғида қадимги қўрғон вайроналари қаққайиб турар, унинг водийга қараб очилган шинакларини каптарлар ин қилганди. Қўрғоннинг девори устида иккита бола кўринар эди.

«Хаҳ, шумтакалар! Иқиблиб тушса, кимга қичин?!
Ёш-да, ёш...»

Шу кеча қаттиқ шамол бўлди, чол бекорчиликда экиб, яқинда ўриб қўйган маккажўхориларини ҳар тарафга сочди. Бостирма эшиги кўп марта очилиб-ёпилди. Аллақаяқда бир ит узоқ ҳурди, тонгга яқин увлади.

Қўзибой чолнинг таъби баттар хира бўлиб уйғонди.

Шу куни унинг иши юришмади: кеча шамолда тўстўполони чиққан бозорни супуриб, супуриндини ахлат қутисига солиб қўйган эди, бир машина тисланиб тўкиб юборди. Чол бозорком раисидан дашном эшитди. У Қодир мискарнинг ўлимига ҳам кечикиб борди...

Кечқурун Қўзибой чол гангиб, қассобхонага мўралади:

— Ҳорманг, уста? Зўрми?

Қассоб гўшт сотилмаётганидан куйиниб ўтирган эди, тумшайди:

— Битта холодильник берса, хотини талоқ бўладими?! Мана, гўшт бузилиб қолса, нима қиламан?

— Э, ташвиш чекманг,— деди Қўзибой чол.— Ҳадемай пахтадан одамлар қайтишади... Буёқда кун совняпти!

— Сиз ҳам гапираверасиз-да!

* * *

Қўзибой чол шу оқшом ётиб қолди. Саҳарда турганда ёмғир шивалаб ёғар, теварак тинч, бостирма биқинига тақаб тахлаб қўйилган сап-сарик жўхори поялари устида чумчуқлар гужғон ўйнашарди. Ёмғирда шалаббо бўлган бир ит девор тагида искаланиб турарди.

— Тур! Йўқол!— Қўзибой чол унга кесак отди. Ит кемтикдан ўтиб кетди.

Чол одати бўйича сойга ювинишга тушди-ю, қайтишга мадори етмай қолди. Аъзойи бадани увишиб оғрир, шундоқ тоза ҳаво ҳам унга етишмаётгандек эди. Уйга зўрға етиб келиб, кўрпачага чўзилган эди, кўзи илиниб, туш кўрди. Марҳума хотини эмиш. «Юринг, юринг!» деб қўлидан тортаётган эмиш. Чол уйғониб, бу тушнинг таъбирини ёмон томонга йўйди. Бозорга боришга ҳам ҳафсаласи бўлмади. Айвондаги декчанинг тагига тўртта қуриган ёғочни тиқиб, ичига бир коса сув, картошка билан иккита сабзи солиб, милтиллатиб қўйишни ўйлади-ю, эринди. Овқатга иштаҳаси йўқ эди...

Шу бўйи ётиб қолди. Хайрият, эртасига қўшниси Жамол ака тагин буёққа тушган эчкиларини ҳайдагани кирганида уни кўриб қолиб, уйдан бир коса аччиқ-кина шўрва чиқарди. Қариянинг ичи илиб, сал мадорланди.

— Баҳай, оламда нима гап? — сўради у. — Мен... бозорга чиқолмадим, Жамолбой! Андак тобим айниб ётиб қолдим денг... Шамол тегдими, билолмадим. Хўш?

— Янгиллик шулки, район одамга тўлиб қолди, — деди қўшни. — Пахтадан қайтишган, бозорингиз ҳам гавжум... Қўчага чиқинг, яхши бўлади.

— Тўғри айтасиз. Ётишдан фойда йўқ!

Қўзибой чол шундоқ дегани билан тушгача кўчага чиқолмади. Кечга томон умрида биринчи марта ҳасса таяниб чиқди. Район марказига оралаганда, унинг кайфи хийла чоғ бўлиб кетди... Э! Чол ҳақиқатан ҳам ёлғиз эмас! Ўғли бўлмаса, ўғлидек иззат қиладиган ёшлар бор... Ана, ўзи тенги қариялар ҳам унга иззат-икром кўрсатади... Шу корейс ўртоқлар ҳам эски мижозларини асти унутишмайди-да; пахтага кетаётган халқ чалғимасин, деб уларга ҳам гуруч сотиш ман этилган эди, яна молларини олиб чиқишибди. Ҳаммаси хурсанд! Қўзибой чол улар билан сўрашиб, чойхонага кирди.

Ғозибой унинг олдига бир чойнак чой қўйиб, афтига тикилди:

— Нима бўлди, ота?

— Э, иссиқ жон... Оллоим севган қулига касал берар экан, иним. Ўлимни унутмасин, мени эслаб турсин деб. Шундоқки биз ҳам андак ётиб олдик!

У кўчага чиққанида, совун, туз харид қилиш учун тоғдан тушган тожик ошналарига йўлиқди. Улар ғоят сўзамоллик билан чолдан аҳвол сўрашди.

— Акун ин сол ҳам чуқури мўл мешад! — дейишди улар. — Сизга раҳмат... Бо бизди эсдан чиғорманг, бахудо хапа бўлаmez. Мана, бир юзу олтмиш панж кундан сўнгра чуқури чиқаду!

— Ҳа, ўлимга сабр берсин, ҳаммаси бўлади, — деди қария.

У уйига қайтар чоғи қассобхона ёнидан ўтаркан, дили андак оғриди. Дўстининг хабар олмагани энди ёдига тушди...

— Хўш, тани сиҳатликми? — деди у ичкарига қараб. Йўғон, бақувват қассоб унга ўткир тикилди:

— Үзингизни олдириб қўйибсиз?..

— Шунчаки...

— Мана, иш ҳам кўпайиб қолди, қўл қўлга тегма-
япти.

Чол йўлда ўзини овутиди: «У ишли одам... Ўздан
ортиб боролмаяпти. Ҳозир бировдан гина қиладиган
вақтми?»

* * *

Қўзибой чол ўнганмади. Тагин уч кун ётиб, кўзла-
ри дўлайиб, олти ойлик касалдек бўлиб қолди. Ярим
кечада тагин туш кўриб уйғонди ва хотинини эслаб
ўтирганди, ташқарида жўхорилар қаттиқ шитирлаб,
ит гингшиди. Сўнг чўзиб увлади, чол данг қотди.

«Ҳе, энди вақт етипти, — деб ўйлади у тўшакда чор-
дана қуриб, энгашиб ўтираркан. — Кун тўлипти энди...
Раҳматли кампирим ҳам сезипти. Ана ит ҳам... Бекорга
увламайди-ку? Овқатдан ҳам қолдим... Ризқ-насиба
узляпти. Энди тайёргарлик кўриш керак».

Эрталаб у хотиржам бир ҳолатда ҳовлига чиқди.
Одамлардан рози-ризалик олиш, қўшнилари уйига
мўралаш, кейин бозорга бориб, таниш-билишлар билан
ҳам хўшлашиш, Қобилбойга учраб, хотинининг қабри-
ни қандай қилиб топиши ва учинчи куни халойиқни
чақариб, еттисини ҳам, қирқини ҳам, йилини ҳам бир
йўла ўтказиб юборишни тайинлаш, сўнгра бозоркомга
йўлиқиб, у билан ҳам видолашишни дилига тугди...

Одамлар ҳам қизиқ-да!.. Қўзибой чол билан видо-
лашиб, ундан рози эканлари, бемалол оёғини узатиб
ўлавериши мумкин эканини айтиш ўрнига нуқул кулиш-
ди. Ҳатто бир-иккитаси «вос-вос бўпсиз, ўқитинг ўзин-
гизни», деб ҳазил ҳам қилди. Ёшлар эса, дангалига:
«Қўйинг-э! Бўйдоқ одам ҳам шундай дейдими? Аввал
уйланинг, бола-чақа кўринг, кейин бир гап бўлар-да!»
дейишди. Лекин чолнинг букчайиб, беҳол қадам таш-
лаб кетишини орқадан кузатган баъзи бировлар ачиниб
хўрсинишди ҳам.

Албатта Қўзибой чол кўпларнинг гапи, кулгисидан
мамнун бўлди. Бу нарса... ўлимнинг аввал сезилмай
келган ҳаяжонини ҳам босди...

Ниҳоят, ёшлик дўсти Қобил қассобини дўконига
кирди,

— Э, гапирманг-э! — деди у.

— Хўп дейверинг, дўстим! — деди Қўзибой чол курсида қўзғалиб қўйиб. — Менга аён бўлди...

Йўгон ёнғоқ тўнкаси устидаги гўшт парчалари, суяк синиқларини сидириб териб олаётган қассоб унга тикилиб қолди ва бирдан хўрсиниб, скамейкага ўтириб қолди...

Бу бақувват, барваста, соғлом одамга — Қўзибой ака авваллари ҳам ориқлиги, қотмалиги учун касалдек кўринар, минг сўм пулни келтириб санаб берганида, «шу ўлади-ёв» деб кўнглидан ўтказган эди. Ҳозир унинг ботиб кетган кўзлари, заъфарон юзи, қўлидаги дағал ҳассасига тикилиб: «Ҳа, ўлади», деб ўйлади.

— Шунинг учун, дўстим, — давом эгди қария, — мен авваламбор, сиздан розалик олмоқчиман. Сўнгра... андак васиятним бор.

— Васият?!

Қассоб Қўзибой чолнинг пулини ўшандаёқ ишлатиб юборган ва бу одамнинг ҳеч кими йўқлиги, ўзи художўй ҳамда уриш-жанжалдан нари юришини билгани учун ўшандаёқ қувониб: «Бу ўзимники бўлди», деб қўйган эди.

— Ҳа, эсим борнда васият қилиб қўяй, дўстим... Бир ҳафтадан бери мазам йўқ! Сиз иш билан оворасиз... Инчунин ўлиб қолганимни билмай қолишингиз ҳам мумкин, лаббай? Шунинг учун ҳар уч кунда анави дастёрингизни юбориб, мендан аҳвол сўратсангиз, ҳақиқа ўша пулдан бир сўмдан беринг...

Қассоб пиёласидаги чойни тўкиб ташлаб, пештахтани тушира бошлади. Хона қоронғи бўлиб қолди.

— Ташқарига чиқайлик.

— Хўп бўлади... Ё сиз ҳам менга ишонмаяпсизми? Ундоз бўлмасин...

* * *

Ярим соатдан кейин Қобил қассоб дарвозага қараб борар, бозор хизматчиларининг ёрдами билан раста тахтасига чиқиб олган Қўзибой чол кўзидан шашқатор ёш оқизиб, атрофга хира овозда жар солар эди:

— Эшитмадим деманглар! Суюнчиси бор... Қобил қассоб паст одам экан. Мен ўлимлигим деб минг сўм бериб қўйган эдим, тонди! Халойиқ! У пул сизларнинг

пулларингиз эди. Менинг ҳалол меҳнатим учун сўмлаб, тийинлаб берган эдингиз. Ана шу одамга бериб, ўлимимга ярат деб эдим... Тонди. Еб кетади энди... Одамлар, Қобил қассоб ҳаромхўр! Одамнинг ҳақини ейди бу... Худодан тилагим шуки, ўлиги кўчада қолсин, бекафан бўлсин, халойиқ... Мени бекафан қилди, одамлар!

Қобил қассоб дарвозадан чиққан жойида орқага қараб чопди. У етиб келганида, ёшлар, қариялар унинг йўлини тўсишди. Чолни ҳимоя қилишди. Ишга милиционер аралашди. Қассоб билан Қўзибойни бозоркомнинг идорасига киритиб, сўроқ қилди.

— Бунда пул бўладими, ўзи ўн тийинга зор-ку?!— бақирди қассоб.— Жинни бўпти бу... Олибсотар! Гувонинг борми? Асти бировга яхшилик қилма экан... Ҳеч кими йўқ деб дўконга чақирардим, чой куйиб берардим! Мана, товон тўла, деб турипти... Кетмайди! Ҳақиқат бор!

Орага бозорком раиси ҳам қўшилди. Натижа чиқмади. Қассоб қутулиб кетди. Қўзибой ташқарига чиқиб, гужум остига ўтирди.

Жанжални узоқдан кузатиб турган—баланд бўйли, қозоқбашара, ўрта яшар Мирғози қассоб келиб, чолнинг тирсагидан кўтарди.

— Ота, хафа бўлманг... Ўлимни ўйламанг... Сиз бекор гафго кўтардингиз, шу ҳасса билан бошига солишингиз керак эди.

— Ў, болам...

Мирғози Қўзибой чолни уйига элтиб қўйди. Қўшниларига чолдан хабар олиб туришни тайинлаб қайтди.

* * *

У жимжит уйда, палос устида чўзилиб ётиб, шу фикрга келди: «Бу аҳволда мен қандоқ қилиб ўламан? Асти мумкин эмас, сираям... Мен яна меҳнат қилишим керак. Ҳалол пул топишим керак. Ўлимлик қилишим керак... Ундан кейин ўлсам, бошқа гап...»

У қўшни чиқарган овқатни зўрлаб еди. Ярим кечада туриб, гўшт қовурди. Саҳар уйғониб, сойга тушди. Ювинди. Тетикланиб, кўчага йўл олди...

Қўзибой чол аввалгидек бўлиб кетди.

АРПАЛИ ҚИШЛОҒИДА

*Ой Барчиним, ёр-ёр,
Гул Барчиним, ёр-ёр,
Ултонтозга теккунча
Ул Барчиним, ёр-ёр.*

«АЛПОМИШ» ДОСТОНИДАН

Арпали қишлоғи сойнинг бўйида. Соининг ериги бетида бир замонлар теваракдаги супалари одам билан гавжум бўлган ҳовуз бор. Ҳовуз лабларида ўсган гужум, буталар ҳозир уни ўраб-чирмаб ташлаган. Дарахт шоҳларига ҳар хил қушларини қўйган. Ҳовузни ўраган пастак девор ортидаги тош кўчадан қачон ўтсангиз, чангалзордан қушлар чуғурини эшитасиз; ҳовузнинг у тарафидаги супада оқ туғи ўнгиб кетган танҳо қабр кўриниб туради. Қишлоқда хонадонлар кўп эмас, беш-олтита. Ҳаммасининг ҳам соҳибни—подачилар, чўпонлар, йилқичилар. Шунинг учун бу қишлоқни «подачи қишлоқ» деб ҳам юритишади. Шу сабабдан қишлоқ уйларида ҳам, тор кўчалари, боғ-чорбоғида ҳам, ҳатто одамларнинг кийинишию туриш-турмушида ҳам уларнинг касб-корлари муҳри босилган. Соининг ўртасидан икки тегирмон сув оқиб ётади, ёзнинг жазирама кунларида у қуриб ҳам қолади.

Арпалининг одамлари — ўзбекнинг тўғиз уруғидан. Маълумки, бу элат бир қадар қайсар ва бетакаллуф бўлади; уларнинг ғам-ташвиш, севги саргузаштлари ҳам ўзларига хосдир.

* * *

Абрай подачининг ўғли Абдурасул институтга киролмай, қишлоққа қайтиб келди. У отаси сингари баланд бўйли, кенг яғринли; отда кўп юргани учун оёғини кериб ташлайди, овда кўп бўлганидан фикрини қўл ҳаракати билан ҳам тушунтириб гапирди.

Абдурасул уч кун уйда бўлди. Уни кўргани олис-яқиндан қариндош-уруғ, ёр-биродарлари келишди. Тўртинчи кун уй меҳмондан холи бўлиб, йигит зерикди ва иштонини липпа уриб, сойга тушди. У болаликда ёки Тошкент сафари олдидан қолдирган аллақандай нарсаларини топдигандек, сойда узоқ кезди-изғиди.

Сойнинг бериги бетига ўтиб, Хўжаназар отанинг қабрига қаради. Уни чакалакзор орасидан зўрға кўриб: «У, хароб бўпти-ку», деб қўйди. Сўнг тор кўчадан районга қатнаб ўқиган чоғлари—бу мазорот ёнидан ўтаётганда оёғи учида юрганларини эслади. Ҳозир сесканмагани учунми, ичида мамнун бўлиб, яна сув бўйига қайтди. Сувнинг кечувига етиб, харсангтошга ўтирди ва аллақандай аланглаган кўз билан атрофни томоша қила бошлади.

Шунда орқа томондан қадам товушларини эшитди. Бурилиб қараб Бодомгулни кўрди. Абдурасул Бодомгул билан бир синфда ўқиган, ёшликда иккаласи «бешиккертти» бўлган, лекин у қизга бепарво қарар, ўқишга кирсам, ўша ёқлик биттасига уйланаман деб юрар эди. «Тошкентдан кўнгли қолгани» учунми, бу умиди барбод бўлиб, ҳозир Бодомгул кўзига ўт бўлиб кўринди. Дарҳақиқат, қиз тўлишган—қарғашойи кенг кўйлаги ҳам унинг етилган сумбатини кўздан яширолмас эди. Оёғида учи қайрилган шиппак, бошида афғоний дурра. «Бу нима қилаётган экан ҳозир?» деб ўйлади Абдурасул ва секни ўрнидан туриб жилмайди:

— Салом бердик, Бодомой!

Қиз йигитга қараб қувнаб кулди:

— Алик олдик, Расулбой!

Абдурасул Бодом билан ҳеч қачон қўл бериб кўришмаган эди, шаҳарнинг таъсири—«маданиятли бўлганини» ҳозир кўрсатгиси келдими, қўлини чўзиб, унга пешвоз юрди. Шунда оёғига чағир тош қадалиб, ҳақкалаб қолди, лекин ўзининг дардга бардошли эканини кўрсатгиси келдими, яна тап этказиб, оёғини ерга қўйди.

Қиз ҳам унга қўлини берди.

Абдурасул Бодомгулнинг биққи-бўлиқ бармоқларини ўз кафтида сезмади гўё, лекин унинг жуссаси ўзидан бир қадам нарида бўлса ҳам, уни чуқур ҳис қилди.

— Қани, нима қилиб юрибсиз?

Бодомгул чарслик билан жавоб берди:

— Бунинг ташвиши сизга тушиб қолгани йўқ, Расулбой! Қани, ўзингиз нима иш қилиб юрибсиз бу ерда? Ўқишдан ҳам гуппа йиқилиб келибсиз деб эшитдим.

— Э-э, Бодомой!— деди Абдурасул синиқ жилмайиб.— Подачининг ўғли институтга кирмайдиган замон бўпти. Ишонинг!.. Подачи бўлсанг бўлсан-да, деб «икки»ни босди. Чопонни елкага ташлаб, қайдайбердик буёққа.

— Ажаб бўпти!— деб кулди Бодом.— Вақтида ўқинг

эди, сапдирақлаб, ов деб, кўпкари деб юрмасдан. Айб ўзингизда.

— Энди, айб биздами, бошқадами, ўтган иш ўтди.

— Хўш, нима касб қиласиз энди?

— Ҳозирча бекорчилик...

— Подачи бўлинг! Қўй боқинг... Нимаси ёмон?

— Э, сиз ҳам гапирасиз-да.

— Отдан тушсангиз ҳам эгардан тушманг.

— Бодом...

— Ҳа.

— Ёшликда бизни... бешиккертти қип қўйишган-а?

— Эсимда йўқ,— деб кулди қиз.

— Эсингизда бо-ор,— деди йигит.— Тўғри, унда кичкина эдик. Лекин шундай иш бўлган-да!

— Бўлган бўлса, нима қипти энди?

— Нима қипти дейсиз... Мана, ёшимиз ҳам бир жойга бориб қолди...

Бодом унга ўтқир тикилди:

— Расулбой, тушингизни манави сувга айтинг, тузукми? Мени... бошқа деганим бор...— Шундай деб, қиз йўлига кетди.

Абдуракул унинг ортидан кўз узмай турарди.

— Ҳай, Бодом!— қичқирди у.

Қиз сув юзасига чиқиб турган тошлардан юриб, нариги соҳилга ўтгач қаради.

— Бодом, мени хафа қилма.

— Хафа қилсам, қўлингдан нима келади?— деди қиз.

— Қўлимданми... сени олиш келади. Сен... закунний қаллиғимсан.

— Бекорларни айтибсан!— қиз кетиб қолди.

* * *

Арпали қишлоғининг давоми сой чиқиб келаётган дарадан ичкарига ҳам ўтади, дара юз қадамлар чўзилиб, соҳиллари ёйилиб кетади, сой эса олисдаги арчали тоғ этагигача боради. Сой бўйида бир-иккита яланглик бор, шунда ҳам беш-тўрт ошла туради. Бирини—Бодомгуллар хонадони. Қизнинг отаси дала қоровули. Тур деса турадиган, юр деса юрадиган тўриқ оти бор. Шунини миниб, дала айланади. У киши Абрай подачи билан эски ошна. Бодомгулнинг онаси бундан беш йил бурун кўз юмган...

Бодомгул сой ёқалаб ялангликка етгач, ўтовлари томон бурилди.

Бу вақтда Абдурасул ҳам мол қийи, тапписи эзгила-
ниб ётган тор кўчадан андак чўлоқланиб кетиб борарди.
Чорбоғлари деворига етиб, кемтикдан ошиб ўтди. Йўн-
ғичқапоя пуштасидан юриб, айвонларига чиқиб борди.

Абрай ака шипда осилан лампочкани тескари бураб,
чиқаролмай қийналар эди.

— Муни тилига тушунасанми, улим? Манави катта-
конини қўйиб қўй, рўшан бўй турсин!— деди.

Абдурасул лампочкани қўйиб, уйга кирди. Унинг
авзойидан хафаликни сезган ота ҳам эргашди. Абдура-
сул қуроқ кўрпачага ўтириб, чордана қурди. Абрай ака
чакмонини ечиб, пойгакка чўкка тушди.

— Ҳа, Расулбой?

— Ота... мени уйлаб қўйинг...

Ота унга зеҳн солиб тикилди-да, секин туриб, эшик-
дан қаради, бақирди:

— Ҳай, энаси! Берман ке!

Майрам опа, бошидаги пўтаси эшик тепасига тегма-
син учун ҳам бўлиб, ичкарига кирди.

— Улингдан гап сўра, нима деяпти бу?

Майрам опа эри ёнига чўнқайиб, ўғлига тикилди:

— Расулжон?

— Сўра, сўра,— қистади ота.

— Сўраяпман-ку. Расул?..

— Мени уйлаб қўйинглар деяпти улинг!— тушунтир-
ди ота.

Майрам опа мийиғида илжайиб, кигизга ёпишган гу-
руч донасини олиб ташлади, ўғлига меҳр билан боқиб:

— Шундайми, болам?— деди.

— Шу... бизни кичкиналикда...— мижғовланди Абду-
расул.

Она эрига суяниб ўтириб олди-да, қўлларини силтаб
кенг енгини тирсагига туширди.

— Чол, қўлингизди кўтаринг, овмин денг!— деди.

— Энди...— чайналди Абрай ака.

Абрай ака Хўжаназар отанинг мозоридан файз кетиб,
ҳовуз бўйи ўрмонга айланиб қолганидан бери урфу одат
йўриқларида ўйлаб фикр айтадиган бўлганди.

— Кўтаринг қўлни!— қизишди Майрам опа.— Бо-
домгул буники бўлмай, кимники бўлади. У кутиб ётиб-
ди-ку буни!

— Йўғ-а?— деди пбдачи ичдан мамнун бўлиб.

— Ҳа. Раҳматли энаси ўлмасдан бурун кунора шу-

нинг гапини қилгич эди. Шералибой ҳам бир-икки марта менга қуда деб қўйди.

— Овмин бўлмасам,— деди Абрай ака.

Майрам опа фотиҳа ўқиб, ирғиб турди:

— Мен эртан-мертан уларнинг юртига бораман.

— Мен ҳам катта-кичик билан маслаҳат қилай бўлмасам.

* * *

Эртаси куни кечки пайт Шералибой қизи билан ўтовда бетма-бет ўтирар, Бодомгул Майрам опанинг бугун желиб кетганини билар, шунинг учун диққат, лекин ўзидан кўнгли тўқ эди. Шералибой «янгилик»ни қизига айтолмай, кўп андиша қилди, ҳамсоя кампирни чақириб, айттиришни ҳам ўйлади. Охири бу фикрдан ҳам қайтиб:

— Қизим, мен сенга ота эмас, энаям бўп қолганман, шунинг учун баъзи гапни очик айтсам, кўнглингга оғир олма,— деди.

Тўлиб турган Бодомгул ҳам шу тарзда жавоб берди:

— Бўлмасам, ота... мен сизга очигини айтаман.

— Баракалло!— Шундай деб, ота қизига хавфсираб қаради:— Нима? Эшитдингми? Йўқ... дейсанми?

Қиз қип-қизариб, эшикка юзланди.

— Айт, болам. Кўнглингда армон бўлиб қолмасин.

— Ўйлаб қолдим-да, ота,— деди қиз.— Сиз... мен тарафда бўлмасангиз, унда нима бўлади...

Ота бошини эгди.

— Отанг айлансин, ўзбекнинг гапи битта бўлади.

— Ундай бўлса, ота,— қиз отасига қараб олди,— мениям гапим битта.

— Шошма...

— Айтаберайми?

— Айт-чи.

Қиз ўрnidан турди, керагага рўпара бўлди:

— Ота... мен унга тегмайман!

Шералибой қизига анграйиб қараб қолди. Сўнг:

— Йўғ-э,— деди овози титраб.— Бу гапинг бекор гап, болам. Бизнинг лабзимиз бор, жон қизим... Мени шарманда қилиб қўясан... Бир умр улардан қутулмай-миз кейин...

Бодомгул хўрсинди:

— Шу ерга келганда, ота... сиз менга оналик қилол-

мадингиз. Энам оз бўлсаям раъйимга қарар эди... Майли, икки кун муҳлат беринг бўлмасам.

Ота ўрнидан турди:

— Уйлаб ол, уйлаб ол. Лабзидан қайтган қавмидан қайтган бўлади, болам...— деб чиқиб кетди.

* * *

Эртаси кун чошгоҳларда район йўлида юк машинаси дўқиллаб келар, ундан кўтарилган қизғиш чанг йўл ёқасидаги қувраб қолган қўзиқулоқлар устига қўнар эди. Кабинада Эшқувват билан Бодомгул.

Эшқувват ҳам Абдурасуллар билан бир синфда ўқиган, у ҳам Расул каби баланд бўйли, кенг елкали, қизғиш юзли, бодомқовоқ йигит. Бурноғи йил Бодом билан тил топишиб, бир-бирига кўнгил берган... Бодом бешиккетти бўлганига парво қилмас, Эшқувват эса бир кун эмас бир кун бу йўриғда гап қўзғалишини сезар эди. Қолаверса у Абдурасул билан тенгқур, бир-бирининг сиридан хабардор, ўқувчилик йиллари бир-бирининг уйига келиб ётиб ҳам кетар эди.

Арпалига бир дўнг қолганда, қиз:

— Тўхтатинг, мен пиёда кетаман,— деди.

— Ҳайдайберайлик, бетма-бет гаплашамиз-қўямизда,— деди Эшқувват.

— Тоқатим йўқ у билан гаплашгани,— деди қиз.

Эшқувват бош ирғади. Қиз тушиб, кабина эшигини ёпди. Йигит қизга чанг тегмасин учун машинани бир оз масофагача секинлатиб борди-да, сўнг яна суръатни оширди.

У Арпалига етиб, сойнинг кечувидан ўтди. Соҳил ёқалатиб бориб, Абдурасулларнинг чорбоғ девори остида тўхтатди.

Майрам опа айвонда кув пишар эди. У келгучига қизиқиб қараб, ёғли қўлларини артиб тураверди. Эшқувват айвонга чиқиб борди:

— Саломалайкум, хола.

— А-лекум, болам!— опа қўлини енги ичига тортиб, йигит билан кўришди ва уйга қараб:— Расул?— деб қўйди-да, Эшқувватдан гина қилди:— Ҳа, қорангизниям кўрсатмайсиз, Эшқувватбой? Ошначилик мундай бўлмайди-да. Бир кунлик йўлдан одамлар келиб кетишди... Ҳа, насбаси экан, институтга киролмапти...

Абдурасул уйда янги костюмини кийиб кўраётган эди. Чикди. Собиқ синфдошлар қучоқлашиб кўришишди.

— Тортинглар. Тортинглар уйга,— деди уй бекаси.

— Анави олчаннинг остига бир тўшанчи солинг, уйга қамалиб ўтирамизми,— деди Абдурасул.

Лекин Эшқувват рад этди:

— Хола, мен қайтаман, ишим зарил... Расулбойни бир кўрай деб йўлдан бурилдим.

— Э, аллағайтиб бир кепсиз. Борасиз-да, болам.

* * *

Майрам опа уларга олча тагига жой қилди. Кўрпачаларни тўшаб, лўлаболишларни қўйди.

— Ёнбошланглар. Энаси айлансин шундай жўралардан!— опа қайтиб кетди.

Йигитлар ўтириб, таомилга кўра фотиҳа ўқиган бўлишди. Бир муддат уёқ-буёқдан гаплашишди...

— Хўжаназарбобо хароб бўпти-да.

— Зиёратчиларнинг ҳам эсидан чиқиб кетди.

— Йўнғичқа ўроққа кеп қопти-ку?

— Уч-тўрт кун дам олай, ошна. Иш қочиб кетмас...

Айтмоқчи, отам мени уйлаб қўймоқчи. Йўқ десам ҳам кўнмаяпти,— деб қолди Абдурасул.

— Кимга?— сўради Эшқувват.

— Ҳей, Бодом бор-ку. Бодом? Узимизнинг синфдош! Бизга бешиккертти бўлган-да вақтида, биласан-ку, энди муҳлат етди, бошларингни қовуштириб қўяйлик дейишпоти булар... Сен нима дейсан?

— Ўзингнинг хушинг қалай?

— Хушим энди... Бодом ўлгур ҳам бўпти-да, сухсурдай қиз бўпти. Эшқувват, шунинг биров билан гапи бор деб эшитдим, шу ростми?

— Билмайман.

— Э, қўй, биласан!..

— Билсам... айтсам, хафа бўлмайсанми?

— Нимага хафа бўламан. Лекин...

— Энди, ошна, ўзингдан қолар гап йўқ, ҳаммамиз ҳам мактаб кўрган, ўқиганмиз... оз бўлсаям. Тўғрими? Эскича урфу одатлар бизга кўп ҳам тўғри келмайди энди?

— Тўғри-ю, лабз бор-да орада!— деди Абдурасул.

— Лабзидан қайтган номард! Лекин лабз деб, бировни жувонмарг қилиш ҳам инсофдан эмас-да?

— Гапингнинг тагида гап борга ўхшайди. Ким билан юради? Тагин ўзинг юргич бўлиб чиқма?

— Рост,— деди Эшқувват,— пешона экан... Хафа бўлма, сенга насиб қилгани ҳам бор, албатта...

— У, шунда хатога кетдинг, ошна! Гап пешонада бўлса, у туғилган замониёқ менинг пешонамга битган...

— Бу гапинг келишмайди, Расул. Биз ёшлиқдан жўрамиз, орамизга совуқчилик тушмасин. Бир уруғдан-миз... алоқаларимиз бузилмасин. Мен сени қўрқитмоқчи эмасман. Бу замонда биров-бировдан қўрқмайди. Фақат айтиб қўяяпман...

— Нима, ундан кеч дейсанми?

— Ҳа.

— Агар... йўқ десам-чи?

— Йўқ десанг, алоқаларимиз бузилиб кетади-да.

— Нима қиласан? Обқочиб кетасанми? Еки... райкомларга хабар берасанми?

— Ошна, қўлимдан келган ишни қиламан-да. Бодомнинг ўзиям тек турмас.

— Ўзи билан келишдик де?

— Келишмасак ҳам бу бўларли гап.

— Бошқа сўзинг йўқми?

— Йўқ... Ўзингдан гапир, нима бўлди, ўқишга кириш қийинми шунчалик?

Абдурасул ўрнидан турди:

— Ошна, бўлмаса йўлингдан қолма!— деди.— Иккинчидан, сен ўзинг ҳам номард бола экансан. Шуни менга атаб қўйганларини билар эдинг. Билиб туриб, номарднинг ишини қипсан... Мен ҳаракат қиламан яна. Ололмасам, унда бизни юз кўрмас бўлиб кетди деб юрабер!

— Уни... менча яхши кўрмайсан-ку? Уям сени яхши кўрмайди.

Абдурасул олча шохини синдириб олди.

— Тур, мен кигизни шипираман!

* * *

Майрам опа Эшқувватнинг вақтли турганини кўриб, қолишга кўп ундади. Сўнг: «Ошнангиз ҳам айтгандир. Яқинда тўйи бўлади. Машинангиз билан келиб, бир хизмат қиласиз-да, улим! Расулбой ҳам вақти келганда қайтарар», деб қолди. Эшқувват: «Хола, биз хизматдан

қочмаймиз. Лекин Абдурасул билан бир тузук-тўрали гаплашиб олинг», деб кетди.

Абдурасул онасининг саволларига жавоб бермади.

* * *

У Бодомгулни сойдан сув олаётган ерида топди. Қиз сувга тўла сатиллини ўт устига қўйиб, юлғун бутогини ўйнаб турган Абдурасулга қаради.

— Бодом... менинг Эшқувватдан нима кам?— сўради у ниҳоят.

— Сени Эшқувватдан кам жойинг йўқдир,— деди қиз.— Лекин ортиқ жойинг бўлгандаям, Расул, мен уни деганман! Шунинг учун ўзингни торт... инсофга кел. Биласанми, баримиз бир элат боласимиз... Оталаримиз бир-бири билан эскитдан ошна. Мозоримиз бир, кўчамиз бир. Сен бизларни ажратиб юборма. Ўйлаб кўр. Сенгаям сочини тараб ўтирган бир қиз чиқар ахир? Кўрган кўзинг мен бўлиб қолдимми... Авваллари парвоям қилмас эдинг.

— Энди... яхши кўриб қолган бўлсам-чи?

— Унда кечикибсан, Расул. Энди вақт ўтди. Танангга ўйлаб кўр, жанжал чиқмасин орада. Эшқувватнинг одатини биласан. Мен икки бошдан қайтмайман ўз гапимдан. Отамга раҳмим келади...

— Мени ўйламаяпсан, мен ҳам уларга айтиб қўйдим,— деди Абдурасул.

— Гапингни қайтиб ол!

— Йў-ўқ, бу менга ўтиришмайди, Бодом.

— Бўлмасам, қўлингдан келган ёмонликни қил, Расул. Лекин мendan ҳам яхшилик кутма.

Бодомгул сатилларини кўтариб, ҳамон шудринг кетмаган ўтзорга оралади. Абдурасул бутоқни сувга ташлаб, қирғоқ ёқалаб изига қайтди.

Шу куни Абдурасул кечгача даранинг ўркачида милтиқ ушлаб, чумчуқ отиб ўтирди. Кейин уйига бориб, тўшак солиб ётди. Оқшом ота-она унинг атрофини ўраб, гап сўрашди.

— Лабзи йўқ экан уларнинг, ота,— деди ўғил оқибат.

Ота-она ҳайрон... Бир маҳал иккаласи ҳам айвонга чиқишди. Майрам опа супа лабида чўнқайиб, Хўжаназар отанинг мазорига қараганча хўп дуойибад қилди. Абрай ака бўлса, Шералибойни қидириб кетди.

Уни хирмондан топди:

— Нима гап ўзи?

Шералибой елкасини қисди. Сўнг подачидан унинг ўғли айтган гапларни эшитиб, ўйланиб қолди ва:

— Ошна, мен ҳам қизнинг кўнглига қарамасам бўлмас экан. Мени гапида туруми йўқ десанг ҳам майли,— дедди.

* * *

Орадан бир ой муддаг ўтиб, Эшқувватлар уйдан Бодомгуллар юртига совчи келди. Шералибой қизини беришга рози бўлди. Ҳафта ўтиб, тўй бошланди. Тўйга айтгани Шералибойнинг ўзи отланиб, Абрай подачининг уйига борди. Бироқ, эски ошнаси унга қайрилиб ҳам қарамади. Майрам опа эса, ўғлининг биллагидан тортиб, уйга кириб кетди. Тўй дабдаба, расм-русми билан ўтди.

Тўйдан қайтган тўйхўрлар тўйхонадаги сир-савдони муҳокама қилиб кетишар, улар бу замонда лабзга эҳтиёт бўлиш қийин экани, шунинг учун бу йўригда зинҳор ўйлаб-чўйлаб иш тутиш кераклиги ҳақида сўзлашарди.

Абдурасул тўй кечаси сойда кезиб, қудалардан «қайсисининг отига шикаст берсам, қайсисининг эшагини ёриб ташласам», деб кўп ўйлади. Охири қўл силтаб, районга тушиб кетди.

1973

НАСИБ ЭТСА

*Насиб этса келар Шому Ироқдин,
Насиб этмаса—кетар қошу қабоқдин.*

Элёр Бўритош опасини жуда яхши кўрарди. У маданият уйдан қайтиб келдими, атрофида парвона бўлиб, бирон нарса билан унинг кўнглини овлашга ҳаракат қилар, сўнг ёнига ўтириб, гап сўрар эди:

— Уйларинг мана шу тоғни орқасидаме?

- Ҳа. Уша ёқда эди... Энди йўқ.
  - Нега йўқ? Унда ота-онангиз қаерда туради?
  - Уша ерда, уй ҳам ўз жойида. Лекин мен уларга бегона бўлиб қолдим. Энди, Элёржон, менинг уйим ҳам мана шу—сизларнинг уйингиз бўлади.
  - Ур-ре-е!.. Опажон, тоғ қўрқинчилими?
  - Жуда. Лекин аканг қўрқмас йингит... Қўрқоқ бўлганда мени буёққа опқочиб келолмас эди.
  - Акамни яхши кўрасизми?
  - Ҳа.
  - Мени-чи?
  - Сениям. Сен шундай ақллисан! Катта бўлсанг, албатта яхши одам бўласан. Мард, қўрқмас... Ҳақиқат учун курашадиган, ҳақиқатчи!
  - Майли. Мард, қўрқмас...
  - Ҳақиқатчи. Ростгўй дегани. Айтишадн-ку, бошингга қилич келса ҳам тўғри гапир, деб.
  - Бўпти... Опа, сизга ўхшаб дуторчи ҳам бўлайми?
  - Айланай сендан. Майли.
  - Тоғ жуда қизиқми? Мени қачон олиб борасиз?
  - Насиб этса.
  - — Қачон насиб этади?
  - Тўй ўтсин... Мен шу ерда қоладиган бўлай. Кейин борамиз. Бердиёр аканг, сен, мен, момамлар, амакимлар—ҳаммамиз.
  - Бўритош она, кеча онам акамни чақириб уришдилар...
  - Нимага?
  - Мен тушунмадим.
  - Энди тушун... Хўпми?
- Элёрларнинг чорбоғи кенг. Одоқда олчазор, у тигиз ўсиб чангалзорга ўхшаб қолган. Деворнинг бир жойи ўпирилиб тушган. Элёр ола сигирни ўша кемтикдан ўтказиб, подага қўшади. Подачи молларни тор кўчадан тез ҳайдаб, далага чиқаради, у ерда зиғирпоя бор, четда ёлғиз тол, эски чайла, зиғирдан четлатиб адирга олиб ўтади.
- Бўритош опанинг бўйи баланд, хипчадан келган, бодомқовоқ. Гавдасини роз тутиб юради. Фақат Элёрнинг отаси Қувондиқ ака йўлдан келганида бошини эгиб, паст овозда сўзлайди. Элёрнинг акаси Бердиёрнинг бўйи ҳам новча, ўзи сариққа мойил, малларанг қошлари остидаги йирик кўзлари кулимсираб боқади.

Элёр бугун оқшом бувиснинг ҳам Бердиёр ака билан қаттиқ-қаттиқ гаплашганини эшитиб қолди:

— Нима бўлсаям бировнинг фарзанди у! Энди боёқшини куйдирма... Аёл кишининг қарғиши ёмон бўлади!

— Э қўйинг!— деди Бердиёр.— Мен унга юр дебманми. Ҳаваскорлар, ўйинни билар экансиз, дейишганди, ўзи эргашиб келди

— Унда уйга жўнат бўлмасам ёки бошқа бир жойга кўчир. Сен ёшсан, у ёш қиз... Гузарда гап бўляпти! Узи-ям чиғатойлардан экан, яхши аёл... вақтида довруғи кетган эл. Қўлли-оёқли қиз... Ҳалиям шундан қолма, болам.

— Э-э!

Тўрт ойдирки Элёр Бўритош опасининг ёнида ётади— бувиси тайинлаб қўйган. У бир-икки марта кечаси опасининг Бердиёр ака билан гаплашаётганини эшитиб, уйғониб кетган. Момасининг насиҳатига амал қилиб: «Ака, кетинг. Жойингизга бориб ётинг!» деган.

— Бўритош опа-чи... момам ҳам уришдилар акамни. Эшик ғийқ этиб очилди. Томоқ қириб, Бердиёр кирди. Кесаки ёнида қаққайди.

— Чироқни ёқманг,— деди Бўритош.

— Ҳалиям ёқмайман. Бу... ухладими?

— Ухлаганим йўқ!— деди Элёр.— Кетинг.

— Бир йўла пойлоқчи бўлиб олдинг-ку! Уф... Бўритош, чарчадим. Облаstdан одам келди. Область ҳаваскорларининг фестивали бўлар экан. Тайёрланинглар деди. Қаёқдан ҳам халқ театри деган ном беришди бизга! Тиним йўқ.

Элёр ўрнидан туриб ўтирди:

— Бердиёр ака, тўйларинг қачон бўлади? Кейин Бўритош опамлар мени тоққа олиб бормоқчи. Тоғ қўрқинчли... Сиз юрган йўллардан юраман.

— Ҳамма гапни билади-я бу?.. Момам чақиряпти сени, бор!

— Елғон. Гапингиз рост бўлса, бораман!

— Рост, рост!

Элёр чиқиб кетди. Момаси:

— Сени алдапти у,— деди.— Опангни ёнидан жилма!

Элёр қайтиб эшик тутқичига қўл узатди-ю, тек қолди. Ичкаридан уларнинг сўзлари эшитилар эди.

— Бердиёр ака, мен сизни деб келдим-ку,— дер эди Бўритош опа.— Биласиз-ку! Бўлмасам бу районда менга

нима бор? Уёқда, ўз районимиздаям маданият уйи бор...

— Лекин мени хафа қияпсиз-да, Бўритош,— тўнғиллади Бердиёр ака.— Нега мени ёнингизга йўлатмайсиз? Яна севаман дейсиз? Ишонмай қолдим, севган одам мундай бўлмайди. Уғрига ўхшаб кираман, ҳайдаб чиқарасиз!

— Мен сизга ўйнаш бўламан деб бу ерга келганим йўқ, Бердиёр ака...

— Ҳар ҳолда... Унгача... Буёқда тўй ҳаракати тахт эмас. Отам йўлда... Ҳатто бир ўптирганингиз йўғ-а?

Элёрнинг хаёли учди: «Акам Бўритош опамни ўпмоқчи. Нега ўпади? Ҳозир...»

Эшик тарақлаб очилди. Бердиёр қарамай, чиқиб кетди.

— Ёлғончи!— деб қолди Элёр.

Бўритош уни ёнига ётқизиб, пешонасига тушган қўнғироқ сочларини силади:

— Элёржон, мен кетсам, хафа бўлмайсанми?

— Нега кетасиз? Қетмайсиз... Энди бу уй менинг ҳам уйим бўлади дедингиз-ку?! Қетмайсиз!.. Тўй қиламиз, ота-онангиз келишади. Кейин мени тоққа олиб борасиз... Акамга айтинг... мен сиз айтгандек мард, ҳақиқатчи бўламан.

— Раҳмат... Ҳали гапинг узилиб қолди: моманг акангга нима дедилар?

— Ҳим... Ишқилиб, момам сизни мақтади, акамга қаттиқ-қаттиқ гапирдилар.

— Элёржон, Бердиёр аканг мендан бошқа аёл билан ҳам гаплашадими?

— Ростини айтсам, Зумрад опа билан гаплашади! Зигирпояда кўрганман.

— Қачон? Ҳозир ҳам гаплашадими?

— Ҳозир билмайман.

— Элёржон, акангни бир кузатмайсанми, қани, ўша опанг билан яна гаплашадими, йўқми экан? Кейин... мени яхши кўришингга буткул ишонаман!

— Мен сизни яхши кўраман...

Эртасига Элёр бувиси атрофида ўралашиб, кунни чошгоҳ қилди: катакдаги товуқ тухумларини терди, бувиси иш тикмоқчи эди, игнасига ип ўтказиб берди. Ола сигирнинг бузоғини зигирпояга яқин элтиб ўтлатди. Ярим халта печак юлиб келди.

У кўчага чиққанида гузар болалари чиллак ўйнашаётган экан. Эргашали сўраб қолди:

— Бўритош опани нима деб чақирасан?

— Опа деб.

— Ҳа-ҳа. Янга деб чақир... Йўқ, кепнойин деб, телевизорда айтади-ку.

— Бекор айтибсан. Хотини эмас! Яқинда тўй бўлади. Кейин янга дейман. Хоҳласам, чеча дейман... Бор!

Кечга томон Бўритош ишдан қайтди. Элёрни уйга олиб кирди.

— Элёржон, кўчага чиқсанг... Аканг ўртоқлари билан гаплашиб қолди, дорихонанинг олдида. Бугун ўша, сен айтган опа келиб кетди! Акангни бир кузат...

— Хўп.

Элёр дорихонага етиб, акасининг сартарошхонага кирганини кўриб қолди. Ариқдан ҳатлаб ўтиб борди. Эшик оғзида курси қўйиб ўтирган мўйловли сартарош унга тикилиб қаради.

— Акам, ичкарига кирди-я?— сўради Элёр.

— Бердиёр сенинг аканг бўладими? Ҳа. Кирди.

Элёр косагуллар очилиб ётган пол пуштасига чўққайди:

— Амаки, нимага ҳаммавақт шу ерда ўтирасиз?

— Сен сочингни олдирасанми?

— Йўқ. Бузиб қўйгансиз бир гал, онам уришган...

— Ана, сен ҳам менга соч олдирмайсан-у, ичкарига кириб ўтирмайсиз, дейсан яна.

Элёр деразадан мўралаб қаради. Сартарош акасининг юзига атир пуркар, Бердиёр илжайганича афтини тириштириб бошини қимирлатар эди. Элёр бирдан тек қолди: «Кузатсам, ўзимни кўрсатмаслигим керак-да!» У тагин кўчани кесиб ўлиб, дорихона олдига борганди, рўпарасига юк машинаси келиб тўхтади, ундан фуфайкасини қўлтиғига қисган Қувондиқ ака сакраб тушди.

— Ота!

— Э, ўғлим!— ота унинг оёғини ердан узиб, мангалайдан ўпди.— Мени кутгани чиқибмидинг?

— Йўқ... Ҳа.

— Унда уйга кетамиз.

— Ота, мен акамни кузатишим керак.

— Нима?

— Бўритош опам илтимос қилдилар. Акам Зумрад опа билан учрашмаслиги керак, тўғрими?

Қувондиқ ака қошини уйди:

— Юр, аканг билан ўзим гаплашаман.

Қорабой ит дарвозага ўйноқлаб чиқди. Қувондиқ ака уни эркалаб кулиб қўйди. Ит яна оёғига ўралаша-верган эди, тепиб юборди. Элёр орқада қолди. У супага чиқиб борганида, болохонада онаси билан гаплашаётган отасининг сўзлари баралла эшитилар эди:

— Э, қўй... Бу оқшом келсин, қўлидан маҳкам ушлаб ўтқизаман. Шу ҳафтада тўй қилиб юбораман. Бунинг нимаси ёмон ўша қақажондан?! Одобни билса. Ишни билса... бир айби ўғлингнинг гапига учиб келганими! Э, номард ўғил!

— Бирам яхши қиз, чолжон, бирам ачинаман...

— Ачинншдан фойда йўқ, ҳаракатингни қил!

Элёр югуриб уйга кирди.

— Бўритош опа... отам акамнинг қўлидан ушлаб ўтқазар экан. Шу ҳафтада тўй... Нимага индамайсиз?

— Элёржон, бу гапни мен ҳам эшитдим. Аканг мени алдаган экан...

— Алдаган бўлса сирини очамиз! Мен бари бир уни кузатаман. Ҳозир кўчага чиқаман.

Поданинг қайтадиган вақти бўлган эди. Элёр боғ оралаб кетди. Олча бутасидан хивич синдириб олиб, кемтикдан ўтди. Зиғирпояга етиб тўхтади: «Э... Акам Зумрад опа билан анави ерда туришган эди. Чайла...»

Тева бағридан молларнинг маъраган овозлари кела бошлади.

Сигирни ҳайдаб келган Элёр бузоқни ушлаб туриб соғдирди. Бузоқ думини ликиллатиб, тумшуғидан оппоқ кўпик томчилар, сигир бўлса, «ҳр-ҳр» овоз чиқариб, бузоғининг қиймучини ялар, оёқларини кериб туриб олган эди. Элёр товуқларни ҳам қақолатиб қувиб, катакка қамади.

Ой чиқиб қишлоқни ёритганда Элёр зиғирпояга туташиб ўқариқда чўнқайиб ўтирар, кўзлари ялт-юлт қилаётган Қорабойнинг бароқ бўйнидан қучиб олган эди. Зиғирнинг ёқимли, бир оз тахир ҳиди келади. Қаердадир бақа қуриллайди, чигирткалар сайраши авжида. Ўқариқ нам, ботқоқ, чирик япроқ ҳиди келади.

Уфқни тўсиб турган тепалик бағрида иккита қора кўринди, улар оқариб турган сўқмоқдан ўтиб, чайла остига келишди. Элёр уларнинг кулгисидан пайқади: бири акаси, бири товуши йўғон Зумрад опа.

У шоша-пиша орқасига бурилди, итнинг бўйнидан қучиб тортди. Шунда уларнинг гап-сўзлари қулоғига чалина бошлади:

— Вой, сув босипти бу ерни...

— Қўтариб олай.

— Тегманг!.. Анави тоғдан оптушган қушчангизни кўтаринг! Сизда ҳеч инсоф йўқ! Бўйдоқсиз... Хўп, ҳаваскорларнинг раҳбари бўлсангиз бўпсиз, уни уйингизда сақлашингиз нимаси?! Мени алдаманг... Ана, домкультуранинг катталарига мурожаат қилсин, унчалик зарур бўлса... Бўлмасам қишлоғига кетаверсин!

— Яқинда кетади, секинлик билан. Лекин битта илтимос...

— Нима?

— Шу... индамай келиб, индамай кетаверадими? Йўқ, тўхтанг-тўхтанг! Мен уни... яхши санъатчи бўлади, деб ўйлагандим. Қим билади дейсиз. Узидан билиб, кетай демайди ҳам.

— Сизга ёқади! Ёқмай ўлсин!

Элёр итни торта-торта сўқмоққа етди. Уйга қараб чопди. Ит шинғиллаб чайлага қаради, ҳурди ва Элёрга эргашди

— Опа... Бўритош опа, сизни кетсин, деди. Зумрад опа! Акам ҳам яқинда кетади, деди... Шунақа деди. Юришипти. Чайлада, зигирпояда...

Бўритош ранги оқариб каравотда ўтирарди:

— Раҳмат, айланай. Менга катта ёрдам қилдинг,— деди.

— Энди нима қиласиз?.. А... айтинг... Лекин кетмайсиз! Ҳеч қаёққа кетмайсиз... тўй бўлади! Чигатойдан ота-онангиз келади. Кейин биз ҳам борамиз... Опажон, кетманг! Мен айтганингиздек бўламан, мард, ҳақиқатчи.

— Мен ишондим, укам.

Эртаси Элёр уйғониб, ташқарига чиққанда, Бўритош тугунчаси қўлида, болохона тагида туришган уй эгалари билан хўшлашар эди:

— Момажон, раҳмат. Онахон, сизга ҳам. Отажон, мен енгилтаклик қилиб, бу кишининг сўзларига кирган эканман...

— Ахир бу ёлғон гап!— бақариб юборди Бердиёр.— Мана бу шипиёнбаччадан чиққан бу гап. Ҳу кўзингни...

Элёр супадан тушди. Инғлаб, Бўритош опасининг туғунига ёпишди:

— Опажон, қолинг... Ака, нега бақирасиз?! Мен ҳақиқат гапни айтдим! Бўритош опа, ҳақиқатни айтганим учун кетасизми?!

Бўритошнинг ҳам кўзига ёш тўлиб, болани қучди.

— Сен ҳақиқатчи бўлиб олдинг,— деди энтикиб.— Энди орқага қайтмайсан, жоним!.. Ҳақиқат шундай нарса: у шафқатсиз бўлади, у йиғлатади. Бунинг учун гап эшитишинг ҳам мумкин... Лекин ҳақиқат ҳамма нарсани жой-жойинга қўяди. Ёлғончилик, алданишга барҳам беради...

— Ахир...

Бўритош уй эгаларига тағин бир таъзим қилди.

1974

ОТ ЭГАСИ

Иноднинг учта бойлиги бор эди. Бири — сой бўйидаги сердарахт қишлоғи; қишлоқ четида босмачилар билан урушда ҳалок бўлган отасининг қабри дўппайиб турар, Инод гоҳо уни зиёрат қилгани борарди. Иккинчи бойлиги—қишлоқ ўртасидаги тепада ўрнашган икки хонали мактаби эди; бу мактабга тоғнинг олис-олис бурчакларидан отли, эшакли бўлиб ўқувчилар қатнар, ҳаммасининг ягона муаллими шу Инод эди. Унинг учинчи бойлиги—қорабайир оти эди; бу отнинг олис авлоди муаллимнинг отасига ҳам вақтида хизмат қилган, уни кўп жангу жадаллардан омон олиб ўтган эди. Лекин Иноднинг қўлидаги ушбу қорабайир ҳам унга содиқ хизматини ўтарди, икки бор анави сойни сел суви босганда, эгасини олиб чиққан, тўрт йилдан буён кўпқариларда улоқни муттасил шу айириб чиқар, яна унинг бир хосияти қуйидагича эди... Узоқ йили Иноднинг бор-йўқ икки фарзанди беда солинган бостирмага туйнукдан кириб, гугурт ўйнайди, бедага ўт кетади. Уларнинг қий-чувини эшитган оналари бориб, эшикни очмоқчи бўлади, бироқ эшик қулф, у ҳам жонсарақ ҳолатда туйнукдан ўзини ичкарига ташлайди. Болаларини топади, бироқ тутуну олов босган хонада кирган туйнугини тополмайди. Алангани кўриб яёв чопиб келган Инод хотин, бола-чақасининг аллақачон соб бўлигини кўради. Сўнг уларни отаси ётган қабристонга кўмиб,

чорбоғда ёлғиз қолади. У руҳан ва жисман ҳарчанд кучли бўлмасин, ғам уни эза бошлайди, қишлоғу мактабидан ҳам кўнгли совиб боради. Ночорликдан қорабайирчи миниб, тоққа кетади. Чўпонлар овулида санғиб, марҳум отасининг жанг қилган ерларини кўради, зумрад қорли чўққилар остидан ўтиб, яшил ўтлоқларда тунайди ва ўзи сезмаган ҳолда кўнгли кўтарилиб, дарди пасайиб, қишлоққа қайтади. Шундан кейин дарсдан бўш кунларида қорабайирда сайр қилиш унга одат бўлиб қолади.

Ойлар ўтиб, йигит қалбидаги яра битгандек бўлади. Қишлоғию мактабига бўлган меҳри яна жўш уради. У азалги аҳволига қайтгандай ҳис этади ўзини.

Мактаб икки хонадан иборат бўлиб, бири даҳлиз, бири синфхона. Ана шу синфда етти яшар болакай ҳам, ўн икки яшар йигитча ҳам ёнма-ён ўтириб ўқишади, уларнинг ҳар бири ҳар хил синф ўқувчиси бўлгани ҳолда, бир синфда ўтириб сабоқ олишлари бир-бирига халақит бермайди. Чунки бу атрофда бундан ўзга мактаб йўқ, шу ерга қатнаб, имкони борича илм оладилар. Иноднинг ўзи вақтида ўн синфни битирганди, холос. Қолаверса, улар ўқитувчиларини севади, бу—бир қадар хўмрайган, оғиркарвон ва алланечук одамови йигитни ҳурмат қилишади. Инод бўш соатларда ва меҳнат дарсларида қорабайир отини мактаб қошидаги майдонга келтириб, ўқувчиларга арғумоқда юришни ҳам ўргатади, милтиқ отишни ҳам кўрсатади, гоҳо сой сувини банд қилиб, болалари билан балиқ ҳам тутади.

Бир кеч Инод мактабдан чорбоғ қоровули билан яёв қайтиб келаркан, қоровул Бўрибой:

— Эшитдингизми, шахсий от сақлаш ман бўлипти, қарор чиқипти. Бир милиса кеча бизнинг ёнимиздаги юртдан бир чўпоннинг отини ҳайдаб кетди,— деди.

Иноднинг кўнгли хира бўлди:

— Янгилик-ку... Лекин мен отимни бермайман,— деди.

Дарҳақиқат, бу тоғ ёнбағирлари қарашли бўлган райондаги партия комитети «нега ўзимиз тоғлик бўлиб, қимиз ишлаб чиқармаймиз!» деган мулоҳаза билан янги бир совхоз ташкил этишга қарор қилган, аҳолининг ортиқча байталларини сотиб олиш учун ташкилотлардан жойларга вакил жўнатган эди. Бу томонлардан бия сотиб олиш эса кичик лейтенант Эгамберди Худойбердиевга топширилган эди. Унинг эса дмлида бошқа бир пинҳон

ний истаги ҳам бор эди: ана ўша тоғдаги сой бўйида жойлашган қишлоқда истиқомат қиладиган муаллимнинг кўп яхши, чопқир, чиройли оти бор-да. Шуниники қилишнинг иложи йўқмикин? У ўйлаб-ўйлаб, иложини топди: бир неча блянинг пархнини бичиб, районга жўнатгандан кейин Тумшукда битта чўпоннинг соппа-соғ байтали турган ҳолда, унинг миниб юрувчи отини алдаб-сулдаб, қўрқитиб, дўқ уриб сотиб олди ва: «Нега бия олмадинг, деб сўрашса, бияси йўқ экан, отини бера қолди. Бунини алмаштириш мумкин-ку дейман-да», деб ўйлади. У билардики, қишлоқ қоровули чўпонга қўшни, қишлоқда эса Инод муаллимдан бўлак киши йўқ ҳисоби. Аҳолиси бўз ерларга кўчиб кетган. Демак, бу хабарни қоровул чол Инодга етказди...

Инод пешайвонли уйи олдидаги бедапояда йўнғичқа ўрарди. Қуёш кунботарга эгилиб, кунчиқардаги адирлар бағрини ёритар, сойнинг ҳам у ер-бу ери йилтирар эди. Нарини соҳилдан тўриқ от минган шапкали, поғони бор киши пастлай бошлади. Сувни кечиб ўтиб, бу соҳилга чиқиб келди.

Инод унга бир қаради-да, ишидан қолмади.

Эгамберди пакана жийдаларни оралаб, бедапоя олоғида пайдо бўлди.

— Ҳов, саломатми? Қани бу, меҳмон келдими, демай-сиз?— деди.

Инод қаддини кўтариб турди. Уроқни ўрик танасига қаттиқ санчиб:

— Келинг,— деди дўрпллаб.

Эгамберди тўриқни жадал ҳайдаб, ўрик остига келди, эгардан сакраб тушиб, тизгиндан тутганича чорбоғ эгаси томон йўрғалади.

Инод у билан хомуш кўришди.

— Қани, бу маза йўқми?— деди Эгамберди кулиб ва тизгинни ўрик чўқморига боғлади, ўриб қўйган ўтдан бир қўлтиқ олиб от олдига ташлади; кафтларини бир-бирига уриб қоқганича, Инодга кулимсираб боқди.— Биламан, нимадан хафасиз?— деди, сўнг чуқур хўрсинди:— Энди, Инодбой, бу кўпга келган туй, жўра. Биз оддий ижрочи. Шунинг учун биздан хафа бўлмайсиз энди.

— Йўғ-э, сиздан нимага хафа бўламан,— деб тўнғиллади Инод ва уйи томонга бурилди. Айвонга етиб, ичкаридан кўрпача олиб чиқди. Шолчага ёзиб ташлаб:— Утиринг, чалоб ичасизми?— деди.

— Чалобми, чалобдан ҳам чакки маъқул!— деди миллиционер кўрпачага чўккалаб.

Инод дастурхон чиқариб тўшади, устунга илиғлиқ қўй қорнидан қилинган тулум оғзини очиб, косага ёроч қошиқ билан сузма олиб сола бошлади.

— Бу, Инод жўра, қачон уйланасан энди?— ўзини унга яқин кўрсатиш учун сен-сенлаб сўради Эгамберди.

— Э, ўлмасак, уйланамиз-да бир куни,— деди Инод. Қосани келтириб, дастурхонга қўйди. Қоровулнинг хотини ер тандирда пишириб юборган уй нонини тўрт бўлакка бўлиб, меҳмоннинг олдига тизди.

— Олинг, дастурхонга қаранг.

— Қани, ўзларидан, қани.

— Олаверинг, қорним тўқ... Лекин, Эгамберди, бекор кепсиз бу ерга, мен бари бир отимни бермайман. У менга... жуда қадрдон бўлиб қолган.

Эгамберди сузмага булаб олган нонни оғзига солиб, дудуқланганича бидиллай кетди:

— Биламан, биламан, жўражон. Сизларга от сув билан ҳаводай зарур! Лекин илож қанча... Лекин менга бермасанг, бошқаси келиб, олиб кетади. Шундай эмасми? Масаланинг бошқа жиҳатиям бор. Мендан, Иноднинг оти қани, деб сўраганда, нима деб жавоб бераман? А? Тўғриси айтилган-да, шуни талаб қилишади, тўғри сўз айтганга жазоям камайтиради. Унда, жўражон, ўзингга қийин бўлади... Қарорни бажаришдан бош тортиган, дейишади сени. Бу ёмон гап, билсанг.

Инод бошини қўйи солиб, анча вақт жим ўтирди. Ниҳоят:

— Шундайми?— деди.

— Ҳа, албатта!— деди Эгамберди.

Инод яна жим қолди. Сўнг меҳмонга манглайн остидан қаради.

— Бишимча, сизлар келишувчиликкаям кўнасишлар,— деди.

— Қандай?— ўсмоқчилади Эгамберди.

— Шу... жўра деяпсиз мени, раҳмат бунга... Эгамберди, менда бир соғин сигир бор, шуни ола кетинг, ўзингизга... Лекин шу от қолсин менда, а?

Эгамберди чайнаётган нонини ютмай: «Э, бир сигирли бўламан-ку?»— деб ўйлади ва говмиш сигирга эгаллик қилиш ҳисси унинг қорабайирга бўлган ишқини сусайтирди. Шундан кейин у жиддий тус олди:

— Бу поракхўрлик-ку, давлатни алдаш-ку?

— Биладан,— деди муаллим ночорлик билан.— Биладан... Лекин сизнинг кўнглингизни олай дейман-да. Бу... сизга боғлиқ-ку? Майли, мен уч-тўрт йилгача отни районга йўлатмайман, ҳов тоққа, танишларнинг қўлига бериб қўяман, ўша ёқда турсаям кўнглим тўқ.

Эгамберди манглайини чангаллади: «Ҳозир сигирнинг устига ўн бош қўй бер десам ҳам беради!»— деб кўнглидан ўтказди.

— Хўп, лекин отинг ёнингда қолади, деб ваъда беролмайман, биронта катта пайқаб қолса, ўзинг жавоб берасан!— деди.

Эгамберди косани ялаб, турди.

— Мен анави қирнинг ортидаги Эшмат подачининг уйида бўладан, қош қорайгандан кейин... сигирни етаклаб ўт. Чолга бериб қўйсанг, ўзи подасининг ичида боқиб юраверади. Лекин шу гап шу ерда қолсин,— деди. Сўнг таҳдид билан давом этди:— Бировдан шу гапни эшитсам, Инодбой, билиб қўй, айб ўзингга тушади. Органнинг одамини йўлдан урмоқчи бўлган дейишади сени: Мен уни синаган эдим, қанча шахсий моли борлигини билмоқчи бўлган эдим, дейман... Менга ишонишади.

— Тўғри гапингиз, — деди Инод.

Эгамберди кетгандан кейин қорабайирга эгалик қилиш истаги унга яна тинчлик бермади, ҳафта ўтказиб, хафақон бир кайфиятда тагин тўригини йўрттириб, Инодининг чорбоғида пайдо бўлди.

— Бу ишимиз ўтмади, жўра,— деди у Инодга.— Сенда от борлигини районнинг етти яшаридан етмиш яшаригача биларкан. Улган десам ҳам ишонишмади. Яширган, топиб келинг... бўлмасам, ишга совуққонлик билан қараган, деб ўзингизни жавобгарликка тортамиз, дейишди. Мана, келдим.

— Яна бир марта йўқ деб юборинг, — деди Инод. — Ўн бош қўйим бор, шуям сизники... Отни берсам, куним қаттиқ бўлади, Эгамберди. Отамдан ёдгорлик. Эр йиғитнинг оти бўлиши керак, дер эдилар. Шу от... меннинг оғир кунимга яради.

Эгамберди яна манглайини ушлади, қўйларни ўзиники қилганидан кейин ҳам яна от хуморига тушиб келишини ҳис этди ва:

— Йўқ, энди, жўражон! — деди. — Шу сигирингни

олганимдан бери кўнглим қора. Хоҳласанг, бориб пода-
чидан қайтиб ол.

— Шундайми?

— Ҳа! — деди Эгамберди ва кўнглига ғашлик ту-
шиб, унинг нима қилишини кутди.

Инод йирик гавдасини оғир буриб, уйи орқасига
ўтиб кетди. Арчазор ёнбағридаги қўриқда бойлоқ тур-
ган қорабайирни етаклаб келди. Уни ўрик остида қақ-
қайган Эгамберди ёнида тўхтатиб, қашқали пешонаси-
дан ўпди-да, бедапоянинг ўртасига олиб бориб, тизгини
учини тиканга боғлади, уйга қайтди.

Эгамбердига Иноднинг ҳаракатлари жуда сирли
кўриниб, кўнглига ваҳима тушди. «Нима қилмоқчи ўзи
у?» — деб орқасидан қараб қолди. Сўнг кўм-кўк йўн-
ғичқазорда сувсардек ялтиллаб, одатдаги отларникидан
йўғон бўйнини гажак қилиб, одатдаги арғумоқларники-
дан кенг ўмровини кериб ва одатдаги чопқир отларни-
кидан ингичка оёқларини ерга қаттиқ тираб турган
қорабайирга қаради. Унинг кўзларига кўзи тушиб, эти
жимирлаб кетди.

От худди даҳшатли бир хавфни сезгандек олайиб,
эгаси кириб кетган уйга қарар, ҳайратда қотган антиқа
ҳайкалга ўхшар эди. «Епирай!» — деди Эгамберди ва
хона эшигида Иноднинг қорасини кўрди. От бирдан
титроқ товушда кишнаб юборди.

Шунда уй эшигидан отилган милтиқнинг тутуни
чўзилиб чиқди. арғумоқ баландга сапчиши ҳамон ўқ
овози эшитилди. Ниҳоят, эшикдан қўлида милтиқ тут-
ган Инод чиқди. Қорабайир ёнбошлаб ётиб оёқларини
силқир, қисқа-қисқа кишнаб эди, Эгамберди ўқ унинг
пешонасига теккани, қон уердан тирқираб чиқаётгани-
ни кўрди-ю, ҳам даҳшат, ҳам ачиниш билан кўзларини
юмди.

Инод милтиқни шолчага ташлаб, супа лабига ўтир-
ди.

«Бунинг авзойи бузуқ», деб кўнглидан кечирди
Эгамберди Худойбердиев ва милтиққа назар ташлади:
бир тигли. «У ўқ чиқариб жойлагунча анча ерга бориб
оламан», деб ўйлади... Йигитнинг карахт гавдасига
бир қараб олиб, тўриғини ечди, ўзини эгар устига оли-
ши билан бу манзарадан юраги ёрилгудек бўлиб тур-
ган от уни олиб қочаётгандек югура кетди.

«Мени қамашадими?!» — лоқайд ўйлади Инод отлиқ

орқасидан қараб ва бу ўйи кор қилмай, устунга суянди. Қорабайир хириллар, ҳамон ингичка оёқларини силкир, иссиқ қон ҳиди атрофга ёйилган эди.

От жимиб қолгандан кейин Инод унинг бошига борди ва бирдан унинг бўйнидан қучоқлаб, кўзларини юмди. От бадани совиди. Инод ўрнидан турди: қарши-сидаги арчали тоғлар ҳам, чорбоғи, дарахтлари ҳам, анави сою олисда оқариб турган мактаби ҳам маъносини йўқотган, йигитнинг кўзлари лоқайд боқарди. У тағин от бошида чўнқайди-ю, қишлоқ ёқасидаги қабристоннинг оқ ялови, туғ учидаги қўчқор шохини кўрди. Бенхтиёр от тизгини билан унинг оёқларини кулликлаб¹, билагига солди. Ёнбошига йиқилгудек майишиб, судрай бошлади. Қабристонга етиб, жигарлари гўри ёнида отни қолдириб, қайтди. Кетмон олиб бориб, ёрма гўр қазиди ва Қорабайирни тушириб, кўмди.

Сўнг кечгача шу ерда ўтирди, отаси ва бола-чақасининг ҳам руҳига тиловат қилган бўлди. Кейин уйга қайтиб, эшикларини қулфлади-да, сойга тушиб борди.

Унинг ёқаси билан юриб, қош қорайганда, сув оқиб чиқаётган тоғ бетига етди. Утирди. Ой чиқиб, олисда қолган қишлоқнию тепадаги мактабни равшан ёритди. Шунда Инод бош олиб кетиб, қаерда ҳам яшаши мумкинлиги ҳақида ўйлаб қолди.

Инод бир неча ойдан кейин Эгамбердининг ўшандаги нияти нима эканлигини пайқади. Лекин бу вақтда унинг кўнглида қолган икки севгилиси — қишлоқнию мактаби яна томир отиб улгурган эди.

1971

БАҲОР

— **А**зимовнинг қизи сени велосипедда кўрипти. Йиқилибсан. Онасига айтипти...

Онамнинг бу гапи менинг тинчимни йўқотди: демак, Бибигул мени кўрипти, йўқ... менга эътибор қилипти. Йиқилганимга ачишипти. Ҳатто онасига ҳам айтипти!

¹ Жуфт қилиб боғлаб.

— Эна, мен даштга кетаман! — дедим.

— Ҳозирми? Шу кундами! — ҳайрон бўлди онам. — Егин-сочин маҳали, болам. Даштда чақмоқ ёмон бўлади, бир чўпонни уриб кетипти!

— Ҳечқиси йўқ. Мен оқ кийим киймайман-ку!

— Қим билан борасан даштга?

— Узим. Уткинчилар билан. Чорбозорчилар бор. Ана, эшагим!

— Нимага... бирдан борадиган бўлиб қолдинг?

— Энажон, ҳадемай ёз бошланади. Велосипедимни опкеламан!

— Ахир, ҳозир велосипед миниб бўладими? Бари бир келтириб омборга қантариб қўясан.

— Бари бир. Боргим келяпти. Даштниям соғиняпман!

— Қутсанг бўларди бир-икки кун. Айттириб юбораман. Аканг ўзи опкелади.

— Йўқ. Эрта шанба. Тушдан кейин жўнайман. Бозор куни қайтиб келаман.

— Ўзингга эҳтиёт бўл-да.

Шанба куни тушдан кейин жўнадим. Ҳаво илқ. Баҳор осмони тиниқ. Толлар куртак чиқарган. Ҳовлимиздан чиқдим. Район ҳам орқада қолди. Бийдай дашт. Сўқмоқ... Бу сўқмоқ менга кўпдан таниш. Эсимни таниганимдан буён юраман. Аввал даштда яшардик. Сўнг районга кўчиб келдик. Уёқда ўтовимиз, уйимиз қолган. Акам доктор. Кузда мотоциклини сотиб, велосипедимни миниб кетган эди. Бориб опкелишимга вақт бўлмади. Уқиш бошланиб қолди... Э-ҳе, бу даштлар менга таниш! Гули, кўкати билан! Қушлари, кенглиги билан! Сўқмоқлари, ўрлари билан таниш!

— Эҳ-ҳе, ўзлари-ку! — деб қарши олди акам.

Акам Алиқул ўрта бўй, елкадор йигит. Шўх, кўзлари қийиқ. Мен онамга тортиб, қиррабурун, чақноқ кўз бўлганман... Ана ўтовимиз! Ана ёлғиз қайрағоч. Ана пастликда... Форкамар! Нариди дарё, унинг қизғиш соҳиллари. Адирда қўй-қўзилар!

— Ҳа, келдим, — дедим. — Велосипедга келдим.

— Э, укам-э, овора бўпсан-да. Обориб берардим-да!

— Ўзим... келдим, соғиндим даштни!

— Бу бошқа гап. Юр ўтовга. Э, қўйиб юбор эшакни, қаерга кетади. Узум обкемадингми?

— Соб бўлди. Осма узумниям еб қўйдик.

— Бизда қатиқ, қаймоқ, гўштан бўлак нарса йўқ.
— Шу яхши-да. Бизда ана шулардан камчил!
— Велосипедни қандай қилиб олиб кетасан? Эшагинга ортасанми; ё эшагингни унга ортасанми?

— Бир йўлни қилармиз-да, ака!

— Совқотмадингни? Ҳей, кампир! Меҳмон келди...

Янгам билан ҳам сўрашдим. Утов... Утов. Ана силлиқ увуқлар, шахматнусха керага. Ана саноч, дўмбира. Қигизлар, қуроқ кўрпалар. Уртада ўчоқ. Бу ўчоқда бозиллаган шувоқ чўғида қанча исинганман. Қўйлар қўзилаганда, ташқари совуқ бўлса, ичкарига киритардик. Тапир-тупур қилиб, уйқу беришмасди. Ёз оқшомлари ташқаридаги супада ётардик. Отам дўмбира чертар эди. Унинг овози! Паст, қандайдир дағал ва хаста. Бироқ уни эшитганда кўнглинг кенгайиб кетади. Кўз олдинда беҳад адирлар кўринади... Утов! Қаймоқ ҳам едим. Қатиқ ҳам ичдим, гўштга ҳам тўйдим.

Акам билан Форкамарга тушиб чиқдик. Уша камар, ичи кенг, юз бош қўй соялаши мумкин. Бурчакда, қоялар орасида бир туп тут ўсган. Унинг шохлари пастдаги серқамниш кўлга тегиб турарди. Шу кўлга тушган нарса қайтиб чиқмайди дейишади: унинг таги йўқ эмиш. Бир туя чўкиб кетиб, тўқими юз чақирим наридаги бошқа кўлдан чиққанмиш... Биз ёзда бу камарда ҳам кўп бўлардик. Чунки баҳорда ошқовоқ экардик. Ичкарига кириб, кўчмак ўйнардик.

— Хайр, ака.

— Эшагинг бўлмаганда бир мошинга солиб юборардим.

— Ҳечқиси йўқ.

— Қани, менга қара. Қийналмайсанми?

— Йўқ.

Мен эшакда ўтирибман, велосипед рамасини гўё кийиб олганман. У елкамда, рама ичидан бошим чиқиб турипти. Филдираклари икки ёнда. Эшакни ҳайдаб юриш ноқулай. Лекин бунга эҳтиёж ҳам йўқ: эшагим қаёққа бораётганини яхши билади.

— Хайр, ака.

— Очқасанг, хуржунда гўшт бор, олиб ё. Қатикдан қўшнилларгаям беринглар.

— Ҳўп, ака.

Йўлда ёмғир ёғди. Чақмоқ бўлди. Мен шалаббо бўлдим. Совқотдим. Қўрқдим...

Кечқурун уйга етиб бордим. Елкам увишган, кўтара олмас эдим. Эртаси тушдан кейин велосипедга ел бердим. Артдим. Филдираги қийшайиб қолган экан, тузатдим, тўғриладим. Ёмғирли, лойли тор кўчамизга миниб чиқдим. Ундан марказий кўчага ўтдим. Э, ҳамма менга қарайди! Ҳозир ким велосипед минади? Менга ўхшаган бирон «олифта» бу ишга жазм қилмаса, бошқаси қилмайди... Чорраҳа!

Бу чорраҳаям мен учун азиз. Чунки пастга тушган ерда Азимова опамнинг уйи бор. Деразаси кўчага қараган, Бибигул ёз, баҳор оқшомлари шу дераза ёнида китоб ўқиб ўтиради. Шу дераза ёнидаги дарчадан сатил кўтариб, сувга чиқади. Мен уни.. мактабдан келатганимда кўн кўраман. Нима учундир... уни кўрганда оёқ босаётган ерим эсимдан чиқиб кетади. Бир-икки марта ариққа тушиб кетганман. Юрак-бағрим эзилади, ичларим оғрийди. Панага ўтганда, йиғлагим келади. Нимага?.. Қишда «Робин гуд» деган кино бўлди. Биринчи оқшом кириб, Бибигулни кўрдим. Ёнма-ён тушиб қолибмиз. Кейин ҳар кеч кинога кирадиган бўлдим. Лекин у бошқа кирмади. Тиззагача лойга беланиб, уйга қайтардим...

Бибигул! Ана Бибигул!.. У ҳам менга ўхшаб кетади, фақат ранги тиниқ, оқ! Қарашлари майин, кулиб тургандай ҳаммавақт.

Бибигул!..

— Қани! — деб педални босдим. Худди буюргандай, унга етганимда, йўқ, чорраҳадан бурилиб, деразалари олдидан ўтаётганимда, филдираклар бирдан тойиб кетди. Мен, телпагим бир ёққа учиб, отилиб тушдим... Қизариб ва илжайиб ўрнимдан турдим.

— Кўзингга қарасанг бўлмайдами! Ҳаммавақт йиқилиб юрасан-а! — деди Бибигул ва... дарвозаларидан кириб кетди.

Мен велосипедни турғизиб, хиёбонга чиқардим. Йиғлагим келарди...

Кейин билдим: у менга қизиқмаган, менга ачинмаган. Онасига ҳам шунчаки гапирган экан.

ЧҰЛОҚ ТУРНА

Чўлоқ турна тухумдан кеч чиқди. Чиққанидан кейин ҳам ўнг оёғини ололмай анча ётди, типирчилади, тукдан иборат қанотчаларини қоқди. Ўзини пайдо қилган тухум пўчоғига тиззасидан пасти ёпишиб қолган эди. Ниҳоят, ундан халос бўлди-ю, ўнг томонга майишиб, атрофига майда шағал тошлар териб қўйилган, қумга қаттиқроқ босилган туя изидек уясида бир-икки айланди. Сўнг маъюс, ожиз овоз чиқариб, бошини зўрға кўтариб, анчагача қалтираб турди.

У нафас олар—янги олам ҳавосидан нафас олар, баданига янги оламнинг — илиқ баҳор қуёшининг нурлари сингар, шунинг учун қалтирар, ҳали бу ҳаётга кўникмаган эди.

Бир пайт ён томондаги қалин шuvoқлар ортидан қаттиқ ва даҳшатли «қақ-қақ» этган товуш эшигилди. Турнача қаттиқ қимирлаб, яна шикастланган оёғи ёққа йиқилди. Яна анча типирчилаб ётди. Энди, бу типирчилашида ўзини ўнглаб олишдан кўра қандайдир сирли хавфдан яширинишга интилиш бор, чунки жажжи турнача онасининг овозидан буни ҳис этган эди.

Ҳақиқатан ҳам Она-турна қалин шuvoқлар ортида учта жўжасини эргаштириб, ерда сочилган ўт-ўланлар уруғини териб сб юрар экан, олисда маккор тулкини кўриб, шундай шовқинли овоз чиқарган эди.

Тулки чўлоқ турначанинг исини олиб яқинлашган, Она-турна бунинг учун эмас, йўқ,— у энди тухумдаги наслдан воз кечган,— ёнидаги жўжалари ва ўзини ўйлаб шовқин кўтарганди.

Тулки думини хода қилиб қочиб қолди. Она-турна болаларини эргаштириб, тағин уяси ёнидан, ғоят усталлик билан «ясаган» уяси ёнидан ўтаркан, уёққа беихтиёр қараб, Чўлоқ турначани кўрди. Бўйинини ғоз чўзиб, кўксидаги эчки соқолдек осилган қора патларини селкилатиб, унинг қошига келди. Тумшуғи билан туртган бўлди. Ихчам, ингичка оёқларини илдам кўтариб, устидан ўтди. Сўнг бўйинини гажак қилиб, боласига бирпас тепадан қараб турди-да, тағин унинг устидан ҳатлаб,

нарида аланг-жаланг бўлиб, ҳар тарафга талпинаётган соғ жўжалари ёнига кетди.

Чўлоқ турна дафъатан устида пайдо бўлган соядан нажот кутиб унга интилганча қолаверди.

Бу ҳолни кузатган инсон ҳайрон қолади: Она-турнани шафқатсизлик қилди, деб ўйлайди. Аслида бундай эмас: илло, бу тур қушларнинг ҳам ўзига яраша меҳр-шафқати бўлади. Бўлади-ю, лекин ўзга қонун бу ҳисдан ҳам устун туради. Бу—яшамоқ қонуни, зурриёт қолдириш ва унинг соғлом камол топиб, ўзининг ушбу ишини истиқболда такрорлашига бўлган табиий ва туғма эҳтиёж қонунидир. Шунинг учун улар зурриётни бузадиган ва истиқболда яшаши оғир бўлган фарзандларидан осонгина воз кечишади.

Чўлоқ турнанинг майда шағал тошчалар устидан ўтиши ҳам машаққатли бўлди. Шундан кейин ҳам анчагача ёнига ағанаб ётди. Ниҳоят, ўзини ўнглаб, не бир ҳис-сезги билан қуруқ ерга тумшуғини урди.

У овқатга муҳтож—янги оламда хўрак топиш шу тарзда содир бўлишини туйғу билан туйган эди.

Она-турна болаларини ҳамон эргаштириб, баъзан ғут-ғут овоз чиқариб дон ейишга ундар, улар донлашар экан, у бениҳоя узун бўйинини чўзиб, атроф-теваракка қақаб турарди. Ниҳоят, олисларга чигиртка ва камёб ўт баргларини излаб кетган Ота-турна ҳам учиб келди. Кенг қанотларини ёнига тап-тап уриб, узун оёқларини чўзиб ерга қўнди. У қўнниши билан Она-турна парвоз қилди. Ота-турна эса болалари ўртасига кириб, ғут-ғут дея ерга қусди. Турначалар ота жиғилдонида ҳазм бўлмаган, ҳўл, ютумли хўракни чўқиб-чўқиб емоққа тутиндилар.

Ниҳоят, у жўжаларни эргаштириб, атрофига тошчалар терилган уясига келди ва Чўлоқ турначани кўриб, бўйинини чўзди. Кейин, уни оёғида туртиб кўрган бўлди. Кейин, парво қилмай, уяга ўтди-да, қанотларини ёйиб, аста пасая бошлади. Турначалар чийчийлашиб, отанинг иссиқ патлари остига кириб олишди.

Чўлоқ турна отаси шарпасидан ҳам ўзига яқинлик, бошпана ҳиссини туйган, ака ва опалари овозидан ҳам асти ҳайиқмаган эди. У ҳам не бир иссиқ талпиниш ила уяга интилди. Бир амалаб тошчалардан ўтди. Ва думалаб-туриб, иссиқ қанот тагига суқилди.

Эҳтимол, Чўлоқ турна уяга киролмаганда, Ота-турна

унга парвосиз қолаверар эди. Бироқ, энди унинг ҳаракат-да эканлиги сабаб, қаноти остига киришга қаршилиқ қилмади.

Отанинг бағри—ташқаридаги илиқ офтобдан ҳам ёқимли эди. Энг муҳими—Чўлоқ турначанинг қалтираши босилган, унинг вужудига бир бежавотирлик ва ишонч кирган эди.

Она-турна келганда, Ота-турна тагин болаларини қаноти остидан чиқарди. Чўлоқ турнача онаси жиғилдонидан тушган хўракни кўриб, унга интилди. Ака-опалари қатори еб олди. Кейин, албатта, қорни тўймай, узоқ чийчийлади. Кейин онасининг ҳам бағрига кирди.

Она-турна ҳам боя эътибор этмаган жўжасини энди эътибор билан юмшоқ патлари ила бекитиб олди.

Кун ботиши-олдидан Она-турна яна оёққа турди. Яна болаларини янтоқзор ортига бошлади. Энди Чўлоқ турнача ҳам улардан ортда қолмай эргашиди. Энди Она-турна икки марта тўхтаб, унинг етиб келишини кутди. Ниҳоят, Чўлоқ турнача ҳам онаси гутгутаб чақирган ердан дон териб еди.

Сўнг Она-турна каттакон ёвшапнинг кунгай томонига ёнбошлаб, юмшоқ, илиққина қум-тупроқни қанотлари ва оёқлари ила тита бошлади, кейин унга бағрини бериб ётди. Чўлоқ турнача ҳам ака ва опаларига ўхшаб қум-тупроққа ётди. Тупроқ илиқ, ёқимли — бунда қуёш тафти-ю она-ота бағридаги ҳароратдан ҳам зиёдроқ бир нима бор эди.

Ота-турна теваракда мағрур кезиб, атроф-олисларга кўз ташлаб юрар, гоҳо ўз-ўзинча «қақ-қақ» этиб янгроқ товуш чиқариб қўяр эди. У ҳар товуш чиқарганда Она-турна бошини бир кўтариб қарар, сўнг яна хотиржам бўларди.

Турналар бир хил товуш чиқаргани билан маъноси кўп бўлади, зеро уларнинг инсон қулоғига бир хил бўлиб эшитиладиган овозларида турфа оҳанглар бор.

Ёвшан ва янтоқлар тўп-гўп бўлиб ўсган, улардан холи майдонлар тап-тақир бўлган бу кенг маконда кўп марта қуёш чиқиб, кўп марта ботди. Ҳаво тобора исиб, ўт-ўланлар сарғайди. Ерлар торс-торс ёрилди.

Бу турналар бола очиб, куз шамоллари эса бошлагунча туришадиган макон эди. Зеро бунда Чўлоқ турначанинг ота-онаси ва ака-опаларидан ҳам ўзга турналар оиласи кўп ва уларнинг ҳар бирига тегишли, ўзларига

хос туғма қонунларига кўра чегараланган ерлари бор эди. Бу маконда албатта уларнинг ғанимлари, кушанда ва дўстлари ҳам бор эди. Масалан, энг ашаддий душманлари тулки ила шақол. Лекин бу ажойиб қушлар яшаш учун шундай кураш тарзига бўйсунар эдиларки, улар ғанимларига қарши ўз қуроллари билан курашни ҳам билишар эди. Биргина «қақ-қақ» этган товуш манман деган тулкининг эхонасини чиқариб юборади. Шақол ҳам тоқат қилолмайди бу товушга ва бу йиртқичларнинг ҳар иккиси ҳам бу овозларнинг эгаси ғоятда нозик, мутлақо беозор қушлар эканини сира ақлга «сигдиролмайди», чунки бу йиртқичларни қадим-қадимдан худди мана шундай товушлар даҳшатга солиб келган, бу товушлар чиққан жойдан қочиш — улар учун яшаш учун кураш эди.

Табнат нақадар доно!

Турналарнинг уялари нима учун бу қадар содда-ибтидоий: қумга қаттиқ босилган туя изининг ўзи. Тағин очиқ ерга қўйишади. Атрофи нега кичик тошлар билан қуршалади? Бу уяларда яна бир ғаройиботни кўриш мумкин: қайси турна тухум қўйса, тухумлари билан ёнма-ён икки-учта от тезагини ҳам келтириб қўяди. Улар нега керак?

Турна ўт-ўлан орасига ин қўйса — даҳшат! Чунки аксар йиртқичлар ўзларига емишни ўша ўт-ўланлар орасидан излашади. Холис, текис ердан-чи? Йўқ. Лекин бирда-ярим йўлакай турна уяси устидан ўтиб қолиши мумкин. Шунда улар Она-турналар қўйган тухумларни кўрадилми? Кўради. Лекин нега чақиб еб кетишмайди? Чунки тухумларнинг ранги от тезагидан фарқ қилмайди. От тезагида нима бор уларга! Уя атрофидаги тошчалар нега керак? Чўл шамоллари тухумларни думалатиб кетмаслиги учун керак.

Яшаш шароитининг ўзи жонли—жониворларни ҳам қандай яшамоқни ўргатиб яратган.

Куз шамоллари...

Турналар безовта бўлиб йнғила бошлади. Олис-олислардаги турналар оилалари ҳам сайҳонлик устида парвоз қила-қила пастда кўринган бу тўпларга келиб қўшилар эди. Сўнг қанотларини тап-тап уриб югуришган, бир-бирини қувлашган, оёқларини кўтариб, қанотларини силкитишган.

Еш турначалар ҳам уларга тақлид қилишади. Лекин улар кўпроқ учишади, илло уларни кўпроқ учишга ота-оналари мажбур этишади: ерда узоқ қолишса, аямай чўқишади. Гоҳо бу саҳро турналарнинг «қақ-қақ» овозларидан ларзага келади. Овозлар узоқ-узоқларга кетади ва кунора йироқлардан янги-янги турналар оиласи келиб қўшилади.

Гоҳо бу олатасир тўп уфқлар ортига — олис Жанубга, уларгина сезиши мумкин бўлган илиқ тафт келаётган ёқларга қараб туришади. Шунда шимолдан эсадиган шамол уларнинг ёллари, соқоллари ва қанотларини ҳурпайтиради.

Бир сафар турналар галаси тақир майдонда узоқ йўрғалаб қақиллашди. Сўнгра шундай тапир-тупур қанот қоқиб ҳавога кўтарилишдики, тақир ер чангиб, ёвшану шувоқлар боши шамол эсгандек эгилди. Талатўпда ерга талай патлар учиб тушди. Сўнг қушлар ҳавода «гиламча» бўлиб айлана-айлана кўтарила бошлади. Осмони фалакка чиққанда ҳам айланишар, бу азиз саҳро устида парвона бўлгандек айланишар, энди уларнинг овозлари мамом ўзгача: қандайдир мунгли ва порлоқ, энди овозлар бир-бирига жўр бўлиб чиқар эди: қур-эй, қур-эй.

Овозлар элас-элас эшитила, турналар нуқталар мисол кўрина бошлади. Кейин бирпас пароканда бўлишди-да, узун саф тортишди ва аста Жанубга қайрилишди.

Чўзилган ипга тизилгандек бўлиб, саҳро осмонидан узоқлашиб кетишди.

Турналар!..

Уларнинг яралишлари, яшаш тарзларидан келиб чиққан алоҳида учишлари бор: ерга қўниш ёки ердан кўтарилиш пайтида «гиламча» бўлишади, олисларга парвозда «арғамчи»га айланишади.

Зеро олис парвоз пайтларида ипга тизилгадек учишмаса, минг-минг чақирим йироқдаги манзилларига эмас, унинг юздан бирига ҳам етишлари гумон, улар йўлларда қолиб ёхуд номақбул жойларга қўниб, ҳалок бўлишар эди. Ҳолбуки ундай бўлмайди ҳеч: табиатнинг ўзи уларни шундай узоқ масофаларга учишга қодир қилиб, қанотларини катта ва қамровли, аъзоларини ғоят кичкина ва енгил қилиб яратгани устига учиш тарзларини ҳам шунга хос ҳолда ижод этган.

Турналарда ҳам, албатта, йўлбошчи бўлади. Бироқ у ҳам олис сафарда ҳаммавақт сафнинг олдида бора,

олмайди. Чунки рўпарадан эсувчи шамол, довуллар, ҳатто ҳавонинг муаллақ ҳолати қаршилиги ҳам унинг кучини кесиб қўяди. Шунинг учун йўлбошчи турна ҳам йўлакай «дам олади», яъни ортидаги турнага ўрнини бўшатиб, энг орқага ўтиб туради. Бу тур учишда ҳикмат бор: рўпарадан эсган шамолу ҳаво оқими сафда энг кўп олдинги турнага таъсир этади. Орқадагилар... бу қаршилиқни жуда оз сезиб, гўё ҳаво қаршилиги «йўқ» бўлган бир бўш қувурда кетаётгандек бўлишади. Турналарнинг олисларга уча олишлари сири шунда.

Сўнгра уларнинг узун, ингичка тумшуклари ҳам ҳаво оқимини кесиш ва унинг таъсирини камайтиришга қўл келади. Ингичка оёқлари думлари томонга чўзилиб, гўё бир жуфт дум патига айланиб қолади.

Пастга тушаётганда бу хил учмоққа ҳожат қолмайди.

Чўлоқ турна...

У анча очкўз, аммо бари бир заиф бўлиб ўсди. Акаопалари парвоз машқини олаётганда, у ҳам албатта сафга қўшилар, лекин, бирламчи, тез чарчар, сўнгра ерга қўниш ҳам унинг учун хийла азоб эди: қийшайиб қолган оёқ ерга тўғри тушмай, Чўлоқ гоҳо йиқилиб кетар, парвоз олдидан ҳам тез югуриб олишда шу оёқ халал берардики, шунинг учун у кўпинча ерда бўлишни афзал кўрарди. Шунинг учун ўзга турналардан заифу уларга қараганда хийла этли бўлиб ўсди. Бироқ «қабиласи» удуми, яшаш шароити талаби билан улар хулқида пайдо бўладиган ўзгаришларни беҳато ўзлаштирди. Унда барча турналарда бўлгучи туғма ҳислар камол топди: у ҳам тулки учрайдими, шақол учрайдими, даҳшатли «қақ-қақ» товуш билан ура қочирадиган бўлди; олис кўлларга бориб сув ичиб келиш ва фойдали ўтларни ота-онаси ёрдамида топишни ўрганди, баъзан ўзи ҳам ички — табиий ҳисси билан топиб еди.

Баъзан сафдан ортда қолган пайтларида — қоронғи тушган, юлдузли кечаларда ҳам ўз қароргоҳини адашмай топиб келарди. Бу хусусда у ўткир эди: энг яқин йўлларни кашф этар эди.

Мана, у ҳам Жануб сари, худди оҳанрабодек ўзига тортаётган сирли манзил сари «қабиласи» сафида учиб бормоқда. Олдиндаги турналарнинг ён-веридан эсаётган шамол унга ҳам оз-моз таъсир этади, патларини

ялаб ўтади. Пастлик!.. У ҳеч қачон бунчалар баландда парвоз этмаган эди. Лекин бу учишнинг гашти бўлак экан... Бунинг устига, олисда сирли макон бор. Ўшанга етишлари керак.

У маконнинг жуда ҳам азизлигини ҳозироқ сезмоқда!

Шу алфозда борар экан, ўнгу сўлидан оппоқ булутларнинг сузиб ўтаётганини кўрди. Булутлар унга таниш эди. Баҳор чоғларидан таниш... Бироқ ўшанда улар юксакликдан патларни юмшатиб ҳўл қиладиган ёмғир ёғдириб ўтишган эди. Чўлоқ турна ака-опалари билан қўнишиб, уларни пастдаи кузатишган, сўнг офтоб чарақлаб чиққанда, патларнинг узоқ титиб-тўзғишган эди. Улар гоҳо сувлоққа бориб чўмилгандан кейин ҳам илиқ қумлоқда туриб, патларини шу хилда қуриштишар эди. Энди эса Чўлоқ турна ўз сафдошлари билан ўша булутлар ичидан сузиб ўтмоқда. Лекин у бундан ваҳимага тушаётгани йўқ, аксинча — бу ғаройиб маконда эркин-эркин қулоч отмоқда.

Бир пайт яйдоқ, булутсиз, нилий бўшлиққа чиқиб олишди. Турналар кифтига илиқ офтоб нурлари тегди. Аммо олға учганлари сари Чўлоқ турна ҳавонинг кескин совиб бораётганини пайқади. Пастда... пастликда оппоқ тоғлар кўринар, улар ҳам Чўлоққа таниш эди: бир вақтлар уларни ёнлаб учган, лекин ўшанда ҳеч ҳам бунчалик совуқни сезмаганди. Ҳаво совиғандан-совиди. Турналар эса тобора тезроқ учишар, чамаси мана шу тез ҳаракат уларни совқотишдан сақламоқда, баъзиларининг қанотларига қиров ҳам қўнган эди.

Ҳаво тағин аста-секин илиди. Тоғлар орқада қолди.

Шу тарзда боришар экан, Чўлоқ турна сафнинг анча олдига ўтиб қолган эди. Энди шамолнинг таъсири кучая бошлади. Чунки йўлбошчи турнагина эмас, унинг хетидаги бир неча турналар ҳам «йўлбошчилик» вазифаларини адо этиб, ҳордиқ учун сафнинг қўйруғига ўтишган. шунга кўра Чўлоқ турна карвоннинг ўртасидан ошиб қолган эди.

Чўлоқ пастликда қандайдир таниш йирик қушларни кўрди. Улар ўз саҳроларида ҳам баъзан учраб қолар, бироқ маконларига яқин йўламас эди. Йўламас эди-ю, Чўлоқнинг ўзи ҳам бу қушлардан эҳтиёт бўлишни туяр эди.

Улар — бургулар эди.

Карвон тағин юксала бөшлады. Чўлоқ турна бир неча марта қуйига қаради. Не бир туйғу ила сафдан ажралғон ҳам келди-ю, худди сафга кўзга кўринмас занжир билан боғлангандек, учишда давом этди.

У учиши керак эди. У учиши керак!

Фақат олға учиши! Сирли, оҳанрабо манзил томон учиши керак! Нима бўлмасин, қандай тўсиқлар учрамасин, бари бир учиши шарт! Учиши...

Этакда дарахтзор қишлоқлар кўзга ташлана бошлады ва бир маҳал Чўлоқ турна шундоқ биқинларида гала-гала қалдирғочларнинг ҳам парвоз этиб бораётганларини кўриб қолди. Кейин эса бир неча қалдирғоч лип-лип эта олға ўтди-да, гойиб бўлди.

Чўлоқ турна тағин ҳам сафнинг олдига чиқиб қолди.

Қалдирғочлар ҳам яшаш қонунлари, авлодлари улуми ҳукмида айни шу паллада жануб сари йўлга чиқинган эди. Турпалар карвонни олдига ўтиб олган уч-тўртта қалдирғоч эса дам олмоқчи, яъни карвонбошилар кифтига қўнишган, шу сабаб улар тезроқ чарчаб орқага ўтишган эди.

Қишлоқлар ҳам ортда қолиб кетди. Чўлоқ турна энди сафнинг бошида учмоқда. Олдиндан шовуллаб эсаётган шамол дафъатан таъсир этиб, унинг бор қувватини сўриб олмоқда эди. Чўлоқнинг кўзлари тиниб кета бошлады. Лекин учмоқда. Қаерга... Уша сирли маконга! Чўлоқ турна у азиз маконни умрида кўрмаган эса-да, уни биледи: у олдинда!

Карвон бир маромда кетаётган эди. Чўлоқнинг парвози сусайгани сари орқадаги турналар бир-бирига жуда яқин келиб қола бошлады. Уртадан йўлбошчи турнанинг «қувқ» этган товуши Чўлоққа етиб, у ихтиёрсиз бир тарзда ўрнини кетидаги турнага бўшатди-да, четланиб, сафнинг орқасига ўтди. Саф яна олға интилди. Чўлоқ думда туриб учар эди энди...

Улар шу алфозда учиб, тунни ҳам ўтказишди.

Чўлоқ турна карахт бўлиб қолган, у бир неча марта карвоннинг бошига чиқиб, шу заҳотнёқ орқага ўтиб олган, бу орада йўлбошчи турна бир неча марта «қувқ-қувқ» деб овоз чиқарган, энди бу хил овоз ўзга турналардан ҳам эшитила бошлаган эди.

Чўлоқ орқада... орқада қола бошлады. У бор куч-қуввати ила қанот қоқади. Лекин тобора орқада қолади.

Қарвон олға кетмоқда! Турналар карвонининг қонуни қатъий: улар эртга бурилишмайди: улар ортда қолаётган сафдошларига ёрдам кўрсатишолмайди ҳам — бу ҳол уларга шунчалар аниққи, ҳаёт тарзларига айлланиб кетган.

Сафга яроқсиз турна ҳам тақдирга тан бермоғи керак. Лекин ўжар, қайсар Чўлоқ буни ҳис этса-да, ўзини даҳшат қўйнига — ёлғизлик қўйнига ташлагиси келмайди: бутун бори-борлиғи бунга қаршилиқ қилади. Аммо куч-қувват бунга имкон бермайди: Чўлоқ турна бу ҳолидан ҳайратланган каби тағин қанот қоқади.

Қарвон олислаб кетди. Чўлоқ ёлғиз қолди. Энди унинг олдида ҳаво қаршилигини кесгувчи куч йўқ, ҳозирги мўътадил ҳаво оқими ҳам унга кучли довулдек таъсир этар эди. Чўлоқнинг тезлиги баттар кесилиб, пастлай бошлади. У нолали овоз чиқарар, карвон эса узоқлашгани устига, тағин баландлаб учмоқда эди.

Чўлоқ пастлаб бораётган эса-да, ўша сирли юртга қараб учарди. Пастлаб-пастлаб ҳам учаверди. Лекин куч-қувват уни тарк эта бориши, шамол уни орқага суравериши оқибатида у деярли ҳаракатсиз бир ҳолга тушди.

Унда яшашга интилиш ҳисси ўзга бир тарзда жунбишга келди. У қўниши керак. Қандәйдир саҳрога ўшаш ерга, ёвшан-янтоқлар ўсган ерга қўниши керак... Лекин олдиндаги ватан!.. Уша ватан унинг учун ҳаёт эди: асл ҳаёт ўшанда эди!.. Энди эса у ҳаёт Чўлоқни инкор этди. Чўлоқ бошқа ҳаётга кўникиши керак. У қўниши керак, қўниши... Чўлоқ турна энди темирқанот бўлган палапондек ҳамон олға интилиб, паст-паст яшил дарахтлар устидан учиб ўтди. Кенг ўтлоқлар ҳам кетинда қолди. Йироқда тақир бир майдон кўринди. Турна унга интилиб бораркан, қаршисида саф тортган теракларга етганда, тағин ўз-ўзидан пасайиб кетди-ю, уларга шатир-шутур этиб урилди. Қаноти қийшайиб, ҳазонлар устига тушди. Яна ўнг томонига йиқилиб, шу бўйи тек қолди.

Бир маҳал унинг тинган кўзлари атрофни кўрди. Турна апил-тапил қанотини ўнглаб олди ва атроф манзарасидан даҳшатга келиб, «қақ-қақ!» этиб овоз чиқарди.

У энди ўзга ҳаёт қўнида эди...

1978

БАХТЛИ БЎЛИНГЛАР

Ташқарида лопиллаб лайлакқор ёғарди. Зебо бувисининг танчасида мудраб ўтирар, унинг кўз олдидан қачонлардир китобларда ўқигани ёхуд одамлар тилидан эшитгани бир манзара ўтар эди: деразалар!

Дераза ойналари лампочкалар нурига йўғрилиб кўринади. Ичкаридаги ноз-неъматларга тўла стол атрофида тик турган одамлар қўлларидаги қадаҳларини чўқиштириб, бир-бирига ширин орзу-тилаклар билдиришяпти.

Зебо хаёлан ўшалар даврасига тушиб қолди: ана, биттаси Зебонинг ҳам қўлига қадаҳ тутиб, пешонасидан ўпди. Зебо қараса, у акаси эмиш. Ана, янгаси ҳам уни қучиб ўпди: «Сенга бахт тилайман, Зебо! Янги йил билан!»— деди.

Қиз чўчиб бошини кўтарди. Ён-верига қаради ва шахт билан танчадан туриб кетди. Айвонга чиқди.

Айвондан тўғрига, ўз уйларига қараб кетган йўлка оппоқ, ундаги ёлғиз одам қолдирган изни ҳам қор кўмиб боряпти.

Зебо калишини кийиб, айвондан тушди. Қордаги изларни тавакқал босиб пилдираб кетди. Чорпоя остидан чиққан ит ҳам чўзилиб керишди-да, қизнинг ортидан чопди. Ундан олдинга ўтиб, рўпарадаги уй айвонига чиқиб борди.

Зебо нам тортиб кетган даҳлизда калишини ечиб, ўнг қўлдаги хонага кирди. Юзига бўғриққан иссиқ ҳаво урилди. Чўян печнинг кулхонасини тозалаётган онаси қошида тўхтади.

— Эна, шаҳарга кетаман. Акамни кўриб келаман!

Она унга ҳайрон бўлиб қаради.

— Ҳозирми? Байрам ўтсин. Кейин бориб келасан. Бизникига ҳам битта-яримта меҳмонлар келади. Мен ёлғизлик қилиб қоламан.

— Бораман!— деди Зебо онасининг гапини эшитмагандай.— Ҳозир кетаман! Нима берасиз, тайёр қилинг ҳозир!

— Отангдан сўра бўлмасам. Ҳали-замон келиб қолади.

— Отам рози бўладилар. Менга пул беринг! Сандиқни очинг...

Ота-она ёлғиз қизлари билан қолган. Улар Зебонинг сўзини икки қилишмасди.

Зебо даҳлизга қайтиб чиқди. Нариги хонага кирди. Деворларга кўз ташлаб, тўрдаги шкафни очди. Тугундан атлас кўйлагини, қозикдан пальтосини олди. У бирпасда кийиниб ҳам бўлди.

Пальто унга узунлик қилар, гулдор шол рўмол уни катта қилиб кўрсатар, ичи мўйнали этикчасининг қўнжи кенг, қизга ярашмас эди.

Она кирди, чиқди. Зебонинг қошида тўхтади. Нимадир деб тўнғиллади. Охири:

— Борасан дедим-ку! — деди.

Орадан бир соатлар вақт ўтди чамаси. Зебо шаҳарга қатнайдиган автобусда ўтирар, автобус қорга бурканган қишлоқдан чиқиб бийдай дала йўлига тушган, йўлнинг одоқлари оқариб, туманланиб кўринар, гўё автобус аллақанча одамларни олиб номаълум, сирли томонга кетмоқда эди.

Лекин йўловчилар мамнун, деразалардан олисларга кўз ташлашади, бир-бирига қишнинг яхши келгани, қор ҳам айни вақтида ёғаётганини айтишади.

— Ҳа, қор бўлмаса Янги йил байрами бўладими! — деб қўйди Зебо ҳам.

У суҳбатга қўшилмагани учунми, гашига ҳеч ким парво қилмади, зеро қиз ҳам уларга парво қилмади.

Аста-секин унинг хаёлидаги манзара — онасининг «эртагаёқ орқангга қайт!» дея елкасини силагани, отасининг автобус шоферига ортиқча пул бериб: «Акасининг уйига яқин обориб ташланг», дея илтимос қилиб Зебони кўрсатгани, йўл ёқасида чўнқайиб ўтирган олапарнинг аллақандай синиқ товушда ҳуриб қўйгани — унинг хаёидан кўтарилиб, автобус олдинга жилгани сари қизнинг фикри-ёдини тагин ўзига таниш, азиз манзара эгаллаб олар эди.

Одатда автобус шаҳарга кечки соат бешга қолмай етиб борарди. Бугун эса олти яримда етди.

Таниш кўча. Йўл ёқасида ўша новча дарахтлар! Қизиқ, шаҳарда йўлларга қор тушгани қўйишмайди-я? Ер супургич машиналар ва яна аллақандай кичкина автобусчалар уёқдан-буёққа ўтиб, асфальтни тозалаб кетишяпти. Қор эса бунга ўчакишгандай.

Мана, беш қаватли баланд иморат. Унинг юқори қавати кўринмайди! Булут пасайиб қолгандай.

Зебо аллақандай ички ҳаяжонда йўлни кесиб ўтди. У йўлкага тушмаёқ автобус ҳам изига қайтиб кетди.

Мана, ёш-ёш чинорлар! Барглари тўкилмапти. Шохларини қор босган. Ана, арчалар. Шу шаҳарликлар қизиқ! Тоғдан арча келтириб, уйлари ёнига ўтқазишади. Шуларга қараб завқланишса керак, ёки ўзларини тоғда яшаётгандай ҳис қилишадими?

Ана, акаси билан янгаси турадиган иморат.

Бу иморат Зебога яқин, азиз кўрниниб кетди. Худди ўз уйига етгандай мамнун бўлиб бир тўхтади, чап қўлидаги оғиргина чамадонни ўнг қўлига олди.

Зиналар. Эшик. Зебо оппоқ тугмачани босди. Ичкарида қўнғироқ жиринглади. Шип-шип қадам товушлари келди. Ниҳоят, нимадир қитир этди ва эшик очилди.

— Э, Зебо!— бақириб юборди акаси.

У яхши кийиниб олган, эгнида қора костюм, бўйнида қизил галстук, оёғида ялтироқ туфли.

Ака синглисининг пешонасидан ўпди. Йўлакка қараб қўйиб, эшикни бекитди.

— Янгам уйдаман, ака?

— Уйда... кийиняпти! Шарифа! Зебо келди!— Оқилжон Зебога кулиб боқди:— Тўғри қишлоқдан келясанми?

— Ҳа,— деди Зебо ҳам кулимсираб.— Янги йилни кўргани келдим. Майлими?

— Э!— деди ака.— Зўр иш қилибсан-да, синглим! Энам қалай! Бобой тузукми? Пальтойингни еч! Этикни ҳам. Ана шундай. Энди менга бер! Мана бу ерга илиб қўямиз. Совқотибсан-а? Ичкарига ўт!

Оқилжон ҳовучига йўталиб қўйиб, унга зални кўрсатди. Ўзи чап қўлдаги йўлак билан бориб, ётоққа кирди. Эшикни зичлаб, хотинига шивирлади:

— Зебо келди.

Шарифа синиқ кулимсиради.

— Аямлар юборишибдими?

— Янги йилни ўтказгани кепти.

Аёл эрига маъноли тикилди. Эр чимирилиб, бурнини қашиб қўйди.

— Парво қилма. Зебо уйда ўтиради,— деди.

— Елгиз... Қанақа бўларкан?

— Ҳим, билмадим энди... ўтиришга обориб бўлмайди. Умарни биласан, одамларни саралаб чақирган. Кейин, умуман, Зебо у даврага тўғри келмайди.

— Барн бир .. нимадир қилиш керак. У ёлғиз ўзи ўтирмайди-ку, янги йилни кутаман деб келган бўлса?

— Ҳим-м, қўшнилариинг ҳам у тенги қизлари йўқ,— Оқилжон кескин қўл силтади.— Бир йўли топилар. Айтмоқчи, биз вақтли қайтамыз-ку? Иккига қолмай етиб келамиз...— У қувониб кетди.— Умарнинг эси бўлса бир соат ўтирмай туриб, «айланамиз!» деб қолади. Ўтган йили ўзимизникида ўтиргандаям шундай бўлганди.

— Ҳа-я. Ундай бўлиши ҳам мумкин. Тўхтанг, унга ўзингиз тушунтириб айтинг, мен айтолмайман.

— Яхши. Қийин тезроқ.

Оқилжон қайтиб залга борди.

— Ҳозир янганг келади... Қийиняпти. Ўтир!

Зебо хона ўртасида қотиб турар, бурчакдаги одам бўйи арчага тикилиб қолган, арча бамисоли қўғирчоқдек безатилган эди.

— Зебо?

Қиз акасига кулиб қаради.

— Арчани яхши безатибсизлар!

— Ҳа, энди... Ўзим яхши кўраман арча безатишни! Янганг иккаламиз безадик. Э, бугун уч соат вақт шунга кетди,— Оқилжон аллақандай маъюсланиб креслога чўкди.— Энди, бу ишнинг ҳам бир гашти бор-да...

Зебо акасининг ҳурмати учун сўзига бош ирғаб, стулга ўтирди.

Янгаси келди.

Бир соатдан кейин Зебо хонада ёлғиз қолди.

...Акаси билан янгаси жуда қадрдон бир ўртоқлари уйига айтиб қўйгани,— ўтган йили бу ерга келишгани,— бормасалар бўлмаслиги, лекин узоқ ўтирмай қайтиб келишлари ва Зебо билан бирга Янги йил байрамини шу ерда давом эттиришларини айтиб, Зебодан қайта-қайта узр сўраган бўлишди.

Зебо уларнинг сўзини эшитиб турди-да:

— Йўқ-йўқ, мени ўйламанглар, акажон. Раҳмат,— деди.— Биламан. Мен ҳам дугоналарим уйига чақирса, сизларни бошлаб бормайман-ку. Янгажон, бораверинглар. Мен уйда ўтираман. Зериксам кўчаларди айланиб келаман.

— Ана бу бошқа гап!— деди акаси.— Лекин эҳтиёт бўл. Маст одамлар кўп учраши мумкин.

— Мендан хавотир олманг.

— Ёки... Шарифа, шу ерда қиттак-қиттак қиламиз-

ми? Келинлар!— У чап қанот девор остида турган стол бошига борди. Иккиланди.— Ҳозирдан-а. Шарифа?

— Ихтиёрингиз,— деди хотини.

Зебо акаси бу ишни ўзи учун қилаётганини фаҳмлади.

— Акажон, қўйинг. Вақтида ичганингиз яхши. Кечикиб қоласизлар, боринглар!

Хайрлашаётиб Оқилжон сингисининг пешонасидан яна ўпди. Шарифа ҳам унинг елкасидан қучиб қўйди.

Акаси билан янгасининг кетиб қолишгани Зебога оғир ботмади. Қайтага уйда ёлғиз қолгани унга ёқди. Қизиқиб, яна арча қошига борди. Бутоқ танасига ёпишиб турган тулкига тикилиб: «Ўлмабсиз!» деди. Бурнига чертмоқчи бўлди. Лекин арча устига ташлаб қўйилган ялтироқ қоғоз шилдираб кетиб, арча титради. Қиз тезгина қўлини тортиб олди.

Сўнг арчани ўраб олган митти лампочкаларни ёқмоқчи бўлди. Ҳали акаси ёқиб кўрсатган эди. У изланиб телевизор қошига борди. Полда ётган штепселни олиб, токка тикқан эди, қорайиб-яшилланиб турган арча лоп этиб қизарди. Унинг шохлари, бутоқлар, барглари орасига яширинган лампочкалар бодраб ёнди.

Зебо ҳаяжонга тушиб, арча қошига қайтди. Ундан кўз узолмай қолди: мунча чиройли!

«Одамлар билади-я? Ҳамма нарсани чиройли қилишади», деб ўйлади у.

Ярим соатдан кейин Зебо уй чироқларини ўчириб, эшикни қулфлади. Зиналарни бир-бир босиб, пастга тушди. О! Рўпарадаги деразаларда чироқлар ёнибди-ку! Ҳаммасида арча бордир-а? Анави дераза — қора. Эгаси ўтиришга кетган. Анави уйдаям одам йўқ. Улар ҳам янги йилни ўтказиб қайтишади ҳали.

У кўчада қанча вақт айланиб юрганни билмайди.

Бўралаб ёғаётган қор тагида жунжикиб хиёбонда кетаркан, йўл ёқасида қўнқайиб турган фанер уйча олдида тўхтаб қолди. Уйчанинг битта деворига арча кўтариб кетаётган айиқча сурати солинган. Иккинчи томонида қуёнча билан қўл ушлашиб турган Қорқиз! Учинчи томонида каттакон Қорбобо!

«Шу ерда арча сотишган,— ўйлади қиз.— Одамлар олиб кетишган!» У хўрсинди — тоғда ўз бошига ўсиб ётадиган арчаларнинг бу ерда танқислиги қизга жуда ёқиб кетди.

У жойндан жилган ҳам эди, рўпарадан келаётган йигит унга урилиб кетаёзди. Унинг ҳам қўлида... арча. Кичкина арча. Ҳа, бировнинг уйига боряпти. Шошганини қаранг! Вақтида ҳаракат қилиш керак эди. Ҳали буни безатиш керак. Бепарво экан.

Ана, қўлида зонт тутган аёл шошиб кетяпти.

Зебо кўчада одамлар сийраклашиб қолганини кўриб, қаттиқ ҳаяжонга тушди: Янги йил ўтиб кетмадими?

Орқага қайтди. Йўли қаёқда? Акасининг уйи қаёқда? Қани, шу хиёбон билан бораверсин-чи?

У тез юриб борар, этикча ичидаги оёқлари совқотаётгани энди билинар, қўлини оғзига тутиб куҳлар, лекин жилмаяр ва антиқа бир жойга бораётгандек шошар эди.

Қиз шу ҳовлиқишда танийш иморатга етди. Зиналар. Эшик. Ичкарига кириб, эшикни ёпди-ю, залга кириб йиғлаб юбораёзди. Арчага ўрнатилган митти чироқларни ўчирмай кетган экан.

Хона қизариб, жуда сирли, жуда ҳам гўзал бўлиб турибди. Бунинг устига иссиққина.

Зебо шоша-пиша ечинди. Кийим-бошини боя акаси қўйган жойга оҳиста осиб қўйди. Этикчасини ҳам ечди-ю, янгасининг оқ туфлисига кўзи тушди. Шунда унинг ҳали чиқаётганида қора, лакланган туфлини қоғозга ўраб сумкага солаётгани ёдига тушди. Кулимсираб ва завқланиб, туфлини кийди.

Ўзига ўзи зеҳн солиб, шоҳона қадам билан залга қараб юрди. Унинг кўнгли тоғдек кўтарилиб кетган эди.

Бенхтиёр дераза ёнига борди.

Қор секинлагани учунми, қарши тарафдаги уйлар деразаси яқин бўлиб кўринар, бир неча дераза ортида чиройли кийинган эркак-аёллар бор эди. Ана, биттаси қаттиқ кулиб, бошини йигити орқасига яширди. Аनावи уйда ёруғ кўп. Қандилини қаранг! Ўнталаб лампочка ёниб турибди.

И-я, анави одамлар нега тўзиб қолишди? Қўлларида қадаҳ. Бир-бирига узатишяпти? Ҳозир ичишади... Янги йил!

Зебо ялт этиб телевизорга қаради, оқариб турган экранда қоп-қора соатнинг мили «12» рақами устига бориб қолган эди.

А-а, ана у стрелка секундни кўрсатяпти. Секунд... Уям «12»га яқинлашиб боряпти!

Ҳозир боради... Сўнг аста ўтади... Янги йил ҳам киради... Эски йил ўтади!

Қизнинг яна йиғлагиси келиб кетди. Ҳиқиллаб яна деразага қаради.

У нега қараб турибди? Нимани кутяпти? Ахир, ўзи ҳам нимадир қилиши керак-ку? Нима? Қийиниши керакми? Қийими устида, ёмон эмас. Тўғри, кўйлак этаклари янгасиникига ўхшаб калтамас. Лекин тузук. Сочи... турмаклар олса бўларкан. Майли, энди вақт ўтди.

Нимадир қилиши керак!

Чироқни ёқсинми? Унда... улар ҳам Зебони кўришадди. Елғиз экан дейишди. Бу ишни тўғримас!

Ахир, у мана шу манзарани — Янги йил кутиш дақиқаларини, одамларнинг қувониб қадаҳ чўқиштиришлари, табрик қилишларини кўрмоқчи эди-ку!

Яна-тагин... бу манзарани шаҳарда аллақандай дераза ортида туриб кўрмоқчи эди. Шу орзусига етдими ҳозир?

Лекин ўзи ҳам буларга қўшилиши керак-ку?!

У шошиб, стол ёнига борди. Ҳа-а! Ана ичимлик! Ана идишчалар. Унга мана шу нарса етмаётган экан. Йўқ, у ичолмайди. Ичиб кўрмаган. Нафаси бўғилиб қолмасин тагин. Еки маст бўлиб қолса, шармандалик! Акаси нима дейди.

Яхши эмас.

У столдан оппоқ чинни пиёлани олгани, ошхонага ўтгани, чироқни ёқиб, водопроводдан пиёлага сув қуйиб олгани, тагин дераза ёнида пайдо бўлганини сезмай қолди.

...Ана, одамлар уёқда...

Зебо қўлидаги қадаҳни олдинга узатди:

— Бахтли бўлинглар!— деди. Кўзларидан тирқираб ёш чиқиб кетди.— Омон бўлинглар,— шивирлади у ва гарангсиган кўйи сўз айтишда давом этди:— Сиз ҳам, сиз ҳам... Акажон, сиз ҳам! Янгажон, сиз ҳам омон бўлинг! Эна!— беихтиёр аллақаёқларга қараб олди.— Отажон сиз ҳам.

У бахтиёр эди. Унинг қўллари қалтирар эди. Пиёлани секин лабига элтди-да, муздек сувни ичиб юборди.

Ташқарида қор ёғар, ҳар бир уй, ҳар бир гўшада байрам. Зебонинг акасиам дўстлари даврасида, янгаси ҳам ўша ерда. Йироқда... қишлоқда ота-онаси ҳам байрам шодлиёнасида. Зебо бу ерда, лекин у ҳозир ўзини қизғиш

митти чироқлар ёниб турган нимқоронғи уйдас, ўшаларнинг даврасида, йўқ, анави нотаниш одамларнинг, бутун шаҳар, бутун қишлоқ уйларида, чеҳрасида Янги йил, янги бахт завқи гупурган одамлар орасида ҳис этиб, уларнинг ғала-ғовури ичида гангиб ўтирар, ўзигина уларга бахт-саодат тилаб қолмай, уларнинг ҳам ўзига бахт-саодат тилаётган сўзларини эшитар, бутун вужуди, фикри-зикри, борлиғи билан байрам, Янги йил қувончига чулғаниб қолган эди.

Ҳақиқатан ҳам кечаси соат иккидан кейин эшик ортидан қадам товушлари келди. Янгаси ва акаси бошчилигида бир қанча эркак ва аёллар гул-гул очилиб киришди.

Байрам давом этди!

Эрталаб Зебо қишлоққа қайтди. Таниш бекат. Автобус. Таниш йўл. Довон. Бийдай чўл. Қишлоқ. Уйлари. Отаси. Онаси. Бувиси.

Танча. Ташқарида қор гупиллаб ёғмоқда. Зебо танча ёнида мудраб ўтирибди. Унинг хаёлида китобларда ўқигани ёхуд одамлардан эшитгани бошқа манзаралар...

1976

ПОДАЧИ

Бўлим идораси ёнғоқ остида. Иморат олдида картошкапоя ястанган. Ундан нарида сой. Соининг ёқаларини маймунжонлар ва жийда буталари қоплаб олган. Нариги соҳилда, дўмпайган сарғиш тепалар этагида—бир неча ўтов, капа, мол қўралари.

Идора яқинда қурилган бўлса-да, деворининг пастилари нам тортиб, кўпчиб кетган, пештоқига «Агитпункт—2» деган ёзувли алвон қоқиб қўйилган. У баҳордан қолган, ёмғирда ювилиб, қуёшда ранги ўнгиб кетган.

Идоранинг чап қўлдаги хонаси—бўлим бошлиғиники. Қираверишда курси бор, унинг устида бир челақ сув, челақ бандига алюмин кружка илиғлиқ. Тўрда катта стол. Деворда бўлимнинг харитаси.

Одатда идорада ҳеч ким бўлмайди. Бўлимнинг катта-

лари уззукун далада, бўш вақтда уйда, оқшомлари—бу ердан ўттиз километр ғарбдаги Шеробод дарёси бўйида, совхоз марказида.

Бу кеч идорада одам гавжум. Бўлим мудирлари ҳам, кассир, агроном, зоотехник ва бригадирлар ҳам шу ерда. Улар Остонақул чолни муҳокама қилишяпти.

Чол эшик яқинида бошини ҳам қилиб, эгилиб турибди. Оғирлигини у оёғидан бу оёғига солади. Одоб юзасиданми, ҳассасини даҳлизда қолдириб кирган.

— Хўш, ота, айбингизни бўйнингизга оласизми?

Чол тўрда, стол ортида ўтирган гирдиғум, елкадор бўлим бошлиғига манглайи остидан қаради:

— Ҳа энди, айбдормиз-да,— деди.

Жиккак, пешонасидан иягига қараб силаганда қўл бирон-бир «бурун» отли гўсиққа, ё «кўз» деган чуқурчага тушмай ўтадиган япалоқ зоотехник Тўрабой ирғиб турди:

— Айбдорман дегани билан қутилиб кетмоқчимми? Мен талаб қиламан, ола ҳўкизнинг пулини тўласин!— Тўрабой жойига ўтирди.

Бўлим бошлиғи кир бўлиб кетган коломинка кигели ёқасидан қўлини ичкарига солиб, гўштдор юзи тиришганича, гарданини қашиди:

— Э, аттанг,— деди кейин елкасини қимирлатиб.— Кучдан қопсиз-да, отам?— чолга тикилди у.— Биз сизга ишонган эдик. Ахир, касал эканини кундуз кун пайқаган экансиз, шартта сўймайсизми? Унда бунча гап-сўз ҳам йўқ эди.

— Кечаси ўлган, кечаси!— деди зоотехник.— Ўзим жигарини ёриб кўрдим-ку, совиган экан. Бобой ухлаб қолган!

Остонақул чол жим, гапирган кишининг оғзига қарар, сўнг бош ирғиб «тўғри» дегандай бўлар эди.

Бўлим бошлиғи инқиллаб ўрнидан турди:

— Ота, гап тамом. Хўкизнинг пулини тўлайсиз!— У атрофдаги кишиларга ҳам бир-бир қараб олди.— Қасдан ўлдирган ҳисобланади... Келишдикми, ота?

Остонақул чол секин бошини кўтарди:

— Хўп, ўғлим, тўлаймиз.

— Кечиктирманг фақат! Камбағал эмассиз, белнигиз бақувват, қариндош-уруғларингиз бор. Кампирингизниям йиғиб қўйгани бордир? Шундай бўлсин... Мажлис тамом!

Чол чекиниб, қўл қовуштирди. Улардан кейин чиқмоқчи бўлди. Лекин бригадир унинг кифтига қоқиб:

— Юринг, ота, юринг,— деди.— Энди қолган хўкизларга эҳтиёт бўлинг! Яхшилаб семиртиринг. Йўғасам, подачиликдан ҳам айрилиб қоласиз.

Чол, «маъқул, маъқул», деб жилди.

У ташқарига чиққандан кейин ҳам, катталар бирон нима деса керак, деб кутди. Улар чиқиб, бошқа мавзуларда гаплаша-гаплаша идора ортидаги иккита юк машинасига қараб кетишди.

Остонақул чол картошкапоя ёқасидан юриб, сой бўйига етди. Оқшомдаёқ тўлиб нур соча бошлаган ой порлаб турар, унинг ёғдуси тошлар оралаб оқаётган сувда «чил-чил» синиб ялтирар эди.

Нари соҳилдаги ўтовлар олдидан тутун кўтариляпти, тутун тагида буралиб қизил ўт кўринади.

... Остонақул чол кеча кечки пайт хўкизларни Оқтумшуқ тепа ўнгирларидан эндириб, Қўкбулоқ адиридаги овулига ҳайдаб келмоқда эди. Ўт-ўланлар аллақачон қувраб қолган бўлса-да, хўкизлар лабига илингудек. Оқ, пушти гулларини кўз-кўз қилиб хайригуллар ҳам тебраниб турар, тупроғи бўш бетларда каврак, қушқўнмас тиканларни ҳам мўл—моллар ўшаларни ҳам қийратиб келар эди.

Сайхонликка тушганда ола хўкиз орқада қолаверди ва бирдан тўхтади, учи синган шохни ҳам оғирлик қилаётгандай бошини бир-икки марта қимирлатди. Кейин орқага тисланди, олдинга интилди ва ёнбошига ағанаб тушди.

Чол алпанг-талпанг юриб, хўкиз бошига етди.

— Чуҳ! Бош!— деб хўкизни турғизмоқчи бўлди.

Хўкиз эса, қассоб қўлида пичоқни кўриб итоаткорлик билан бўйинини чўзган қўйдек, бошини тупроққа қўйиб, олайган кўзларини подачига тикди.

Чол ҳам паришон бўлиб, унинг кўзига тикилди. Сўнг хўкизнинг оёқларини бир-бир кўтариб, туёғи тагига қарай бошлади: «Мих-пих кирдими?» Йўқ. У тагин хўкизнинг бош томонига ўтиб, оғзига тикилди, жағини очиб кўрмоқчи бўлди-ю, фикридан қайтди: «Зулук ютган бўлса, кўлиги чиқарди!»

Остонақул бобо бир нафас гангиб қолди. Кейин ҳассасини кўтариб, молнинг қуймичига қарс этказиб урди. Хўкиз бошини кўтарди, яна инқиллаб чузилди.

— Э-бо-е! Нима бўлди сенга?.. Чарчаб қолдингми? Тур жойингдан! Тур дейман!— Чол ҳўкизнинг қуйруғига ўтиб, думидан маҳкам ушлади. Зарб билан бураганди, ҳўкиз ҳансираб ўмовини кўтарди ва олдинги оёқларига босди. Чол думини қўйвормай ҳайқирди:— Ҳа, жонивор!

Ҳўкиз туриб кетди, бадани дир-дир титради. Думини аста қимирлатди.

Кўкбулоққа етгунча ола ҳўкиз оғзини хасга урмади. Шериклари шитирлатиб чўп-хасларни ямлаб еб борар, бу эса хомуш—бошини осилтириб олган, улар емишга андармон бўлганда, муҳим бир нарсага қулоқ солаётгандек, таққа тўхтаб қоларди.

Булоқдан чиқаётган сув нарироқда каттагина кўлмак ҳосил қилганди. Ҳўкизлар тиззаларигача сувга кириб, роса смиришди. Сўнг олисларга анграйиб, лаблари, бурунларини ялашди. Ола ҳўкиз лойқа сувга бир нафас тумшуғини тегизиб турди-да, четга чиқди. Ётмоқчи бўлувди, чол ҳай-ҳайлаб қўймади.

— Кампир, ола ҳўкизга бир касал теккан,— деди Остонақул чол.

Бошидаги оқ дока қийғининг учини тишлаб, кичкина кўзларини қисинқираб турган Ойсулув кампир чолига ўйчан тикилди. Сўнг чолини ўтказиб юбориб, қўрага йўл олди. Энгарак¹ни очиб, кирди. Бошқа ҳўкизлар нарига кетган—бир-бирига ишқаланар, гўйг-нишхўрт аралаш тупроқни ҳидлаб, тумшуқларини қимирлатар, баъзиси чет-четга бориб, ёнбошлаб олган эди.

Ола ҳўкиз эса эшик яқинида чўзилиб қолган, қаттиқ чарчагандек ҳансирар эди. Кампир ҳам мол бошига энгашиб, тиззаларига қўлини тираганича, унга бир муддат тикилди. Сўнг илдамлаб қўрадан чиқди-да, ўчоқ бошидан хокандозни олиб, қапага ўтди. Ёғочга қистириб қўйилган исириқдан бир чангал солиб чиқди. Кейин унинг тагига лаққа чўғдан қалаб, бир-икки пуфлади. Утов эшигидан мўралади.

Чол хуфтон намозини ўқиш учун тахмондан жойна-моз олиб, намат устига тўшамоқда эди.

— Чол, кўз тегдимми? Қим кўриб эди?— деди Ойсулув мома.— Ўзиям сувдай килкиллаб семирган.

Остонақул чол хотинига қарамай:

— Сени кўзинг теккандир-да,— деб қўйди.

¹ Қўранинг четан эшиги.

Кампир хокандозда тутай бошлаган исириқни кўтариб, қўрага кетди. Ола ҳўкизнинг боши устида хокандозни икки-уч марта айлантириб, тумшугига тутди, тутунни афтига қаратиб пуфлади.

Кейин хокандозни четга қўйиб, исириқ тутаб бўлгунча чўнқайиб ўтирди.

Остонақул бобо намозини ўқиб бўлгандан кейин ҳам анчагача жойидан қўзғалмади. Кампири дастурхон ёзаётганда бирдан ирғиб турди-да, белбоғига осиглиқ қиндан пичоқни суғурди. Тош туз туйиладиган ўғир ичидан узун қайроқни олиб, пичоқни қайрай бошлади.

Кампир сопол товоқда шавла кўтариб кирди:

— Аввал бир нима еб олинг! Шунини сўйиш қочмас... Кунин битган бўлса, нима қиласиз,— деди.

Чол хўрсинди:

— Ё зоотехникни олиб келсамми?

— Марказга тушасизми? Қачон бориб, қачон келасиз. Ўттиз чақирим—ҳазил йўлми. Унча... ўлиб қолса, нима бўлади?

— Бу гапинг ҳам тўғри,— чол кўрпачага чўкка тушди.— Бўлимнинг идорасидаям телфон йўқ. Катталар қачон жам бўлса, идорани сонга солиш керак, дейишади. Эртаси эсларидан чиқиб кетади.

Ойсулув мома нонни ушатди, чойни қайтара бошлади:

— Ёки темир-пемир ютиб қўйдими?

— Билмадим... Ишқилиб, иллоти ичида.

— Овқатга қаранг.

Бир оздан кейин Остонақул чол тагин ҳўкиз ёнида чўнқайиб ўтирар, кампири ҳам қўранинг четан деворига суяниб турар эди.

— Чол, ҳе, бурноғи йил бир ҳафта ҳўп¹ дан чиқмаган ҳўкиз шу-да, а?

Подачи хотинига кўзлари киртайиб боқди, сўнг қуруқшаган лабларини ялаб, йироқда қабариб турган Оқтумшуқ тепалиги тарафга қаради.

Ўтган йилгача совхоз Оқтумшуқнинг устига буғдой сепар эди. У ер лалмикор ҳамда у тепага на машина, на комбайн чиқа олар, ерни қўшда ҳайдаб, донни ҳам ҳўкизлар туёғида янчиб олишарди. Бўлим идорасида мажлис бўлиб қолди. Бўлим бошлиғи: «Энди Оқтумшуқ-

¹ Ҳўп — ҳўкизларнинг дон янчиши.

қа дон экмаймиз. Қимматга тушиб кетар экан,— деди.— Қанча одам ҳалак, қанча ҳўкиз. Унисига маош тўлайсан, буниси аллақанча ем ейди. Олган ҳосилимиз кетган меҳнатиниям қопламас экан».

Шундан кейин ҳўкизлар бекор қолди. Уларни семиртириб, гўштга топширишга қарор қилинди.

Хирмончи-қўшчи Остонақул бобо ҳўкизбоқар бўлиб қолди.

Чол айниқса мана шу ола ҳўкизга ўрганган эди. Негаки ҳўкизларнинг қариси ҳам шу, чолнинг хизматида кўп юргани ҳам шу.

— Кампир, оғзига қатиқ қуйсақми?

— Қўйинг-э,— уялиб кулди Ойсулув мома.— Биров эшитса, нима дейди.

Чол синиқ илжайиб қўйди.

— Сўясизми энди?— давом этди кампир.— Қоронги тушяпти, тезроқ ҳаракат қилинг.

Подачи бош ирғади. Ойсулув кампир ўтовга қайтиб кетди. Енгини шимариб, сирли корсонни чиқариб ювди. Катта супрани ёзиб, ўткир болтани ҳам қападан олиб чиқди. Кейин икки сатилни кўтариб, сув олиб келгани Кўкбулоққа кетди.

Кампир қайтиб келди. Чол ҳамон ўша алфозда ўтирарди.

— Ҳой, бир нима бўлдим сизга?— деди Ойсулув мома девордан қараб.— Ё кўнглингиз бўлмаятими?.. Қўйинг, чол! Харом ўлса, товонига қоламиз. Агар жуда қўллингиз бормаётган бўлса, майли, ўзим ўқлов миниб сўйиб қўя қоламан... фақат кейин уялиб ётмасангиз бас.

— Э!— Остонақул бобо туриб кетди.— Ўйламай гапирма! Кўрмаяпсанми, жойидан турмайди бу. Шу ерда сўйсам, анавилари қоннинг исни олиб, безовта бўлади.

Ойсулув мома кулди:

— Умас-бумас, баҳона қиляпман денг?

Чол шаҳд билан пичоғини суғурди, ҳўкизнинг бошига ўтиб, тумшуғидан ушлади. Кейин қўли қалтираб, шохидан ушлади ва бошини қайирганда, ҳўкизнинг гарданига кўзи тушди: қорамтир жунлар тагидан тақир тери кўриниб турарди — бўйинтуруқнинг ўрни бу. Чол кампирига чоғга тушиб кетаётган кишининг аянчли кўзи билан қаради, сўнг шохни қўйвориб, барини қоқа-қоқа четга ўтди-да, эски тўқим устига ўтириб олди.

Кампир қайтиб кетди.

Шундай қилиб, ола ҳўкиз ўлди. Остонақул чол унинг жон ҳолатда оёқ қоқаётганида ҳам бошида эди. Лекин у молнинг соғайиб кетишидан умидвор эди.

... Соғ бўйида туриб қолган подачи бир-бир босиб, пастга тушди. Сув юзасига чиқиб турган тошлардан юриб, у қиргоққа ўтди.

Чол ўтовлар, капалар, қўралар орасидан юриб, ортидан эргашган овул итларига парво қилмай, тепаликка ўрлади. Ундан ошиб, сўқмоқ йўлга тушди.

Йўл ой нурида оқариб кўринади.

Чол ундан чиқмай, ўтовига етиб боради. Кампирига бўлим раҳбарларининг қарорини айтиб беради. Кампир: «Айтмовдимми, товонига қоласиз демабмидим?»— дейди. Чол нима дейиши мумкин? У ҳар ҳолда кампирининг кўнглини тинчитади...

ФАРЗАНД

У ўғлини яхши кўради. «яхши кўради» деган гап ўғлига бўлган муҳаббатини ифодалашга ожизлик қилади. У ўғлини кўрганда, юраги увишиб оғриб, то уни бағрига босиб йиғлатиб, ўзидан бездирмаганча қўлидан қўймайди. Музей директорига ёрдамчи бўлганидан буён улар айниқса иноқлашиб кетишди; директорнинг машинаси уни олиб кетгани ҳар куни эрта-лаб келади, у ўғлини ҳам боғчага ола кетади, кечқурун яна шу машинада олиб қайтади.

Ўғил ҳам отага шунчалик ўргандики, у билан бирга ётадиган бўлди.

Ислом энди олтига қадам қўйган, худди отаси туққанга ўшар, музейдагилар ҳам: «Ўғлинг сени кичкина макетинг», деб таърифлашарди. Менгбой гоҳо ўғлига тикилиб, унинг хислатларида ҳам ўзига ўшашлик топар ва беҳад мамнун бўлиб, ўзидек битта инсон яратганидан завқланар эди.

Бир куни Сора гап топиб келди:

— Отпускани яна қишлоқда ўтказамизми?

— Албатта! Сурхон бўйида—балиқ овида ўтказамиз,— деди Менгбой.

— Ҳамма курортга, чет элга боради, бизнинг нимамиз кам улардан?

— Бизнинг ҳеч нарсамиз кам эмас улардан, лекин, ҳар кимнинг таъби-да!

— Мен бормайман! Ўзингиз балиқ овингизни қила-веринг?

— Шундайми?

— Ҳа, етти йил бўлди турмуш қурганимизга, бир ерни кўрганим йўқ. Ҳозир кўрмаса, қачон кўради киши. Кампир бўлгандан кейин томошанинг нима кераги бор?

— Ҳм...— Менгбой хўмрайиб, бирпас ўйланиб ўтирди: «Ҳақиқатан ҳам тўғри. Кўриши керак. Уёқни кўргиси келар экан, кўрсин. Меннинг кўргим келмайди, мен дарё бўйига кетай».

— Хўп, сен борасан!— деди ва... хотинининг отпускаи пулига ўзиникидан ҳам қўшиб, путёвка изидан тушди. Нақ Сочига топиб келди.— Мана, хотин! Мазза қилиб дам ол!.. Кейин кўрамиз, ким яхши дам олганини.

Хотин мамнуният билан йўлланмани қўлига олди:

— Раҳмат!

Шу кеча у болага яхши қарашни, дарёга яқин олиб бормасликни эрига хўп тайинлади.

— Ваҳима қилма!— деб кулди Менгбой. Лекин хотинининг гаплари ҳақида ўйлаб: «Тўғри, эҳтиёт бўлиш керак!»— деди ўзига ўзи.

Хотин самолётга чиқар экан, ўгли йиғлади. Менгбойнинг алами келиб: «Ҳайронман, қандай қилиб боласини ташлаб кетяпти?»— деб ўйлади. Сўнг яна хотинини оқлади:— Тўғри, у бечора ҳам дам олиши керак-да! Бола бўлса йиғлайди».

Беш кундан кейин ўзи ҳам отпускаиға чиқди. Қармоқ, чумчуқпай ва эски-туски кийимларни тўплади. Директорнинг машинасини бир кунга сўраб, қишлоққа отланди.

Шофер ёнида, ўглини тиззасига ўтқазиб, деразадан чексиз далаларга, олисдаги қорли тоғларга тикилар экан, қалби қувончга тўлиб, ҳаммасини ўзиники ҳис қилар, шоир Шукруллонинг бир байт шеърини такрорлар эди:

Қучоғим бўлганда эди бир дунё

Сени қамраб олардим бирдан!

Олдиндан салқин шабада эса бошлади, йўл қишлоқнинг тутзор кўчасига кирди. Бир оз юрганларидан сўнг чап томонда ястаниб ётган дарё қирғоғи кўринди.

— Тўхтатинг!— деди Менгбой.

Шофер машинани четга чиқарди. Менгбой ухлаб қолган ўғлини орқа ўриндиққа ётқизиб, эшикларни маҳкам бекитди ва ариқчадан ҳатлаб, шолিপоя бўйига чиқди. Тиззага урувчи шолизорга тикилди. Назарида ҳозир бир ўрдак ё бир тустовуқ учиб чиқадигандек бўлди. Сўнг бу фаслда бундоқ қушларнинг мутлақо учиб чиқмаслигини эслаб, кулиб юборди ва қўлларини манглайига соябон қилиб, олисда туманланиб, буғланиб оқаётган Сурхонга қаради. Қалбида қувонч гупуриб, худди ўғлини қучганидаги каби энтикди. Бунинг устига, бу ажиб манзара унинг миясида хаёллар уйғотди: болалиги, шу дарё ёқасида туриб, қандайдир қиз ҳақида сурган хаёллари ёдига тушди ва чуқур хўрсиниб, бирдан хўмрайди.

— Кетдик! — деди шоферга. Ичкарига киргач, ўғлини яна тиззасига олди ва ҳалигина эсига тушган хаёллардан энди уялиб, боланинг юзларидан ўпди.

Борилаётган манзил — ҳамқишлоқ дўстининг уйи, шундоқ йўл ёқасида, ўзи яқиндаги мактабда ўқитувчи. Менгбой «она қишлоқ» деб келгани билан акаси ё опасиникига бормай, олдин шу дўстиникига қўнар, гоҳо шунинг уйдан қайтиб кетар эди. Негаки, акасининг хотинини ёқтирмас, опаси эса, Менгбой шаҳарлик қизга уйланганидан хафа эди.

Менгбой йўл ёқасида машинадан тушиб, ўғлини кўтариб олди. Шофер лаш-лушини орқалади. Биргалашиб, ариқ лабидаги ёлғизоёқ сўқмоқ билан уй олдига бордилар. Дўсти Ғаффор уй биқинида ўра қазиётган экан. Сочи қулоқлари устига тушиб, етиб келди.

— Қани, бир кўришайлик! — деб қучоғини очди. Упишиб кўришдилар. — Сора қани?

— Сорани Сочига жўнатдик! — хитоб қилди Менгбой.

— Э, бекор қибсан-да! Хотин... мана бизнинг хотин! — деб уйга ишора қилди у.

— Йўқ, нотўғри! — деди Менгбой. — Улар ҳам ишлайди, ахир. Бизнинг катта камчилигимиз шуки, кўпинча ўзимизни ўйлаймиз. Хотинларимизнинг интилишлари, қизиқишлари билан ҳисоблашмаймиз.

— Ҳа, гуманныйлигинг қолмади-да. — Ғаффор уни кўра бошлади. Кириб, хотинига Соранинг курортга

кетганини айтди ва: — Бунинг юришига қара! — деди. — Ундан кўра хотин бўлиб қўя қол!

Ғаффорнинг хотини кулиб келиб, болани олди. Шофер бир соатлардан кейин қайтиб кетди ва дўстларнинг дам олиши... балиқчилиги бошланди!

— Болага эҳтиёт бўлинг, келин. Уйғонгандан кейин олиб боринг! — деб тайинлади Менгбой.

— Олиб бориб нима қилади, кечқурун келамиз, — деди Ғаффор.

Менгбой рад қилди:

— Йўқ! Буям балиқ тутишни билиши керак!

— Бу балиқни биладими?

— Билади! Билмаса билдирамиз!

Кечки пайт улар қармоқларни соҳилга боғлаб қўйиб, каттагина ўлжа билан қайтдилар. Ўлжанинг бир қисмини қовуриб егач, Ғаффор қишлоқни айланиб келишга таклиф этди. Иккаласи қайта кийиниб, бояги ялангоёқ балиқчиларга ўхшамайдиган чиройли, хушбичим зиёлиларга айланишди.

Энди чиқишмоқчи эди, Ислом эргашди.

— Хўп бўлади! — деб кўтариб олди Менгбой. Лекин бу гал Ғаффор қаттиқ туриб:

— Нима кераги бор мунча суюқлик қилишинг? — деди. — Бола йиғлайди. Бирон ерда юз грамм-эллик грамм ичиб қолсак... эсингда бўлсин, ичишним ўрганади кейин!

«Тўғри, бу томоням бор! Ҳақиқатан ҳам болани ҳадеб олиб юравериш яхши эмас!» деб ўйлади Менгбой ва ўғлига жиддият билан уқтирди:

— Макетик, қолишинг керак. Биз тезда қайтамиз. Сенга мороженое олиб келаман. Бир соатда қайтиб келаман!

— Йўқ, иккита морожний! — деди бола.

— Хўп, иккита!

Бола қолди. Икки дўст кўчага чиқиши билан автобус кўринди, улар қўл кўтариб тўхтатишди. Автобустаёқ Менгбойнинг танишлари учради ва уларни марказга кетаверишда тушириб, мана мен деб турган ресторанга олиб киришди. Ресторанда ҳам Менгбойнинг танишлари учради, узоқ қолиб кетдилар. Чиққанларида ҳаммаси ширакайф, кўнгиллари яна ичимлик тусар, ҳатто баъзилар шуни таклиф ҳам қилар эди. Лекин Менгбой кейинги ичиш ҳеч қачон яхшиликка олиб бор-

маслигини ўз тажрибасида синагани учун қатъият билан: «Йўқ, бас!» — деди.

Марказга ўтдилар. Газ сув ичдилар. Чойхонага кириб чиқдилар. Кейин Менгбой алламаҳал бўлганини англаб қолди.

— Энди кетиш керак, ўртоқлар. Биз дам олгани келганмиз. Бунақада чарчаб қоламиз! Ҳа, биз... хотин билан гаров боғлаганмиз!

Эрта яна учрашадиган бўлиб хайрлашдилар. Энди автобусни кутишга асаблар чидамади ва Ғаффор «Волга» такси тутди. Таксида қайтиб келишар экан, Менгбой оқшом шу йўлдан келаётганини эслади ва бирдан тиззасига урди.

— Ислом мороженое деган эди-ку! Ғаффор, мороженое топмасак бўлмайди!

— Э, мороженое топиладими ҳозир. Ўғлинг аллақачон ухлаб қолган, — деди Ғаффор.

— Йўқ, у ухламайди! — хитоб қилди Менгбой ва шофердан машинани тўхтатишни сўради.

— Лекин, аэропортда бўлиши мумкин, янги ресторан очилган! — деди шофер.

— Ҳайданг, борамиз! Кўрамиз аэропортни ҳам!

Улар қишлоқдан чиқиб, сайхон ўртасида қўнқайиб турган, олди ойнаванд бинога етиб тўхтадилар. Менгбой чопиб кетди. Ғаффор шоферга пул берди.

Бинонинг нариги томони ҳам ойнаванд бўлиб, ундан унишга шайланаётган самолётнинг қизил чироқлари кўрнар, залда одам сийрак эди. Уртада аланлаб тўхтаган Менгбой дадил юриб, бурчакдаги уч оёқли банд стуллар ортига — буфетга борди.

— Мороженое борми!

— Йўқ, — деди буфетчи аёл.

— Наҳотки?

— Йўқ-да. Эртага бўлади.

Менгбой ҳайрат билан дўстига қаради. Ғаффор парво қилмай, буфетчидан бир шиша сув билан эллик граммдан коньяк сўради. Менгбой «э» деганича қолди, сўнг шиддат билан стаканни кўтарди, шоколаддан газак қилиб, зални томоша қилди.

— Ғаффор, яхши! Шаҳардаги аэропортлардан қолишмайди!

— Бир-икки йил орасида бу ерда ҳам шаҳар бўлади.

— Чўлдан нефть чиқдимми?

— Аллақачон.

Менгбой мамнуният билан атрофни яна кўздан кечирди. Кейин, боласи кутиб қолганини айтиб, жилмоқчи эди, Фаффор:

— Анави эшикдан чиқаётганга қара! — деди.

Менгбой қараб, эшикдан чиқиб келаётган ўрта бўй, бошида пилотка, формаси келишган қоматини қучиб турган қизни кўрди. Унинг юзи андак кенг бўлиб, қора кўзлари чақнаб турар, хиёл узун бурни ва гавдасининг тиклиги унга ёқимли, лекин эркак кишини бир қадар ҳайиқтирадиган мағрурлик бахш этар эди. Менгбой гангиб қараб турар экан, қиз тўғри буфет олдига келди-да, буфетчига:

— Ҳалигини беринг! — деди.

Буфетчи Менгбойга қараб қўйиб, ўзича тўнғиллади, пештахта остидан ялтироқ темир идишда мороженое чиқариб, қизнинг олдига қўйди.

Қизнинг ўзини тутишию қиёфаси маҳв этган Менгбой буфетчи билан қизнинг бу муносабатига тушуна олмади: бу унга қизиқ туюлди. Бари бир, у буфетчига бир ўқрайди-да, қизга ўткир тикилди. Шунда бир тирсагини пештахтага қўйиб, қошиқча билан мороженое еяётган қиз ҳам Менгбойга қараб қўйди ва бепарволик билан машғулотини давом эттирди...

Менгбой худди айб иш устида қўлга тушгандек қизариб, ўзини бу қиз олдида ожиз ҳис қилди. Фаффорни бир туртди-да, эшикка йўналди. Фаффор чиқиб боргач:

— Қим у? — деди оғзи қақраб Менгбой.

— Шу ерда ишлайди, — деди Фаффор. — Яқинда келди.

— Таннийсанми?

— Қим танимайди, шу ерда ишлайди-ку!

Менгбой хаёлга толиб, деразага қаради. Қиз дераза орқасида туманланиб яна ҳам сирли бўлиб кўринди.

— Сенга аэропортни, учраб қолса бу жононни ҳам бир кўрсатай дедим-да... Отпусқадаги одамсан. Юр энди, кетдик!

Менгбой сўзсиз эргашди. Лекин, яна унга қаради ва бир вақтлар ўзи орзу қилган қиз шунга ўхшаб кетадигандай туюлди. Кейин шу хаёл оғушида роҳатланиб уйга кетди.

Ислон ухламаган эди.

— Мороженое! — деб чиқди.

— Эртага... Албатта эртага бўлади! — деди Менгбой, кейин, Исломни бағрига босиб, эркалаб ётди.

Эртаси дарё бўйига жўнаганларида ҳам, кечки пайт қайтганларида ҳам қиз унинг кўзига аниқ-аниқ кўри-наверди.

Овқатдан кейин тагин кўчага отландилар. Менгбой ўғлига учта мороженое олиб келишга ваъда берди.

Таниш-билишлари билан учрашиб, уларга аэропортдаги ресторанга боришни таклиф қилди. Ресторандан чиқишгач, Менгбой буфет олдига келди ва коньяк билан сув сўради. Кейин, ресторандан қаттиқ қоғозга ўраб чиққан мороженоени пештахтага қўйиб:

— Балки бугун мороженоенгиз бордир? — деди.

— Йўқ, — деди буфетчи.

— Кечирасиз, у гўзал хоним учун ҳам йўқми?

— Йўқ!

— Жуда соз!

Менгбой танишларини узатди, кейинги машинада борадиган бўлиб, яна Гаффор билан буфетга қайтиб кирди. Кечаги жонон буфетга яқинлашаётган экан. Келиб:

— Ҳалигини олинг! — деди

— Йўқ... эриб оқиб кетибди! — деди буфетчи ва Менгбойга хўмрайиб қаради.

Қиз чимрилди, энди бурилмоқчи эди, Менгбой:

— Кечирасиз, менда бор, беришим мумкин! — деди. Қиз қаради. Унинг оҳу кўзларида на мағрурлик, на бир бошқа маъно бор эди.

— Олинг! — деди Менгбой қўли қалтираб.

Буфетчидан тарелка сўраб, унга солди ва қошиқ билан қизнинг олдига қўйди.

— Раҳмат, — деди.

— Марҳамат, олинг!

Қиз қошиқни олди, ея бошлади ва:

— Кечирасиз, бу мороженое кимга олинган эди? — деб сўради.

— Ўғлимга, — деди бир нарсага ўчакишгандек Менгбой. Қиз хижолатли кулимсиради:

— Чакки бўлибди-да, ўғлингизнинг ризқини қийдим.

— Ҳечқиси йўқ, яна топилади.

— Ўғлингизни жуда яхши кўрар экансиз,

— Жуда!

— Онасини-чи?

— Онасини... Севги бўлиши шартми? — деди нима дейишини билмай.

Қиз қошини кўтариб қўйди.

— Мен севгисиз яшашни тасаввур қилолмайман.

— Чунки сиз турмуш кўрмагансиз, бола нималигини билмайсиз!

— Аксинча,— дея Менгбойга қаради қиз,— эрга текканман, икки йил яшаганман ҳам. Болам ҳам бор...

...Эртаси кечқурун улар шу ерда учрашдилар. Менгбой ресторанга таклиф қилди. Бурчакдаги стол ёнига ўтиришди. Менгбой икки кишига ғоят ортиқчалик қиладиган ейимлик ва ичимликлар буюрди. Шунда сезиб қолдики, бутун ресторан аҳли буларга қараяпти. Менгбойнинг аччиғи чиқиб, бир-иккитасига ўқрайиб қўйди. Қиз сезиб мийиғида кулимсиради. Менгбой очиқ сўзлади:

— Бизга қарашяпти, тўғрироғи, сизга қарашяпти!

— Қарашса қарашаверсин, шу ерликмисиз?

— Бу ерлик эдим, шаҳарлик бўлдим.

— Хотинингиз шаҳарликми?

— Ҳа.

— Нега хотинингизни олиб келмадингиз?

— Курортга кетди. Мен буёққа келдим ўғлим билан. Биз балиқ овлаймиз!

— Хотинингизни рашк қилмайсизми?

Менгбой ҳайратланди: ҳақиқатан ҳам хотинини ҳеч кимдан рашк қилмас, бу тўғрида ўйлаш хаёлига ҳам келмас эди.

— Йўқ. Н-негадир рашк қилмайман,— деди.

— Яхши кўрмас экансиз хотинингизни! Биласизми, менинг орзум шуки, эрим мени рашк қилса! Мен ҳамини унинг ёнида бўлсам!.. Қизиқ, мен ҳам балиқ овини яхши кўраман. Курорт нима! Ҳозир бизларга ярашмайди. Қариганда бориб дам олса, дуруст. Ҳозир ўзимизнинг юртимизни кўриш керак!

Менгбой ҳайрат билан: «Бу хотинининг акси, худди ўзим истаган қиз», деб ўйлади.

— Ҳайронман, мен одамларга ишонишни иштайман!.. Хотинимга ҳам ишонаман...

— Бахтиёр экансиз. Мен йигитларга ишонмайман,— деди қиз. — Мана, эримга ишонардим. Ишончимни оқламади. Кўп эркаклар аёлнинг ташқи кўринишига

мафтун бўладилар, лекин унинг юрагида нима бор, бу билан ишлари бўлмайди... Эрим, эрим ҳам шунақа эди.

— Эрингиз ундай бўлса, болася...

— Боламини жонимдан ҳам яхши кўраман! Онам билан иккимиз тарбия қилиб оламиз.

Менгбой энтикиб кетди, нима деганини ўзи ҳам билмай қолди:

— Мен сиздай кишининг борлигига ишонмас эдим. Ишонардим-у, уни кўрмайман, деб ўйлар эдим! Исмингиз нима?

— Ҳанифа.

— Жуда соз! Ҳанифа, қишлоқни томоша қилиб келмаймизми?

— Майли.

Менгбой ҳисоб-китоб қилди. Ташқарига чиқдилар. Пастда кўзини кўкартириб, такси турар эди. Менгбой машинага таклиф қилишни ўйлади-ю, олиб чиққан пули тамом бўлгани ёдига тушди. «Зарари йўқ, йўл-йўлакай Гаффордан оламан!» — деди ўзинча. Машинага ўтириб кетишаркан, Менгбой бирдан қизиқ таклиф айтди:

— Сурхон бўйига борамиз! Дарёни томоша қиламиз. У буғланади кечаси. Сирли бўлади!

— Майли.

Менгбой машинани Гаффорлар уйи олдида тўхтатганида ҳам руҳи лаззат, сирлилигининг оғушида эди. Ариқдан ҳатлаб ўтиши билан: «Ислон, Ислон», деди ва аламдан, уятдан зир титраб кетди. Улар ичкари уйда телевизор кўриб ўтиришган экан, Менгбой эшикдан рўпара бўлиши билан, Ислон:

— Дада! — дея югурди, келиб унинг тиззасидан қучди. Менгбой кўтариб бағрига олди.

— Морозний қани?

— Мороженое... опкеламан!

— Мен ҳам бораман морознийга!

— Ҳозир... — Менгбой болани қўйиб, Гаффорни ташқарига имлади. Бурчакка ўтказиб:— Пулдан борми? Бер пича,— деди.

— Нима қиласан?

— Об-бо! Кейин айгаман! Чиқар. Кейин, меннинг чамадошимдан ол!

Гаффор йнгирма сўм чиқариб берди. Менгбой пулни

олиб, бурилган эди... Ислом келиб, тагин отасининг тиззасидан қучди. Менгбой уни кўтариб олди:

— Беш минутда келаман, макетик! Беш минут-а. Бешта мороженое опкеламан! Ахир, сен учун кетяпман!

— Йўқ, бораман... Бораман.— Сўнг, бола ночорликданми, «опа!» деб йиғлаб юборди.

— Ҳой-ҳой, — деди томоғи бўғилиб Менгбой.

— Болани йиғлатма, қол, Менгбой! — деди Гаффор.

— Ўзинг ҳаммавақт болани қолдир дер эдинг...

— Лекин... болани қийна демас эдим!

— Сен нимани тушунасан?!

Менгбой ўғлини кўтарганича машинага қараб чопди. Шартта кириб ўтирди. Шоферга:

— Ҳайданг, дарё бўйига! Пристанга! — деди ва Ҳанифага боқди. — Мана ўғлим, Ҳанифахон. Менинг ўғлим!

Ҳанифа тепадаги чироқни ёқди. Болага тикилди, қўлига олмоқчи эди, Ислом отасига ёпишиб олди.

— Кечирасиз, қолмади. Қолдиролмадим, — деди Менгбой.

— Ҳечқиси йўқ...

Дарё соҳилида машинадан тушдилар. Менгбой шофердан тўхтаб туришни илтимос қилиб, ўғлини кўтарганича Ҳанифа билан соҳилга қараб юрди. Ой дарё ортидаги туман ичида саргайиб сузар, туман сарғиш, сирли кўринар, дарё бўғиқ овоз чиқариб, афсонавий бир махлуқдек килкиллаб оқар эди.

— Ўғлим, мана шу Сурхон! Ҳанифа, шу Сурхон! — деди Менгбой.

— Ҳа, — деди кулимсираб жувон.

Шунда Менгбой титраб-қақшаб ўз орзусига, ниҳоят етганини ўйлади. Шу дарё туманлиги, сирлилиги қўйнида худди шунингдек туманли ва сирли қиз билан турганини, у билан учрашганини ҳис қилди.

Бироқ ўғли шабададан жунжикиб, бўйнига талпинар экан, ўрталарида... бошқа буюк бир нима турганини қаттиқ ҳис қилди-ю, машина соҳил бўйлаб жилар экан, энди Ҳанифа билан видолашаётганини ўйлади... Ҳақиқатан ҳам, аэропорт ёнида хайрлашаётганда:

— Бирга сайр учун раҳмат. Энди кўришмасак керак, Ҳанифа, — деди Менгбой.

— Тушунаман! — деди жувон ва ичкарига чопиб кириб кетди.

Менгбой машинага ўтирди. Уйга келгандан кейин Ислон мороженоени ёдига солди. Менгбой жавоб бермай, уйқуга кетди. Кейин бир ҳафта азобланиб юрди ва отпускаси тугамай, шаҳарга қайтди.

1970

ОТА ЮРТ

(Бўлган воқеа)

*Жияним Матлаб Абдурахмон
ўғлига атадим.*

I

Мансур деган жияним бор. Новчадан келган, қотма, ўзимга ўхшаган қиррабурун йигит. Совхозда агроном бўлиб ишлайди. Иши яхши.

Лекин қайси куни шикоят қилиб қолди:

— Ариқ устидаги Қудрат бобони биласизми? Ушани ўнта эчкиси бор. Токзорга яқин туради. Деворнинг орқаси — унинг уйи. Шу баҳорда токзорни айланган эдим. Қарасам, бир тарафи кўкариб қолибдию бир тарафи қип-қизил, совуқ уриб кетгандай. Буни нима жин урди, деб текширган бўлдим. Совуқ-повуқ урган эмас — мол еб кетибди! «Ўламан саттор, мол киргани йўқ!» дейди. Ахир, кўриб турибман, мол қийратган. У ер-бу ерга белги қўйдим. Эртасига борсам, яна уч гуп токнинг шўрасини еб кетибди. Ишга ўтган йилим шу токларни экдирган эдим. Меҳнатнинг сингса, дарахт ҳам болангга ўхшаб қолар экан. Кейинги куни ярим кечада от миниб бордим. Биламан, қоровул гўрсўхта ухлаб қолган. Девордан қарасам, ўнтача майда мол токларни киртиллати-иб еб юрибди. Бедапоя марзасида биров орқа ўгириб ўтирибди. Аста отдан тушдим. Уни бутага боғлаб, девордан ошиб тушдим. Секин-аста ёнига борсам, ўша — Қудрат бобо! Ол-а! Ўтирган жойида ухлаётган экан. Енгинасига ўтирдим. Эчкилар токни қийратяпти. Бу киши уйқуни уряптилар! Барака топмагур пенсионер. Пенсионерни сўкма, дерсиз. Қўйинг, шунақалари борки, бизда ишласангиз биласиз. Охири чидай олма-

дим. Ахир, совхознинг токини еяпти-я! Утини ҳам эмас! Бу чолни на совхоз, на халқ қизиқтиради, ўлай агар! Йўғасам, шундай қиладими? Тикилиб турдим-да, шап-па бўғиб ерга босдим. Эловсираб қолди. Рости, сўкдим. Кейин қўйвордим. Анчадан кейин ўзига келди. «Туринг, милисага борамиз!» дедим. Ийғлайди, сиқтайди денг. Кўнглим бўш-да. Жавобини бердим. Аммо шу тоқларни ўстириб берасиз, деб шарт қўйдим. Токни ўстиролмади-ю, бир центнер майиз келтириб топширди. Ҳарна-да. Ҳозир мени кўчада кўрса, отда бўлсам ҳам букилиб салом беради. «Саломалайкум, Раҳмон полвоннинг ўғли. Яхши юрибсизми?» — деб қўяди.

...Мансурнинг отаси, яъни тоғам ҳақиқатан ҳам полвон ўтган. У кишининг отаси — бобом ҳам вақтида бекнинг полвони бўлган, ҳатто Афғонистонга бориб, у тарафнинг полвонлари билан беллашиб келаркан. Инқилоб олдида қоқшолдан ўлган. Зурёд бўлиб онам билан тоғам қолган.

II

Мансуржоннинг ҳамма иши жойида-ю, лекин кўнглида киши билмас бир дарди бор. Тоғам урушга кетиб, «бедарак йўқолди» деган хабар келган эди. Бояқиш момам: «Қафан кийган келмайди, кепата кийган келади», деб тоғамнинг йўлига кўз тута-тута дунёдан ўтди. Онам ҳам яқин йилларгача ёлғиз укасининг омон қайтишини кутарди. Тоғамни икки-уч йил кутгач, янгамиз эр қилган. Лекин ёлчимаган. Ундан чиқиб, ҳозир укасининг уйида яшайди. Гап-гурунг устида у ҳам тоғамнинг қачон бўлмасин кириб келишини кутаётганини сезар эдим.

«Бедарак йўқолди». Жуда мавҳум гап-да!

Хуллас, жиянимнинг дарди ҳам шу эди. Бир кунни мен:

— Мансуржон, бир сўратиб кўрмайсизми? Уша хат келганига ўттиз йилдан ошди. Бедарак кетганларнинг кўпларидан дарак чиқди, — дедим.

— Йўқ-йўқ. Қеракмас, — деди. Сўнг мунглиниб, айбдордек жилмайди. — Асир тушиб кетган бўлса-чи? Йўқ. Бу иснодга чидолмайман.

Бобомизнинг Фармон деган укаси ҳам елкаси ер искамаган полвонлардан экан. Лекин бекнинг полвонлари сафига қўшилмаган, темирчилигини қилиб юравер-

ган. «Ундай мағрур одам уруғимиздан чиққанмас», дерди раҳматли момам.

У кишини ўша мағрурлиги олиб кетган.

Бир куни темирчиликда ўтирса: «Раис жаноблари келяпти!» деб овоза бўлибди. Раис — қози ҳузуридаги бир мансабдор, асосан савдо-тижорат аҳлининг арзини тинглаб, ажрим қиладиган киши. У бозорга от ўйнатиб кирганда, савдогару харидор расталардан тушиб, икки букилиб қарши оларкан. Ҳамма пастга тушибди-ю, Фармон полвон дўкони супасида қаққайиб тураверибди. Кимдир унинг этагидан тортди: «Полвон, пастга тушинг. Бир балони орттирманг», дебди ҳам. Полвон парво қилмабди. Раис ўзига қарашли ясовул ва навкарлар билан бозорга кирибди. Одамлар билан сўрашиб, аҳволлашиб ўтаверибди. Фармон полвонга етганда тўхтаб, ҳайрон бўлиб сўрабди: «Нега пастга тушмайсиз, полвон?» «Э, тақсир,— деб жавоб берибди темирчи,— сиз ҳам худонинг бандаси, мен ҳам худонинг бандаси. Бандаси бандасига таъзим қилса, фарқимиз қаерда қолди?» Раис навкарларига: «Ушланглар. Бандихонага олиб кетинглар!» дебди. Полвон зиндонда ётаверибди. Акаси, қариндошуруғлари, мухлислари ҳам бекка бориб ёлворишибди, хунини сўрашибди. Бек бир куни: «Буни раис жанобларидан сўрангиз. У киши афв этса, полвон ҳозир чиқиб кетади», дебди. Улар раисга боришибди. Раис узоқ мулоҳазадан сўнг: «Фармон полвонни бозоржойга олиб чиқамиз. Менинг хоки поймни ўлиб тавба қилсин. Токи бу иш фуқарога ибрат бўлгай, минбаъд улуғлар шаънига доғ туширгувчи гумроҳ ана шундай жазога тортилажagini тушуниб олурлар», дебди. Нақл қиладиларки, полвон шартга рози бўлмаган. Икки ойдан кейин уни зиндонда жойнамозга мук тушиб, ўлиб ётган еридан олиб келган эканлар...

Мансур: «Отам асир тушган бўлса... бу иснодга қандай чидайман», деганида шу воқеани эсладим. У одамларнинг феъли-атвори менда йўқ. Лекин мана шу жиянимда бор чоғи.

III

Бултур ҳаётимда катта бир ўзгариш бўлди. Ўттиз тўрт йилдан бери биринчи марта ота юртимга бордим.

Отам қўшни областнинг чўлдаги Булғур деган қишлоғидан. Буёққа келишидан аввал у Булғурда маориф

мудире экан. Уша кезлар қандайдир англашилмовчиликлар орқасида, баъзи бемаъни одамларнинг туҳмати билан, отамга ўхшаш бир неча зиёлининг ҳаёти хавф остида қолган экан. Отам вазиятни сезиб, Тошкентга жўнабди. У ерда бир йилча яшагач, дўстларининг маслаҳати билан бу тарафга, онамининг юртига келибди. Озгина муддат район газетасида ишлаган. Тағин ўшанақа гаплар қўзғалиб, отам... кетганида мен икки яшар бола эканман.

Отам билан бирга кетганлар қайтиб, онамга: «Бандалик экан, у кишини ўз қўлимиз билан ерга қўйдик», дейишган.

Шуни айтишим керакки, онам теккан киши уйимизга келиб юрган чоғларидаёқ унга меҳр қўйиб қолган эдим. У киши бизни нуқул ўз қишлоғига кўчиб кетишга ундар, гоҳи отга миндириб олиб ҳам борар, лекин онам: «Йўқ, мен бу жойни ташлаб кетолмайман. Бу ерда ота-боболарим ўтган. Хилхонамиз шу ерда», дер эди. Ниҳоят, у кишининг ўзи бизни кига кўчиб келди. Йил ўтмай, мен уни ота деб кетдим.

Чоғимда, тез бундай деб кетишимнинг бир сабаби— у кишини жуда яхши кўриб қолганим бўлса, сўнгра— бизнинг оилада, мен тушунмайдиган сабабларга кўра, ўз отамнинг номи тилга кам олинар эди.

Йиллар ўтди.

Мен ўз отамни, унинг юрти Булғурни тез-тез эслайдиган бўлиб қолдим. Лекин буни ўгай отамдан яширдим, сездирсам, у киши хафа бўлади: «Ўгай ўгайлигини қиладиди-да, бари бир менга фарзанд бўлмади», деб ўйлайди, дер эдим.

Дам олиш баҳонасида бола-чақамни олиб борганимда, бир кеч зиёфатдан сархушроқ бўлиб қайтдим. Нима деганимни эслолмайман, бир вақт ҳушёр тортиб кетдим. Қарасам, отам бошимни силаб:

— Уғлим, тўғри ўйлабсан. Ота ўғил шундай бўлади. Пулинг бўлмаса пул берай, ота юртинини бориб кўр,— деб турибди.

Негадир йнглаб юбордим. Назаримда, шу дамдан бошлаб бу меҳрибон одам билан орамизда бир чоҳ пайдо бўлгандек эди.

Булғурга бордим. Уруғларим, аммалар, амакиваччалар шод бўлиб қолишди. «Сени кўп ўйлар эдик. Уша ёқда бир тирноғимиз қолган, деб армонда юрар эдик.

Амакиларинг ҳам урушга кетиб, қайтмади. Буёқда қўлимиз калталик қилиб, сени излаб боролмадик. Бизни кечир», деб йиғлаганлар ҳам бўлди.

IV

Булғурдан қайтиб келган куним Мансуржон ҳам уйимизда экан. Дастурхон атрофига йиғилганимизда, бўлган иш бўлди энди, деб Булғурга борганим ва кўрган билганларимни айтиб бердим. Отам бирпас хаёлга толди-да:

— Ажаб қилибсан, ўғлим. Менинг ҳам юрагимда армон қолмайдиган бўлди. Шу бола ичида кўп ўксинар, деб ўйлар эдим,— деди.

Отамнинг гаплари қулоғимга кирмади. Кўпроқ ўз туйғуларимга қулоқ солар, уларни таҳлил қилар эдим. Оқибат, ҳайрон бўлдим: отам билан орамизда энди ҳеч қандай чоҳ йўқ эди!

Мансур дастурхон бошидан туриб кетди. Бирор ёққа чиқди, деб ўйладим. Аммо келавермади. Уёқ-буёққа қарадим— йўқ. Момамнинг чорбоғимиз этагидаги бир уй, бир даҳлизли бўш кулбаси деразасида чироқ шуъласи кўринди.

— Эна, момамнинг уйида ким бор?

— Ҳеч ким,— деди онам.— Бўш. И-е! Чироқ ёняп-тими?

— Сиз қимирламанг. Ўзим бориб келаман,— дедим.

Ҳақиқатан ҳам момам қазо қилгандан бери уйида биров яшамас, Мансур бир-икки ой айвонда ётиб туриб, уйлангач, жой қилиб кетган эди.

Бу уйлар кейин қурилган. Асл уйимиз ўша! Онам ҳам, тоғам ҳам ўша уйда туғилган. Кейинчалик у ерда момам билан Мансур яшади, гоҳо мен ҳам бориб ётардим.

Кўнглим ғалати бўлиб, ҳар хил хотиралар ёдимга тушиб, уйга яқинлашдим. Бир неча йилдирки, бу уйчага кирганимни билмайман. Бироқ ҳозир қаерда тош туртиб чиқиб турибди, қаер чуқурча—ихтиёрсиз бир тарзда билиб, шунга мос қадам ташлаб борардим.

Мана, супа. Тарновдан оққан сув супанинг лабларини емириб юборган эди. Ҳамон шундай бўлса керак. Ана, ёғоч каравот. Мен ҳам шу каравотда, момамнинг ёнида ётардим. У дам Мансурнинг, дам менинг бошимни силаб, қангомалар айтиб ухлатар эди.

Ана, айвон бошида ўчоқ. Унда бобомдан қолган мис чойдишда чой қайнатиларди. Момам чойнакка чой дамлагач, чўққа қўяр, жўмрагидан пирқиллаб сув тоша бошласа, қозонсочиқ билан тагини артиб, дастурхонга келтирар эди. Дастурхонда туршак, олмақоқи, шафтолиқоқи, ёнғоқ, патир бўларди. Биз нонни чойга бўктириб ер эдик.

Момажон! Хотира мулким! Энг азиз, гўзал дақиқаларим сиз билан ўтган. Ҳаётни сизнинг кўзингиз билан кўрганман! Сиздан бир умр миннатдорман, момагинам.

Деразадан қарасам, Мансур палосда ўтирибди. Олдида қандайдир сурат. Бир қўлини ерга, бирини белига тираб, суратга тикилади. Секин эшикни тортдим.

— Ким у?— дея бўғилиб бақирди у.

— Мен, мен,— дедим. Эшикни очиб кирдим. Таниш ҳидлар димоғимга урилди.— Нима қиляпсиз, Мансур?

У менга лоқайд назар ташлаб, суратга ишора қилди. Эгилиб қарасам—тоғам! Қора чопонда, кўкраги очиқ. Сочи олинган. Кичкина мурти бор. Тоғам бу суратни урушга кетишдан бир кун олдин олдирган экан. Момам борлигида дераза билан эшик ўртасида, деворга осиглиқ турарди.

Тавба! Нега илгари тузукроқ қарамаган эканман! Бу одам менинг тоғам-ку! Ҳозир ҳаёт бўлганида мени жияним деб суярди. Тоғажон, биз кўп нарсаларни ўз вақтида эмас, кейин суямиз шекилли... Кўкраги очиқ. Қандайдир чапанинамо. Лекин мардлиги, йигитлиги мана мен деб турибди! Уруш еди бу одамни.

Мансурга қарадим. Дафъатан унинг юрагидаги пинҳоний дард ёдимга тушди. Энди ёмон таъсирланиб кетдим. Мансурга яна тикилиб қарадим. Чехрасида аламзадалик ифодаси намоён эди.

— Мансур!— дедим.— Бу ўтириш ярашмайди сизга! Мен тоғамнинг асир тушиб кетганига ишонмайман. Тўғри, ярадор бўлиб, ўзи билмай асир тушиб қолганлар бор, албатта...

— Йўқ!— деди у.— Эркак одам асир тушмайди!

— Шу тобда ўз даражангизга муносиб фикр қилмаяпсиз.

— Мен ўз фикримни айтяпман.

— Бўлмаса, нимадан қўрқасиз? Сўранг, суриштиринг.

У суратни олиб ўрнидан турди. Жойига илиб қўйди.

— Кетдик.

Мансур танчада ёниб турган,— момамдан қолган,— еттинчи лампани тепасидан пуфлаб ўчирди. Чиқдик. Атроф зим-зиё, пастга тушиб, ўнгга бурилди. Уйимиз эса рўпарада.

— Қаёққа?— дедим.

— Мен бир...— У чайналиб тургач, ниҳоят айтди:— Шу... опамни бир кўриб келай ..

У янгамиз эр қилиб кетгани сабабли ҳамон уни ёқтирмас, янгам ўртага одам қўйиб, неча марта яраштиринглар», деган, онам ҳам Мансурга кўп марта: «Қўй энди, жигарим. Онангдаям айб йўқ. Тақдир экан, яраш», деган, лекин Мансур у киши билан ҳатто гаплашгани ҳам истамас эди.

— Шундай қилинг, Мансуржон. Ҳаётда ҳамма нарса бўлади. Уруш айбдор,— дедим.

У ерга тикилди. Шу бўйи бурилиб, боғ оралаб кетди.

V

Май байрамни Тошкентда бола-чақам билан ўтказиб, туғилган юртимга жўнадим. Буёқда яна байрамлар кўп. Йўлакай Булғурга ҳам тушдим. Аммамлар, амаки-ваччалар—барчалари хурсанд бўлиб кетишди. Энди улар: «Ё бизни ҳам ўша ёққа олиб бор, ё уларни бизга ола кел. Борди-келди қилайлик», деб қолишди.

Булғурдан чиқаётиб, кўнглим кўгарилиб, бағрим кенгайиб кетганини ҳис қилдим. Бу кўнглимга она юрт ҳам, ота юрт ҳам сиғар экан. Сиғибгина қолмай, бағрини кенгайтириб юборар экан.

— Мансур қалай?— дедим онам билан сўрашар-сўрашмас.— Ота, Мансурнинг кайфияти қалай?

Улар бир-бирларига қараб, сўнг бир-бирларига гап бермай:

— Чошгоҳда бир кўринди. Кайфи бор эди чоғи... Яна чиқиб кетди. Лекин онаси билан ярашгани яхши бўлди-да. Момангнинг уйига кўчириб келмоқчи. Насиб бўлса, балки ўз уйига кўчириб кетар... Кайфияти тузуг-у, биз билан яхши гаплашмади,— дейишди.

Янгамиз билан ярашгани яхши. Аммо... Чой-пой ичиб, дам олган бўлдим-да, кўчага чиқдим. Тошкентдан йилда бир келган таниши ё синфдошини кўрганлар нима қиладди? Бунинг устига бугун 9 май — Ғалаба куни!

Ресторандан чиқиб, истироҳат боғига ўтдик. Кўчада мактаб томон кетаётсак, тахта омбори олдида одам гавжум! Қандайдир ҳайкалнинг устидан сурп чодирни туширишяпти. Атрофида пионерлар кўп. Кўпининг қўлида лолақизғалдоқ.

Қаерда бўлмай, Мансурни суриштирдим. Идорасига, бўлимларга телефон қилиб, уни қидириб ҳам келишди. Мансур ҳеч қаерда йўқ эди.

Дўстларим мени кузатиб қўйишди. Дарвозахонада ҳам бир оз гаплашиб турдик.

— Ҳайкал яхши бўпти,— деди Бўронбек деган синфдошим.— Фақат бир жиҳати менга унча ётишмади. Номаълум солдат дейилган, бу тўғри-ю, шу... хайкал ўзинининг тоғлик йигитларга ўхшашмабди-да.

Ҳар ким ҳар хил фикр айтди. Оқибат—қишлоқда ҳайкал ўрнатилишининг ўзи яхши гап, деб хайрлашдик.

Мансурдан кўнглим алағдалиги учунми, уйда узоқ ўтиролмаслигимни сезардим.

— Эна, Мансурдан дарак борми? Дарак йўқ?— Моманинг уйига йўл олдим. Назаримда, Мансур уйда ётгандек туюлди. Чироқни ўчириб ётгандир, деб ўйлаб супага чиқдим. Деразадан қарадим. Эшикни очдим. Гугурт чақдим. Уй бўм-бўш.

Айтганимдек, уйда ўтиролмадим. Яна кўчага чиқиб кетдим.

VI

Қайтиб келаётсам, биров салом беради. Қарасам, Қудрат бобо!

— Э, салом!— дедим.— Раҳмон полвоннинг ўғлини кўрмадингизми?

— Ҳе,— дея чол кулиб қўйди. Сўнг ҳовлиқди:— Нима эди?

— Йўқ, кўрдингизми бугун?

— Шу... қаердаям... Қизилнинг бошида кўрдим шеклли. Отлиқ эдилар. Гиламдай очилган лолақизғалдоқ ичида турган эканлар. Мен билан яхши сўрашдилар..

— Бобой, у менга жиян бўлади, биласиз.

— Албатта, албатта.

— Шуни менга топиб берасиз энди.

Тонг қоронғиси экан. Биров чақирди. Болохонадан чиқсам, дарвоза тарафда ўша Қудрат бобо. Қўли билан мени имлади. Кийиндим, тушиб бордим.

— Ҳа?

— Мана буни кўринг.

Бир сурат берди. Тикилдим. Қандайдир мрамар устун, атрофида ўзбекларга ўхшамайдиган кампир, чоллар, ёш болалар.

— Нима бу?

— Яхшироқ қаранг.

Қайтиб болохонага чиқдим. Лампочкани ёқдим. Не кўз билан кўрайки, мрамар устун—ҳалок бўлган аскарларга қўйилган ёдгорлик бўлиб, унда олтита исм ёзилган, тўртинчиси—«Ўрмонов Раҳмон» эди. «1943 йил, 3 октябрь». Атрофда ёдгорликка таъзим қилиб турган кампир, чол ва болалар—руслар.

(Кейин билсам, Мансур отасини ҳарбий комиссарлик орқали суриштирган, натижада Ростовдан хат билан бирга шу сурат ҳам келган экан. Комиссарликдагилар атай Ғалаба уни беришибди.)

Чоғиб пастга тушдим.

— Бунни қаердан топдингиз?

— Ёнида ётган экан.

— Ўзи қаерда?

— Ҳозир кўрасиз.

Қудрат бобога эргашдим. Кўчага чиқдик. Чол мени мактабга борадиган йўлга бошлади. Ёғоч омборга етмаёқ:

— Ана, ана!— деди.

Мансур солдат ҳайкали тагида, мрамар зинада бошини ҳайкалнинг пойига қўйганча ётар, ёнида боғланмаган бир даста лолақизғалдоқ бор эди...

1978

ОДАМ

Фалсафий ҳикоя

Раҳима энди челагини сувга ботирган эди, орқасидан биров чақирди.

Раҳима челагини сув бўйига қўйиб, ўтов олиди турган Ҳосият оланинг ёнига борди.

— Буёққа кир, бир нимани кўрсатаман. Шаҳардан опчиқишипти!

Раҳима унинг ортидан ўтовга кирди-ю, тахмон қошида тик турган йигитни кўриб, кетига тисланди. Хосият опа унинг йўлини тўсди:

— Сатилингни опқўяман, бермайман!

— Қочинг!

Раҳима уни итариб юбориб, ташқарига отилди. Челанинг сувини ярим қилиб, соҳилга чиқиб олди ва сой бўйидаги ўтовга нафрат билан қаради.

Шу кеча унинг онаси қазо қилди, ўлим олдида неварачеварасигача ёнига чақириб, улардан рози-ризалик олди. «Мендан яхшилик ўтган бўлса, унутманглар. Ёмонлик ўтган бўлса... эсдан чиқаринглар. Ростгўй, мард, ҳалол бўлинглар!»— деди. Сўнг Раҳимага тикилиб:

— Болам, Шодмон шаҳардан келган,— дея энтикди.— Сени деб келган. Хосият опангни уйига қўнган. Ота-онасиз етим бола. Ўзимиздан. Сени... ўшанга бермоқчийдим.

Кейин, йил ўтгач, Раҳимани Шодмон полвонга узатишни катта қизларига тайинлаб, кўз юмди.

...Йил ўтиб, Раҳима Шодмон полвонга хотин бўлди, уни шаҳарга тушириб кетдилар.

Шодмон шўх, чармгарнинг бева келини билан бордикелдиси бор экан. Раҳима буни қўшни аёлдан эшитиб, бир оқшом пойлади ва эри девордан ошаётганда, оёғидан тортиб йиқитди. Полвон уни бир уриб, шайтонлатиб қўйди. Шунда Раҳиманинг чап қўли синди. Лекин кейин Шодмон ҳам бу юришларини бас қилди.

Орадан тўрт йил ўтди. «Инқилоб бўлармиш, бек-бекзодалар йўқ бўлармиш» деган хабарлар тарқала бошладди. Шодмон ўшанда юртдош полвонлар билан Афғонистонга кетган эди. Бир ҳафтадан кейин уёқда йиқитган полвонлари ҳаққи — бир туя мол билан қайтиб келди ва уч кун ётиб, тирноқлари кўкарди, тоғдай одам муштдек бўлиб тиришиб қолди, ўлди.

Раҳима келин... бева қолди.

Икки йилдан кейин бозорнинг фарроши унга одам қўйди. Раҳима: «Полвон мени қулфлаб кетган, калити ўзида», деб совчиларни қайтарди. Улар тагин келишган эди, ариқ ичида ётган калтакни олиб бошига кўтарди: «Тинч қўясанларми, йўқми? Қўй, учта етимчани боқай!»

Шодмон полвондан учта фарзанд қолган, каттаси билан кенжаси қиз, ўртанчаси ўғил эди.

Бир куни гузарда «қизиллар келяпти» деган овоза

тарқалиб, одамлар тоғларга қоча бошлашди. Раҳима ҳам болаларини олиб, йўлга тушди: хуржуннинг бир кўзида нон, сапча, тут майиз, толқон. Иккинчи кўзида кенжа қизи Турсуной.

Тоғда қочқинликда бир йил яшади, ўша йили қиш қаттиқ келиб, чап оёғини совуққа олдирди — шишиб кетди. Баҳорда яна шаҳардан янги хабарлар кела бошлади: «Қизиллар» ҳам ўзимизникилар экан. Мусулмонободлик бўпти... Омонлик-омонлик!»

Раҳима жонидан тўйиб юрган эди, шаҳарга жўнаган биринчилар қаторида йўлга чиқди.

...Шаҳар вайрон бўлган, чет-четдаги гумбазлар йиқилган, деворлар қулаган, лекин тинч, сокни эди. Бодомлар гуллаб турарди.

Уч ой ўтиб, колхоз тузилди.

Раҳима эл қатори колхозга кирди ва унинг фаол аъзосига айланди. Галла ўрими маҳалларида Адолат билан Абдурахимни ҳам олиб чиқар, улар машоқ теришар эди.

Кенжаси тоғда... очликдан ўлиб кетган.

Бу вақтда Адолат мактабга қатнар, Абдурахим ҳам дастёр бўлиб қолган эди.

Йиллар ўтди... Раҳима энди ўтган кунларини, қизлиги, шаҳарга тушгани, эри, уни пойлаганларини тушдагидек эслар, энди ўша кунлар ҳам унга қизиқ, ажиб кўринар эди.

Уруш! Уруш!..

...Адолатни райкомга ишга олишди, Абдурахим фронтга кетди. Унинг аёли билан иккита фарзанди қолди.

Бир йил ўтиб Абдурахимдан қорахат келди, салдан сўнг унинг ёш хотини икки боласини ҳам Раҳима опага ташлаб, чиқиб кетди. Энди Адолат ҳам битта ўғлини уйда қолдириб, даштма-дашт юрар, эркакларнинг ишини қиларди.

Уруш тугади, яна тинчлик, омонлик бўлди.

Энди Раҳима буви уруш йилларидаги кунларини хотирлар, у кунлар кўз олдидан тушдек ўтар экан, келинини олти ой ўтирмай эр қилиб кетгани учун ҳамон кечира олмас, ўшанда кунларига яраган ола сигирни ўкинч билан эсларди, сигир сутдан қолгач, сўйишганди.

Тагин йиллар ўтди. Уч неварадан бири институтни

битириб, агроном бўлиб қайтди. Биринчиси, бири олис шаҳарда уйланиб қолди.

Раҳима кампир энди чевараларига қарар, уларга ўтмишидан эртақлар айтиб берар, унинг бутун ҳаёти ҳам ғалати бир эртақка ўхшар эди.

Раҳима буви тўқсонга яқинлашиб қолди. Адолат опа ҳам давлат пенсиясига чиқди. Унинг эри Қурбон бобо — колхоз боғбони. Чорбоғ торлик қилгани учун агроном неvara бошқа жойдан уй солиб чиқиб кетди.

...Кампир икки йилча тинч, хотиржам яшади. Чевараларини суяр, шулар билан овунар, эндиликда ўчоқбошига ҳам яқин бормас, рўзгор юмушлари ҳам Адолат опанинг қўлига ўтган эди.

Кейин-кейин Раҳима буви эсдан чиқарадиган одат пайдо қилди. Бир нарсани бир жойга қўйиб, кейин тополмай юрар, шунда кўнгли бўшаб йиғлаб ҳам оларди. Кейинчалик чеваралари билан жиқиллашадиган, тортишадиган бўлди.

Эзмалик... Раҳима бувида ана шу хислат ҳам пайдо бўлди. Катталар унинг гапини эшитмаса, гўдақларни ёнига ўтқазиб қўйиб гапирар, нуқул тарихдан тушар ва шундай аниқ қилиб сўзлардики, ўша воқеаларни ҳозир кўриб тургандек таассурот қолдирарди кишида.

Бу ҳол бир неча ой давом этди.

Агар унинг гапини диққат билан эшитиб, ўзича таҳлил қиладиган киши бўлса, антиқа бир ҳолни сезарди: у дастлаб кечаги тарихдан сўзларди — урушдан кейинги йиллар, ўзининг чопиб-чопқиллаб рўзгор ишларида юргани. Сўнг нуқул уруш даврида бошидан кечирганларини ҳикоя қиладиган бўлди. Сўнг урушдан аввалги йилларга ўтиб олди: колхоз тузилиши, қулоқлар, кечаси биттасининг: «Колхозга ишга чиқма, сўйиласан!» — деб қўрқитгани, ўзининг: «Етимларимни боқ бўлмасам!» — дея фарёд қилгани... Кейин, бир-икки кун ўзига совчи бўлиб келганларни қарғади-ю, эри Шодмон полвон тилидан тушмай қолди: «Тоғдек йигит эди. Тиришма дегани вабонми? Афғонда бор экан...»

Бир куни Раҳима кампир ёш қизалоқдек қувониб, уй атрофида тимирскиланиб юрди. Сўнг нарвонга тирмашиб, томга чиқиб олди ва пастга туша олмай, йиғлаб ўтирди. Куёви келиб, бир амаллаб пастга туширди.

Шунда қизиқ иш бўлди, кампир куёвига бирдан ёт назар билан қараб қасқадир қочмоқчи бўлди ва ҳас-

сасини ҳам ташлаб, эмаклаб уйга кирди. Эшикни зичлаб ёпди.

У дағ-дағ титрар эди. Хонанинг шифтларига ҳайрат билан боқди, эшикка яқин борганди, эшик бирдан тортилди. Раҳима буви: «Вой!» дея чекинди. Остонада қизи Адолат опа турарди.

— Хосият? Хосият опа!— пичиллади кампир.— Қўйвор мени... Нимага уйга қамаб қўйдинг? Бари бир қочиб кетаман. Сатилимни бер!

Адолат опа бир қадам ичкарига босди:

— Энажон, сизга нима бўлди? Жоним энам?

— Ҳалиги эркак қани, йўқ-ку?

...Шу кунни кечгача Раҳима кампир мана шундай, бамисоли ўн беш яшар қизлик даври билан яшади: онасини эслади, сойни. Онанинг васиятларини.

Адолат опа билан Қурбон бобо унинг хонасида ўтиришарди. Улар чиқиб кетгач, Раҳима буви бирдан хаёлга толиб қолди ва... кўз олдидан аллақандай баланд миноралар, паранжи ёпинган аёллар ўтди. Кейин ўзини аллақандай ариқ лабида кўрди: биров деворга тирмашяпти. Ким у? Эри-ку? Оёғидан торт!.. Сўнг кампир ўзича илжайиб, хонада кеза бошлади, шипдан осилган лампочка тагида таққа тўхтади. Боши айланиб, кўзи тинди, сўнг кўзи юмиқ бўлса-да, аниқ кўра бошлади: дара, катта гулхан ёняпти. Атрофида отлар, эшаклар. Шошилиб уёқдан-буёққа ўтаётган одамлар... Шунда у худди совқотаётгандек жунжикиб кетди. Беихтиёр ерга ўтириб, чап оёғини уқалади. Сўнг кўз олдига лоп этиб кирза ботинка ва фуфайка кийган ўғли Абдураҳим келди. «О, болам, душманга қирон келсин!»— шивирлади у... Кейин чайқалиб ўтираркан, сап-сарик буғдойзорда юргандек ҳис этди ўзини.

Шунда Раҳима буви бирдан ҳушёр тортиб кетди ва невараларининг номини тутиб қақира бошлади, кейин ўз-ўзидан хижолат тортди: нега невараларини чақиряпти у? Улар бу атрофда йўқ-ку? Чевараларини чақирмоқчийди шекилли.

...Адолат қани? Қизи? Ҳалигина шу ерда эди чоғи? Кимлар чиқиб кетди боя?

Раҳима кампир эртаси куни бир неча одамга ўхшаб, ҳар хил қиёфада яшади: гоҳ Раҳима қиз бўлади, гоҳ Раҳима келин. Бирдан Раҳима онага айланади. Кейин Раҳима бувига... Сўнг яна Раҳима қизга.

— Энажон, бизни қўрқитманг, энажон,— деди Адолат опа кечқурун тагин унинг уйига кириб.— Бу овқатни енг... Мана, чой! Кеча мени ёмон қўрқитдингиз.

— Нима? Нима дедим?— сўради у паришон бўлиб.

— Ахир мени танимай қолдингиз-ку? Сизни уйга қамаб қўйган эмишман. Мени Хосият дедингиз... Бунақа қилманг, энажон? Сиз ёш бола эмассиз-ку? Эшит-япсизми? Ёш бола эмассиз... Сочларингиз қайта қорая бошлади, тишларингиз қайтадан чиқяпти. Пири бадавлатсиз, энажон?

— Менинг энам қани?.. У кутиб қолди-ку? Нималар деяпсан?

— Жон эна...

— Сатилимни опқўйдингми?

— Уф...

— Энам касал эди, ўладиган бўлиб ётипти... У ўлади! Кетаман уйимизга.

Адолат опа йиғлади. Чиқиб эрига ёлворди:

— Чолжон, қандай кунга қолдим? Энам ёш бола бўлиб қопти. Чолжон... наҳотки одам охир-оқибатда шундай бўлиб қолса-я? Бу даҳшат эмасми?.. Боёқиш онам! Ёмон аёлмас эди. Бизни деб яшади, умри ўтди. Энди ҳеч нарсани билмай, эслолмай ўтирипти. Билгани, эслагани — болалиги!.. Мен қўрқиб кетяпман, чолжон? Менга қаранг, нимани ўйлаяпсиз?

— Кампир... одам бола бўлиб ўлмайди.

— Йў, йўқ! Бунда бир сир бор... Хўп денг. Мен нақлини ҳам эшитганман. Топишмоқ бор-ку: тўрт оёқли бўлиб туғилармиш, кейин уч оёқли бўлармиш...

— Кейин икки оёқли.

— Тўғри-да, одам туғилганда ўрмалаб юради, кейин бир нимага суяниб юра бошлайди, уч оёқли бўлади. Кейин икки оёқли, а?

— Сўнг қўлига ҳасса олади, тагин уч оёқли бўлади. Кейин...

— Яна тўрт оёқли, бола... Бола! Чолжон, ҳақиқатдан ҳам энам бола бўлиб қолди-ку? Эрта-индин ҳассага таяниб ҳам юролмай қолади. Ростакамига бола бўлади... Нимага ишонмайсиз?

— Кампир... одамзод бола бўлиб ўлмайди. Унда яшашида маъно бўлмас эди.

— Мен ана шундан қўрқяпман-да?..

— Ҳовлиқма, кампир... Сабр қил.

* * *

Уч кундан кейин Раҳима кампир бирдан ўзига келди. Унга қараган, гапни эшитган киши кунни кеча қилган ишларига сира ишонмас эди.

Мома қизини чақирди, унга маъюс тикилиб, йиғлади:

— Концерт кўрсатдимми? Нималар дедим... Эслолмайман.

— Ҳозир тузукмисиз, энажон?

— Худога шукур... Болам, тараддудингни кўр, мен кетаман энди.

— Энажон?

— Хўп де, ёлғизим. Сезиб турибман... Қил устида турганга ўхшайман... Болага ўхшаб қолдимми?

— Сал...

— Сал эмас. Раҳматли онам ҳам шунақа бўлган эди. Кейин ўлар чоғида айтган эдики...

— Нима дегандилар?

— Одамзод ҳаёти охирида... сўниш олдидаги шамга ўхшар эмиш. Одам ўлим остонасида бирдан куч йиғди экан. Шам ҳам сўниш олдида бирдан аланга олиб ёнади-ку? Кейин сўнади...

— Энажон.

— Мен хийла алжиб қолдим-а? Эсимда бор... Кейин жуда бўшашиб кетдим, жин урди-қўйди. Хайрият, ҳозир эс-ҳушим жойида, болаларни чақир, васият қилай.

* * *

— Болаларим, мenden рози бўлинглар. Яхшилигим ўтган бўлса, унутманглар. Ёмонлигим ўтган бўлса... эсдан чиқаринглар. Мен ҳаётимдан розиман, сизлардан розиман. Мендан ҳам рози бўлинглар.

1975

ШУДРИНГ ТУШГАН БЕДАЗОР

Икки инжиқ ҳақида зерикарли ҳикоя

«**М**ен ёмон одам бўлсам кераг-у, бунни ўзим билмасам керак». Кейинги вақтда Икромжоннинг яхши кўриб айтадиган гапи шу бўлиб қолди. Шу гапни айтса, кўнгли аллақандай тасалли топар, турмушдаги кўп майда-чуйдаларга муносабати

Ўзгаларникидан ҳарчанд фарқ қилмасин, «мен шунақа эканман-да», дегандай кўнгли жойига тушиб, ортиқ эзилмас эди.

Лекин аёли Турсунойга муносабатда... бу ҳикматли сўзнинг ҳам «қўли калталиқ» қилиб қоларди

Қандай чиройли, беозор дамлари ўтиб кетди! Турсунойни илк марта қаерда, қайси кўча, қайси боғда кўргани эсида йўқ, бироқ шу тўғрида ўйласа, кўз олдида ажиб бир йўнғичқазор намоён бўлади. Шудринги кўтарилмаган намхуш йўнғичқазор. Нақ одамнинг белига уради. Баъзи йўнғичқалар оч пушти бўлиб гуллаб бошлаган. Ушандоқ жойлари айниқса баланд ва ғовлаб кетган. Паст ўсган жойлари ҳам бир ажойиб! Унда тўқ бинафшаранг чучмомалар бўй чўзиб туради. Боғ чучмомалари ўзи аслида баланд ўсади. Лекин бу ҳаёт¹дагилари жуда дароз, поялари сип-силлиқ ва оқ. Жуда гўзал-э! Анави ғовлаб кетган жойларда ҳам шунга ўхшаш гуллар бор. Аниқроғи, улар гул эмас, боғпийёзнинг бошлари. Тус пийёладек келади. Тўқ-қизил ё жигарранг. Бадбўйлигини айтмаса, улар ҳам гўзал!

Ҳа, Турсуной билан илк учрашган дамларини хотирламоқчи бўлса, худди шу манзара кўз олдига келади Икромжоннинг. Нечук, а? Билмайди. Балки бу манзарани ўзларининг чорбоғида кўргандир? Ҳа, ўша ерда кўрган. Шуниси қизиқки, бу манзаранинг Турсуной билан сира алоқаси йўқ. Алоқаси бўлса, ҳаётнинг бирон бурчагида сумбатини кўрсатар эди-ку!

Йўқ, гап шундаки, Турсуной унинг энг азиз хотиралари, қувноқ ўтган дамлари, орзули ва армонли чоғлари билан қўшилиб, омухта бўлиб кетган.

Балки Турсунойни у илгаритдан кўриб ва аллақачон севиб юргандир-у, нуқул ўшандоқ тўлғоқли дамларида эслагандир? Балки ўша йўнғичқазор жиягида туриб, унинг шу ерда жамол кўрсатишини истаган ё уни шу ерда деб тасаввур қилгандир?

Ким билсин одам юрагини!

Турмушнинг ўз изми бор... Бу изм Икромжонни Турсуной билан туташтирди. Турсунойларнинг данғил-лама ҳовлисига Икромжоннинг ёлғиз онаси қиз сўраб борди. Қизнинг отаси «фарзанди»га ҳавола қилганини айтди. Фарзанд билан ички хонада гаплашиб чиққан

¹ Боғ, ҳовли.

Улугой опа табассум қилиб, Икромжоннинг онаси қошига келди.

Турсунойлар қассоб гузаридан, отаси чаласавод, лекин топармон эди. Онаси хат танимас, лекин турмушнинг кўп сир-асрорига ақли етадиган, мулоҳазали аёл. Турсуной — ёлғиз қиз. Учта шердай акаси бор. Савдо соҳасида ишлашади.

Тўйнинг ҳаражатини асосан қиз тараф кўтарди.

Ҳозир яшаб турганлари кичкина боғчани олишда ҳам ўшалар бош бўлди. Икромжон тўққиз ой деганда қарздан узилди. Онасининг тоғдаги Берди чўпонга бериб қўйган олти бош қўйи ҳам шу йўлда кетди. Икром гўдаклигида раҳматли отаси ариқ бўйига ният қилиб эккан ўттиз туп терак кесилиб, эски ҳовлининг иморатларини янгилашга ишлатилди. Турмушлари изга тушди.

Улар ҳеч нарсадан нолмаса ҳам бўлади. Кунлари эл қатори ўтиб турибди. Оилаларида баъзан шундай иноқлик, меҳр-муҳаббат пайдо бўладики, олти йиллик эр-хотинни кеча топишган Тоҳир-Зухра дейсиз.

Лекин, баъзан...

Икромжон шундай «баъзан» пайтларда ширин ўтган дамлари, Турсуной билан кабутарлар каби гудиллашиб гаплашганлари, пиқир-пиқир кулишганлари ва ширин-ширин хаёл суриб ётганларини эслаш билан кўнглига таскин беради.

Ушандоқ дамлар!

— Йўқ-йўқ, мен сизни ҳеч қачон севган эмасман! — дейди Турсуной. — Ўзингиз шилқимлик қилиб олдингиз мени... Уёққа ўтсам ҳам — тикиласиз, буёққа ўтсам ҳам — тикиласиз! Кўзингиз билан еб қўйдингиз-ку?! Нима? Қошки жимгина тикилиб юрган бўлсангиз? Волибол площадкасида Тўрақулни урган ким? Тонинг-а!.. Бекор гап. Мен учун урдингиз. «Ўйна», деб ўзи чиқиб турди, бечора. Айби шу. Сиз бўлса, келган тўпни сеткадан оширмай, уни «тушит» қиласиз!

— Ҳадеб бечора деяверманг. Раҳмингиз келяпти чоғи, — тўнғиллайди Икромжон.

— Раҳмим келса, нима қиласиз?

— Оббо! Келинг, яхши-яхши гаплардан гаплашайлик... Кеча лесхозда қоровулни ҳайдашди!

— Яна лесхоз!

— Йў, ўзи қаллоб экан-да, соқолинг тўкилгур!

Қуёнчилик фермаси ташкил этганмиз-ку. Шундан ўн битта қуённи йўқ қилган экан. Ўзимиз ҳам сони камайиб кетаётганини сезар эдик. Лекин, ўлгир чол, «ер остига ин қазиб кириб кетган, чиққанида келинлар, шу соқолим билан ёлғон гапираманми», дер эди. Директор қатиқ ичгани капасига кириб қопти. Бурчақдан кадини тортса, орқасида бир бўҳча бормиш. Яхшиямки, четидан бир терининг сийроғи чиқиб турган экан. Очиб қарапти. Ун битта тери! Ўзимизнинг қуёнларнинг териси... Ҳайдаб юборди.

Икромжон қишлоқ хўжалик техникумини битирган, ўрмон хўжалигида ёрдамчи инженер бўлиб ишлайди. Иши ёмонмас. Вазифасини виждонан адо этади. Битта қусури — маоши кам. Қишлоқ хўжалиги соҳасида ишлаётган ёрдамчи агрономларникидан анча кам. Юз сўмнинг нари-берисида. Лекин табиат муҳофазаси, ўрмон хўжаликлари тўғрисида кўп яхши қарорлар чиқди. Шояд уларнинг маоши ҳам ошиб қолса. Умуман, ўрмон хўжалигининг ишчилари кам маош олади. Қурилишда ишлайдиганларникидан икки-уч барабар оз. Шунинг учун ўрмон хўжалигида ишчи «чидамайди». Бурнидан ошиқ гап бўлса, қурилишга кетиб қолади. Ёшт териб, цемент қориб ҳам оинга уч юз сўм топади.

Икромжон эса... бу ердан кетишни ақлига сиғди-ролмайдди. Унга ўртоқлари бир неча марта: «Совхозга ўт, ишлаб чиқаришнинг бошида бўласан. Уйингга бир қоп пиёз, бир қоп картошка бепул келсаям ҳарна-да», дейишди. Икромжон қизариб кетиб: «Раҳмат. Мени ўзимга қўйинглар», деди.

У қаердадир эшитгани шу ҳикматни маҳкам ушлаган: «Киши овқат ейиш учун яшамайди, яшаш учун овқат ейди».

Икромжонни бу фикридан қайтариш ҳам мушкул. Эр-хотиннинг суҳбати давом этади.

— Турсуной, Галақўтонда зира пишипти!

— Зира пишипти... Пишипти демай, шу топилма-гурдан бир-ярим кило олиб келинг! Зиғирчасини йигирма тийинга оламан бозордан!

— Йўқ, ярим кило деманг-у, юз грамм-эллик грамм... Шошманг! Келаси бозор чиқсак-чи ўша ёққа? Ана, эшак бор! Минасиз! Мен ёнингизда пиёда... А? Хўп денг!

— Уф, сиз ҳалиям ёш боласиз! Мен эшак миниб юрар эмишман! Гапларини қаранг!

— Ҳа, минмаганмисиз?

— Минган бўлсам, вақтида мингандирман.

— Биласизми, нима...

— Билмайман!

Лекин Икромжон шундай дамларда, яъни шу суҳбатлардан кейин хогини кўнглидан кечган ўйларни билар, ҳис қилар эди. Ҳар гал Турсуной Икромжоннинг шу каби ҳар гапига терс жавоб берса-да, кейин хаёлчан бўлиб қолар, не бир интилиш билан гоҳо унинг пинжиги тикилар ва ораларида ўша суҳбатларнинг тамом акси бўлар эди.

Энди Турсуной қизчалигида ўртанча акаси билан шилла қуртига деб мингбош ўрган чикқанларини эслар, аллакимнинг нортуюси қутургани, оғзидан оппоқ кўпикли халта қулдираб тушгани, сўнг уни яна қандай қилиб лиқ-лиқ ютганини хотирлаб кулар эди... Сўнг турмуш қурганларининг иккинчи йилмиди, Икромжон уни эшакка мингаштириб тоққа, Берди чўпоннинг овулига олиб борганини эринмай қайтадан ҳикоя қилар, ўшанда еган қурутларини яна татиб кўраётгандек тамшанар ва оқибат орада иноқлик қарор топар эди.

— Адаси, худо ҳаққи... сизни... Сиз сал кеч қолсангиз, ўзимни қўйишга жой тополмай қоламан, ишонинг! Эркалик қиламан-да! Аёл кишига ёқади бу!— Яна давом этарди:— Онангизга хўп деганимни билмай қолганман... Қизиқ! Сизни қачон яхши кўрганман, билсам худо урсин! Ишонинг... Менга сизнинг зирангиз ҳам, катта маош олишингиз ҳам керак эмас! Ишонинг...

Турсуной шу гапларни айтар экан, Икромжон унинг сўзларига шак-шубҳасиз ишонар, илло ишонмасликка зарра асоси йўқ эди.

Агар Турсуной Икромжонни севмаганида, агар ўзига тўқ, бели бақувват оилада эсини таниган қиз турмушнинг мана шу жиҳатларига қизиққан бўлганида ёлғиз онаси билан бир нав кун кўрадиган йигитга дафъатан «хўп» дермиди!

Турсуной ҳам Икромжонни Икромжондан кам севмас эди!

Дарҳақиқат, баъзида улар, айниқса ўша — хотирага айланиб бораётган вақтларни эслаганда бамисоли энди топишган Тоҳир-Зухра эдилар.

Кейинчалик... Турсунойдаги қайсарлик, чўрткесарлик кучайгандан-кучайиб борди. Икромжон эса унга сари паст тушар, эзилар, ўйларга чўмар эди.

Ниҳоят, овлада бўладиган танқисчилик ҳам ўртага тушадиган бўп қолди. Турсуной ўшанда «тузукроқ йнгитга чиқмаганини» бир-икки марта армон билан айтди. Икромжон тамом бўлди...

Лекин, ажабо, баъзида Турсуной тағин ўзлигига — ўша Турсунойга айланар, шунда Икромжон ҳам худогашукур қилиб, унга талпинар, орадан ҳеч нарса ўтмагандек бир вазият вужудга келар эди.

Лекин бу вазият вақтинчалик эсан кўклам шамоллига ўшар эди. Кетидан қиш захрини олиб изғирин, гоҳо оламини остин-устун қилгулик довул қўзғалар эди.

Икромжон хотинидан юрак олдириб қолди... Аммо у шу хилда қолавермади. Эркак одам бундай пайтларда ўз ҳамжинсларига интилиб, улардан тасалли топгиси келар экан. Ҳасратини фақат «ўз қавми»га айтар экан. Суҳбатни тинглайдигандаям тинглайдиган бор. Бир гал ишдан қайтаётиб юраги ўз-ўзидан гуп-гуп ура бошлади. Ўрмон хўжалиги йўлагиди ям-яшил бўлиб турган қарағайлардан учтаси қуриб қолган экан. Бухгалтернинг хотини тўккан мағзава шу қарағайлар остига сингар экан. Шунинг машмашаси билан кеч чиққан эди... Сомсахона олдидан ўтаётиб синфдош ўртоқларидан Шоди чўтирни кўриб қолди. У шофер, шаҳарда яшар эди. Икромжон тўхтади. Шоди туриб, йўл бўйига чиқди. Улар қучоқлашиб кўришишди. Сўнг Шоди унинг қўлтиғидан олиб, ўтирган столи ёнига бошлади. Икромжон, «беш минутдан кейин тураман!» деб, ўтирди... Беш минут ўн минутга чўзилди.

Икромжон ичмасди эмас, ичиб турар эди. Лекин: «Уйга вақтли бориш керак... Турсуной кутиб қолмасин? Эртага иш... Кўзим қизариб борсам одамларга қандай қарайман?»— деб меъёрида ичарди.

Шу куни нима жин урди уни, қанча ўтирганини ҳам билмай қолди, қанча ичганини ҳам, ўрнидан турса, довдираб кетяпти.

«Бўлди! Худо урди!»— дея каловланиб йўлга тушди. Йўлни қисқа қилиш учун жинкўчага кирди. Кўча ўнқир-чўнқир, кўп жойларига сув тошган экан. Тийғо-ниб йиқилди. Уст-боши шалаббо бўлди. Кейин девор-

га суяниб, йўлда давом этди. Пахсадеворга тирсаги ва биқини суйкалиб борар эди.

— Вой, нима бўлди? Ким урди?— Айвонга чиққан Турсуной қўққисдан йиғлагудек бўлиб, пастга тушди.— Вой шўрим! Энди нима қиламан? Ҳой, болалар, буёққа чиқинглар!..— Турсуной эрининг ёқасидан ушлаб юзига тикилди-ю, бурни жийрилиб, афти буришиб, бирдан тисланди.— Маст!— деди йиғламсираб.— Пиёниста бўпти! Шуниси кам эди... Вой-до-од, қаерга борай?— У яна отилиб эрининг олдига борди.— Пулни қаердан топдинг?— У сенлади ва сенлаб давом қилди.— Айт деяпман!.. Ҳали ўзингни оппоқ қилиб кўрсатасан, ҳали давлатнинг одамиман, дейсан! Қаердан топдинг пулни?

— Ичиришди,— деди Икромжон.— Кечир...

— Хўп, кечираман! Ҳозир кечираман!

Турсуной болаларини нари-берига суриб, даҳлизга кирди.

— Ало! Ало!— деган товуши эштилди.— Мелисани ол! Мелисадақа мелиса-да!

Турсунойдаги ўзгаришларнинг боиси нимада? Наҳотки мол-пулга хуруж қўйиш ёхуд уй-жойим бировларникидан кам бўлмасин деб, ёхуд вақтида топармонроқ йигитга тегмаганидан афсусланиш унинг ўзгаришига сабаб бўлса?

У қизлигида ўзига яраша эрка эди. Бундан ташқари, эрига эркалик қилиш, унга қандайдир азоб бериш ҳам унга ёқарди: буни ўз оғзи билан ҳам айтарди.

Балки унинг тобора баджаҳл ва шафқатсиз бўлиб бораётганига шу ҳол сабабдир?

Бир нарсга дейиш қийин.

Балки буларнинг ҳаммаси қўшилгандир?

Аmmo... Турсуной эрини ҳамон севади! Уша ғалати, «кўз бойлагич» севгиси билан севади! Бироқ йиллар — ёш ҳам ўз таъсирини ўтказганми, энди унинг қошида кўп ҳам ёқимли хаёлларга толавермайди. Икромжоннинг қалбига малҳам бўлғуси азиз хотираларни ҳикоя қилмайди.

Ҳикоя қилмайди?.. Ичида ҳикоя қилади.

Орадан ярим соат вақт ўтар-ўтмас Икромжоннинг мактабдоши, ўз маҳаллаларида участкавой, гирдиғум, бақувват Қаюм кириб келди. Ғўдайиб ва йўталиб, ат-

рофга қаради. Пастга тушган Турсуной юм-юм йиглаб, ҳасрат қилди:

— Бундай одати йўқ эди... Буни йўлдан қайтаринглар, жон ака! Пиёниста бўп қолса нима қиламан? Элу юрт, отам, акаларим юзига қандай қарайман... Узинг пиширган ош, дейишмайдими улар? Шўргинам қурсин!.. Жон ака, қўрқиб кетяпман. Мастларнинг кимлиги ўзингизга маълум-ку!..

Икромжон айвон пастидаги супада ғужанак бўлиб ётар, буларнинг гап-сўзлари зўрға қулоғига кирар, аммо бошини кўтарай деса, еру осмон айланар, гапирай деса, тили айланмас эди.

Шу аснода бир-икки марта ўрнидан ирғиб тургиси, нимадир кутилмаган ишлар қилгиси ҳам келиб кетди.

— Тур ўрнингдан, Икром!

— Олиб кетасизми?— Турсуной кутилмаганда қўрқиб сўради.— Қамайсизми?

— Ҳечқиси йўқ,— Турсунойга кўзини қисди Қажум участкавой.— Бир кеча ётса, эси жойига тушади... Хавотир олманг, келин! Бу кеча ўзим навбатчиман!

У Икромжонни суяб турғизиб, қўлтиғига кирди. Сўнг липиллатиб кўтариб кетди. Йўлакнинг ярмисига етганда Турсуной ҳаллослаб етиб борди.

— Жон ака, шу ерда бир-икки оғиз гапириб қўя қолинг.

— Келин!— Турсунойга жўрттага жаҳли чиққандек маъноли тикилди у.— Менга ишонмайсизми?

...Турсуной шу кеча йиглаб-йиглаб ётди. Мелиса чақиргани учун ўзини қарғади. «Ваҳимачи бўлмайд ўлай, эркак одам ичади-да!— деди.— Бу гап бировларнинг қулоғига етса, нима деган одам бўламан! Эрини қаматган... Кошки мени урган бўлса! Беозоргина, «кечир» деди... Боёқиш... Шундай майин, мўмингина... Менинг хархашаларимга чидаб келяпти. Икки дунёда бундай эркак топилмайди... Ўзим айбдорман... Уйдаги сири кўчага чиқарган хотин хотинми?»

Шундан кейин у ўпкасини босиб олди... Кейин ширин хаёлларга толди. Нима учундир дафъатан ёдига Икромжоннинг энг дилкаш ўтиришларда ҳикоя қилдиган манзараси тушди. «Йўнғичқазор... Шудринги кўтарилмаган... Чучмомалари бор...»

Икромжон шу тўғрида кўп гапирган, Турсуной кўп марта эшитган, бироқ у манзара ўзидан узоқлиги учун-

ми, эслаёлмас эди. Ҳозир ўшани эслаганидан анчагача хайрон бўлиб, ниҳоят, кўзини юмди.

Икромжон... эртаси ишдан вақтида чиқиб, уйга келди. Турсуной унинг синиққан ранги, ботиқ кўзларига разм солиб, ундан гап кутди: «Ҳозир кечирим сўрайди... Ҳамма гапини айтиб беради!» Лекин Икромжон унга қай тил билан гап қотсин?

У ҳатто хотинининг юзига боқишга ҳам ботинолмас эди. Юраги дир-дир титрар, ножўя қадам ташлаб юбормаслик учун ўта ҳушёр, айни чоғда Турсунойга кўзи тушса, у бобиллаб берадигандек эди.

Йўқ, яхшиси, жим бўлгани тузук.

Жим, жим, жим... Балки Турсуной Икромнинг «жим»лигини ичдан азоб чекишга йўяр?

Ахир, кўриб турибди-ку?!

Аммо-лекин ўзи аҳмоқлик қилди!

Шармандални иш бўлди!

Турсуной... ундан гап, узр кута-кута тоқати тоқ бўлиб кетди. Икром костюминини ечиб, эски шимини кийиб чиқиб, ошхонага кириб кетар экан, Турсуной бақириб қолди:

— Хў, ичадиган йигит! Энди қадамингизни билиб босинг! Хўпми?.. Мен ўзимни оёқ ости қилдириб қўймайман! Мана шу уйга ўт қўяман-у, икки боламни олиб отамникига кетаман... Улар мени бошига кўтаришадди... Елғиз қиззариман! Куним ўтади. Бу ердагидек... ўтмаса, бундан ёмонроқ бўлиб ўтар, ахир!

Икромжон бошини ушлади. «Дод!» деб юборишга оз қолди.

— Хўп,— деди аста бурилиб.— Айб менда, Турсуной.

— Албатта!

— Мени афв этинг.

— Майли... Икки боланинг ҳурмати, бу гал кечирдим... Лекин яна шундай бўлиб келсангиз, мендан ўпкаламай! Нақ ўн беш сутка бердираман... Шармандангиз чиқади! Ишхонангизга ёзишадди... Обрўйингиз бир пул бўлади!

Икромжон бош ирғади.

«Турсуной ҳақ... Айб менда,— деди нимқоронғи ўттихонага кириб.— Мен унинг қадрига етмаялман... Уни кафтимда кўтариб юрсам арзийди... Ахир, у мени ўйлаб шу гапларни айтяпти!»

Турсуной эса, уйга қайтиб кириб, ичида бирам хурсанд бўлди, бирам хурсанд бўлди!.. Кейин Икромжоннинг мунислик билан: «Мени афв этинг», деганини ўйлаб, томоғи бўғилди. Йиглаб юбормаслик учун лаблабини қаттиқ тишлади.

Сўнг... лабида оғриқ сезиб, бунинг учун ҳам Икромжонни ичида айбдор санади...

Ҳафталар, ойлар ўтди... Турмуш яна эски изига тушди. Баъзан иноқлик, меҳр-муҳаббат, ширин суҳбат... Баъзан телба-тескари гаплар, хафагарчилик.

Лекин энди Турсунойнинг шевасига Икромжон учун яна бир асос қўшилган эди: ичиб келгани!

Икромжон — ҳамон ўша Икромжон. Бироқ энди унда анча асабият пайдо бўлган, гарчи Турсунойнинг олдида ўзини тутиб тура олса-да, ишхонасида гоҳо бўлар-бўлмасга жаҳли чиқиб кетади. Директорга ҳам терс гапириб юборади. Участка бошлиқлари билан қўпол гаплашади. Юрагида гоҳо шундай бир тўлиқини сезадикки, нималарнидир уриб-янчиб ташлагиси, қаёқларгадир олис-олис тоғ ораларига чопачопа қочиб кетгиси келади. Шундай пайтларда аламини ишдан олади. Ўзига ажратилган ориқ бўз отни миниб, тоғдаги бодомзор, ёнғоқзор ёхуд наъматак майдонларини кўргали чиқиб кетади.

Гоҳо ҳафталаб тоғда қолиб кетади. Сўнг Турсунойга интиқ-интизор бўлиб, уни узоқ ёлғиз қолдириб кетгани учун ўзини сўкиб, хотинидан минг-минг узр сўрашга шайланиб, қайтиб келади.

Турсуной айвонга чиқади... Ичида эрини соғинган! Уни соғ-омон кўриб, боши осмонга етади. Тушлар кўрган ёмон тушларини унутади. «Ўзингга шукур!» — дейди. Аммо тилида:

— Ҳа, мунча қоп кетдингиз! Биттасини тоғнингизми дейман? Тоғ қизлари чиройли бўлади деб эшитаман... Яшанг! Болаларингиз ҳам эсингизга келмайди-я! Қойилман... Хўп эркак чиқдингиз-да, умрингиз узоқ бўлсин!

Икромжоннинг тарвузи қўлтиғидан тушади. Унинг ҳамма гапларини асосли деб тан олади ичида. Ва ориқ жаврамасин учун гапни қисқа қилади:

— Узр энди... Шундай бўп қолди, Турсуной.

— Хўп яхши гапни ўрганиб олгансиз-а?

Икромжон мунислик билан бош ирғайди.

Сўнг... сўнг улар орасида яна пноқлик...

Ўрмон хўжалиги ходимлари ҳам Май байрами намойишга чиқишга қарор қилишди. Икромжон ишламасдан бурун ҳам улар намойишга чиқишган, бироқ шунчаки ўзлари... гўё сафни тўлдириш, райком, ижроком раҳбарларига кўриниш бериш учун ёки шунчаки вақтичоғлик учун... Бу гал ўзларининг маҳсулотлари билан чиқишга келишишди. Яъни таги билан кўпориб олинган бир туп арчани кузовининг қанотлари туширилган машинага ўтқазиб кўйилади. Унинг ёнида тагин наъматак ниҳоллари ва турли кўчатлар ҳам бўлади. Машина кабинаси айна ўрмон хўжалигида етишган атиргуллар билан безатилади... Бу тўғрида райкомнинг ташвиқот-тарғибот бўлими мудирини ўртоқ Оқбоевга хабар берилган эди, у киши жуда маъқуллади, ҳатто табриклади.

Икромжон Турсунойга: «Бораману келаман! Кейин бирга чиқамиз», деб саҳарлаб ўрмон хўжалигига жўнади. Хўжаликнинг идораси, жумладан боғи ҳам районнинг четиди. Икромжон етиб боргунча ярим соатча вақт кетди. Қараса, машинага ортилаётган арча — тоғ арчаси! Паққос кесиб келинган... Бир ҳисобда тоғ арчасини илдизи билан кўпориб олиш ҳам ўзи мумкин эмас, илдизи чуқур кетади ва ўзга арчалар томирига туташ бўлади. Умуман, тоғ арчаларининг деярли ҳаммасининг илдизи бир деса бўлади.

Икром лов этиб олов олди. Директорни топиб:

— Сизнинг фармойишингизми бу?— деди.— Ана, боғда қанча арча бор!.. Бунини нима қиламиз намойишдан кейин? Ўтин қилиб ёқамизми? Бултур янги йилга деб боғчанинг одамлари сўроқсиз арча кесгани учун ўзингиз нима гаплар қилиб эдингиз? Хайф-э! Ана, ўриси арчадан одсак, қайтиб келтириб, тагин ўтқазиб кўярдик!..

Директор Бобоқулов унга дўнг пешонаси тагидан вазмин қараб турарди.

— Хўп. Шунга шунчами!— деди.— Қорабой ака бизга яхшилик қиламан деб шу арчани кесипти.

— Хушомадга денг!

— Жуда жиззакни бўп боряпсиз, укам... Эркак одам огир бўлади расми.

— Э, мен огир бўлмадим.

— Хўп, шундай улуғаям кунда...а? Бечора кеча кесган экан. Кечаси билан йўл юриб, ҳали етказиб келди... Кўйинг, иним, кейин гаплашамиз.

Икромжон. дарҳақиқат, шундай шодиёна кунда бундай қизишгани, ҳа демаса, бировларнинг дилини қора қилиши мумкинлиги, демак, жилла бўлса-да, ноҳақлигини сезиб турарди-ю, лекин ўзини босолмасди. Тўнғиллай-тўнғиллай чиқди. Кейин ёғоч қутн топтириб, арчани ўтқаздирди. Киши билмайдиган қилиб, атрофига тупроқ уйдирди. Бу иши тағни ўзига ёқмай, ўзини кўзбўямачи каби ҳис этиб, намойишга хотини билан етиб боришини айтиб, йўлга тушди. Келгунча яна вақт ўтди. Келса... дарвоза қулфлог!

«Э, бор-э!»— деб кўчага чиқиб кетди. Одам гавжум. Икромжоннинг ҳоври босилди. Кейин хотин-қизлар орасига кўз солиб, Турсунойни излай бошлади. Тополмади. Бу орада колоннага ўрмон хўжалик ходимлари ҳам доводаскаги билан келиб қўшилди. Икромжон улар сафида катта кўча бўйлаб Пойгабоши адирига йўл олди.

Тумонат одам!.. Осмон тиниқ. Салқин. Оёқ остида бахмалдек ажриқ.

Бу ердаям қайси жойда аёллар тўп бўлса, Икромжон уларга кўз солиб юрди.

Турсуной... У ҳам шу ерда эди. Уч-тўрт марта Икромжонга кўринарли жойга чиқди. Бахтга қарши, Икромжон уни кўрмади. Сўнг Турсуной унга разм солиб, эрининг нуқул аёлларга тикилаётганини пайқади. Бенхтиёр у ўзини излаётганини билди. Билди-ю зардаси қайнаб кетди. «Ким билади эркак зотининг кўнглини! Балки атай ўрмоьда кечиккандир?.. Бугун районнинг еттидан етмиш яшари шу ерда бўлади. Атай биров-яримини кўриб олмоқчи бўлгандир?.. Ўзиниям феъли бузилиб юрибди...»

Икромжон намойишдан кейин ҳориб ва тағни Турсуной билан учрашганда ундан гап эшитишни кутиб, уйига борди. Ҳақиқатан ҳам Турсуной тишини қайраб турган эди.

Олди эрини! Олди!

Икромжон:

— Бўлди. Бўлди-ни!— деб кўчага чиқиб кетди.

Тўғри ресторанга кириб борди... Кимлар йўқ бу кунда ресторанда? Кимлар улфатга илҳақ эмас? Икромжонни ёнига таклиф этмайдиган йигит борми?

«Байрам! Май! Бугун ҳамма нарса кечирарли!.. Уйна, кул! Шу бугун хомуш бўлма! Ғамни йиғиштир! Уйлама ҳеч нарсани... Оламнинг ишлари қачон битиб эдики!..»

Ичиб ўрганмаган одам кўп нчмасин экан.

Икромжон... дарвозага суянганини ва «ёмон бўлди!» деганини билади. Сўнг қандайдир саёқ итни силади чоғи. Сўнг кўзига айвон шифтидан осилиб турган лампочка кўринди... Эсида... Турсуной нималардир деди...

Бошқа ҳеч нарсани эслолмайди! Ўббў, ёмон бўлди-ку! Кимларни сўкди? Кимни хафа қилди? Турсунойни яна... Вой-вой!.. Айб ўзида! Кеча нега ҳовлидан чиқиб кетди? Нега Турсунойга ўтган гап-сўзларни ётиғи билан тушунтирмади-я? Бўларди-ку! Йўқ, ўрмон хўжалигида... директорнинг кабинетида телефон бор эди-ку, уйига телефон қилса, олам гулистон эди.

Улуғ айём кунида-я!..

Икромжон қоп-қоронғи камерада туриб ўтириб, шу тарзда ўйлар, бир ёқдан боши зирқираб оғрир, ўю бош оғриққа чидалмай, ўзини осиб қўйиш даражасида эди.

Шунда қаттиқ чанқаганини сизди. Сув! Сув қани? Нега сув йўқ? Э! Икромжон мелисахонада-ку? Қамокда-ку!.. Ким уни олиб келди? Қаюмми?

«Э, Икром, одам бўлмадинг-бўлмадинг-да!.. Сенга иш ҳам хайф, хотин ҳам!

Болаларинг... Ана, болам бор демайсан! Қайси кун Турсуной рост айтди: «Болангиз ҳам эсингизга келмайди!» деб... Сен ота номига иснод келтирасан!»

Икромжон туриб, пайпаслаб эшикни топди. Шунда баданига совуқ, зах ўтиб кетганини сизди. Энди бирдан тиши тақиллаб, эшикни қоқа бошлади.

Бирпасдан кейин нақ эшик ортида диван ғижирлади. Биров томоқ қирди. Сўнг эшикка калит солинди. Эшик очилди.

Қаюм! Кўзлари шишиб турибди. Уям ухлаган экан.

— Э, Икром бўлмай кет!— деди участкавой тўнғиллаб.— Сувсадингми?

— Ҳа. Чиксам майлими?

— Чик.— Қаюм камерага кўз солиб, пизига қайтди.— Ерда ётибсан. Сенга кўрпача солиб берган эдим... Э, қуриб кет! Сизга нчгинда!.. Ўзинг туппа-тузук йигитсан!.. Э! Ҳамроҳинг қарга бўлса, еганинг ахлат бўлади...

— Ўзим нчдим,— деди Икромжон.

Хонанинг ярмиси то эшиккача ёғоч тўсиқ билан тўсилган, унинг ортида, столда лампа ёниб турар эди. Уша ёққа ўтган Қаюм алюмин кружкада сув келтириб тутди. Икромжон ютоқиб нча бошлади. Сув муздек! Лекин

ичган сари ичгиси келар эди. Пиҳоят, тагин сувсаб қолса ичадигандек кружкада қолган сувни тўкмай ва уни Қаюмга қайтармай, йўлакдаги диванни кўрсатди.

— Утирсам...

— Утир, ўтир.

Икромжоннинг ҳамон боши оғриб турар, юрагила ола-тўфон, лекин вужудида ғалати бир ғайритабиий шижоат пайдо бўлган эди. Бу ўша... қаёққадир бош олиб чиқиб кетишга ундовчи туйғунинг янгитдан жумбуши эдики, буьда мазкур дамдаги ҳолати, пушмони, уяти ва ўзига нисбатан ғазаб-нафрати ҳам бор эди.

— Кеча нима қилиб қўйдим? Қаюм ака, айтинг!.. Ножўя иш қилган бўлсам, жавоб бераман... Худо ҳаққи, тайёрман!— Шунда дераза тоқчасида турган телефон жиринглади. Қаюм телефонни олди. Икромжон тўнғиллаб жимиди.— Очигини айтсангиз...

Қаюм ким биландир узоқ, асабий гаплашди. Сўнг қоматини ростлаб, гимнастёрка кўйлагини тугмаларини ўзгаздиди-да, Икромжонга бир муддат энсаси қотиб тикилди. Икромжон... уялди! Ер ёрилсаки, кириб кетса! «Э, бўлди, кўп қарама, Қаюм! Ундан кўра белингдаги камарингни ечиб, ур!..»

— Яна шундай бўлиб қўлимга тушсанг, ёки хотинингни шикоят қилганини эшитсам, олти ой бердирмагандаям, ўн беш кун кўча супуртираман!.. Тур! Жўна! Хужжатларинг уйингда! Бор, кўзимга кўринма... Секин чиқиб кет, биров билмасин. Э, сени қара-ю... Рангингни кўр, қусгинг келади.

Икромжон каловланиб ва у ер-бу ерини қоқишга шайланиб, эшик оғзига борди. Ташқарига мўралаб қаради. Сўнг Қаюмга боқди.

— Раҳмат, Қаюм ака,— деди.— Лекин нима қилганимни... а?

— Нима қилганингни хотинингдан сўра!— Қаюм чирилиб, трубкани кўтарди. Номер терар экан, тўнғиллади:— Шундай хотинни хафа қилиб бўладими?.. Сени ўлгудек яхши кўрар экан. Урнида бошқа хотин бўлса, кўрардинг кунингни... Бор, кетавер энди!— У аппарат ричагини босди.— Бош оғриқ қиламан деб юрма... Пиёнисталикнинг боши — бош оғриқ қилиш!

— Раҳмат сизга.

Икромжон кўчага чиқди. Жимжит. Ҳали қушлар ҳам уйгонмаган. Йўл бўйидаги дарахтларнинг сербутоқ шох-

лари орасидан лампочкалар хира нур сочади. Икромжоннинг қадам товуши олисларга таралиб, кимларнидир безовта қилаётгандек бўлади.

Бир пайт у кўчанинг қоқ ўртасида туриб қолди. Ҳўнграб йиғлаб юборгиси келди.

«Нега бундай бўляпти ўзи? Сен чиндан ҳам ёмонми-сан, Икром? Ўзингни виждонли, ҳалол йигит деб биласан. Ишингда нуқсон йўқ. Ҳўп, кейинги пайтда сал асабий бўпсан. Нима қипти шунга?.. Иш-хизматчилик. Бўлади-да.

Турсуной... «Сени ўлгудек яхши кўрар экан». Наҳот шу гап рост бўлса? Нега энди «наҳот»? У мени севмаса тегармиди? Бошқа зўр йигитлар қуриб кетганмиди унга?.. Севади! Бунга шубҳа йўқ... Лекин, нега унақа?»

«Қанақа?» Икромжон бу саволга жавоб беролмади-ю: «Айб ўзимда... Фақат менда! Қаюм ака рост гапни айтди», деди. Сўнг бутун-бутун айблари... учун хотинидан ер ўпиб узр сўрашга қасд қилиб, илдамлай кетди.

Икромжон ўзларининг кўчасига кирганда яна юраги гупиллаб ура бошладди. Лекин баттар жадаллади. Ҳовлисида чироқ бормикан? Йўқ, ўчириб ётишган бўлса керак... Дарвозани тақиллатадими? Қўшнилар эшитадикун... Қандай шармандалик! Қамоқдан чиқиб келяпти-я?.. Хайрият, Қаюм мактабдоши...

«Э, Ҳовлида чироқ ёниқ-ку? Айвон чироғи ёниқ!

Раҳмат сенга, Турсуной!»

— Кириб уйга! Ётинг,— деди айвонда қаққайиб турган Турсуной.— Сиз билан эртага гаплашаман!

— Мени афв этолсанг...

Турсуной чапдаги эшикдан ётоққа кириб кетди. Икромжон шу ерда ечинмоқчи эди, Турсунойни тагин безовта қилмаслик учун аста айвон чироғини ўчирди. Сўнг эшикдан кирган ерда уст-бошини ечиб, туфлисини оёғига илди-да, бир-бир юриб, супадан тушди. Ўтинхона биқинидаги водопровод крани ёнига борди.

Шунда боғ адоғида эшак пишқирди, тепинди. Арқони олмага ўралиб қолган тусоқ қўзиси бўғиқ маъради.

Икромжон шоша-пиша водопроводни очиб ювиннар экан, назарида, моллар ҳам уни ёмон кўриб қолгандек, ундан ўпка-гина қилаётгандек бўлди. Ич-ичидан эзилиб: «Энди ароқни оғзимга олсам ўлай!»— дея водопроводни бекитди. Совуқда дийдираб айвонга қайтди. Дордан сочиқни олиб, наридан-бери артинди.

Меҳмонхона деразаларига қалин парда тутилган, шунинг учун ҳамон тонг отмагандек туюлдими, Икромжон эртасига кун ёйилиб кетганда уйғонди. Кейин, кечаги воқеаларни эсида қолгани бўйича эслаб ва ҳали катта жанжал олдинда эканини ўйлаб, юзини яна ёстиққа босди: ҳеч кимни кўрмаса, шу бўйи нимадир бўлса!

«Оҳ! Қанийди кечаги кун йўқ бўлса, ҳа, йўқ — йўқ бўлса! Кечаги воқеалар ҳам йўқ бўлса-да... Бўлди. Тур, Икром! Қилғилиқни қилдингми, буёғига ҳам туриб бер энди!»

Икромжон кийиниб, ташқарига чиқди. «Оҳ! Баҳор!.. Мунча чиройли бу баҳор! Олмалар қийғос гуллаб қолган! Асаларилар! Икромбой, шунча кундан бери қаерда эдинг? Оламнинг гўзаллиги ўз ҳовлингда-ку? Йўқ, анави уйчада... Турсунда! Ўша... ўша туфайли дунё кўзингга гўзал кўринган! У бор — гўзаллик бор, баҳор бор! Сен бахтли йнгитсан!»

— Ҳой, кўп серраймай, буёққа киринг!

Икромжон бирдан бўшашиб кетди. «Бошланди!» — деб ўйлади ва бутун вужудига титроқ кирди... Ҳа, у қачондир нималарнидир уриб-янчиши керак!

Икромжон айвон четидаги чойгумни энгаштириб, бетқўлини ювган бўлди-да, ичкарига кирди. Дастурхон ёзиқ. Чойнак, пиёла. Нон, оқ қанд, ёғ... Хона илиққина. Бунда тунука печ бор. Турсуной бугун ҳам ёқибди.

Икромжон тўрга ўтиб, печга яқин кўрпачага чўк тушди. Олдидаги пиёлани олиб, чойидан бир хўплади.

— Қулоғим сенда,— деди.— Гапир!

Турсуной жимиб, дастурхонга кўз тикди... Сўнг бирдан хўнграб йиғлаб юборди. Икромжон қотиб қолди. Урмалаб унинг ёнига борди. Елкасини иккиланиб силади.

— Турсуной... Жоним, менга қара... бўлди энди! Қасам ичаман! Бошқа бўлмайти...

Кеча Икромжон қай аҳволда келганини ўзи билмайти. Лекин Турсуной биледи... Шуниси қизиқки, кеча чиндан ҳам унинг жаҳли чиқди. Икромжонга ачинмади ҳам. Фақат Қаюм битта шериги билан Икромжонни олиб кетаётганида: «Жон ака, биров билмасин... Уятга ўламан! Ўзига келса, насиҳат қилиб жўнатинг!» — деб қолди, холос... Лекин, ҳозир йиғлаб юборди.

Қизиқ, Икромжон уни силаб-сыйпагани, тотли сўзлар айтгани сари баттар йиғлагиси келар, ўзини тўхта-толмас эди.

— Турсуной?..

— Биз ажрашамиз... Мен бу турмушга тоқат қилол-майман!— Турсуной иргиб туриб кетди.— Афтингизни кўрмайин дейман! Ҳа-ҳа! Рост... Мен сизни ҳеч қачон севмаганман... Сизга раҳмим келиб текканман. Сиз!.. Мени оёқ ости қияпсиз энди... Хотинли бўлдингиз-да! Болали, уй-жойли бўлдингиз-да, а?

Икромжон карахт бўлиб ўтирар, унинг юраги ҳам тўхтаб қолгандек эди.

— Рост билан-а?— деди секин.

— Рост! Рост!— Турсуной шундай деб бурчакка, сандиқ қошига бордию дафъатан ҳушёр тортиб, унинг нима қилишини кутди. Сўнг бирдан кўрқиб кетди: «Кетиб қолса-я!. Узимни ўлдираман! Мен бу икки эргашма билан қаёққа бораман? Отамникигами?.. Йўқ, йўқ... Ахир мен бу йигит ўлгурни яхши кўраман-ку? Нега шуни билмайди? Нуқул мени хафа қилади... Менга ўчакишгани ўчакишган... Миқ этмайди! Ичимдан топ!.. Ичишни ўрганди... Ичганиям майли. Кеча кўзимнинг олдида кетиб қолди-я! Авзойи бузуқ унинг!.. Ё биттасини топганми? Йўғ-э, ўлдими? Менга қилиқ кўрсатяпти... Кўрсатиб бўпсай! Одамнингни топибсан-ку!..»

Икромжон ҳамон карахт эди. «Ҳа-а. Гап буёқда экан... Рост, менга шафқат қилиб теккан бўлиши ҳам мумкин... Мумкин!— деб ўйлади.— Узи айтди-ку?.. Бунақа гап тилидан биринчи чиқиши... Э. галварс Икром!»

У ўрнидан турди. Нима қилишини билмас, лекин туриши керак эди. Буни кўриб, Турсуной югуриб эшик олдига борди. Эшикни тўсиб олди.

— Қаёққа?!

— Қоч йўлдан.

— А? Ҳали менга дўқ қиладиган бўлдингми? Ҳой, кимсан ўзинг? Сиздан сўраяпман... Дадаси, нимага ўзгариб қолдингиз-а? Нима бўлди сизга? Бирон киши айнитяптими, а? Ростини айтинг... Майли, ундай бўлса, мен ўзим уйни бўшатиб чиқиб кетаман...

— Қоч деяпман!— Икромжон икки қўллаб бошини ушлади.— Худо хайрингни берсин, эзма мени!

— Мен-а?

— Сен...

— Вой тавба! Ҳали бундай тухматингиз ҳам бормиди? Астаффирулло... Вой қудратингдан!.. Мен айбдор эмишман! Мен!— Турсунойнинг юраги тагида сирли бир

овоз: «Бас қил! Бўлди энди. Узингни бос!» деб турса-да, баттар хуруж қилди: ҳали Турсуной айбдор бўлиб қолдингми? Ана! Тухмат балонгдан сақла худойим!—Тўхта!— бақириб юборди Турсуной.— Кеча сени... бўшатиб юборинг, деб Абдиқаюм акадан илтимос қилганим учун бўшатди! Шунинг учун келдинг бир маҳалла. Йўқ! Мен энди тоқат қилолмайман!..— Турсуной эшикни ланг очиб чиқди. Яна ортига бурилди.— Ҳозир дод солайми? А? Тухмат қилиш қандай бўлишини кўрсатиб қўяйми? А?.. Ҳой, кеча нима иш қилганингиз ёдингиздами?

Икромжоннинг фикри тиниқлашиб, дафъатан унга самимий назар билан боқди.

— Йўқ, балки айтиб берарсан?

— Айтиб бераман... Мени урдинг! Ҳа... Гувоҳим бор! Гувоҳим — болаларинг!.. Бошимга муштладинг. Тепдинг!.. Онангни деб сўкдинг, тилинг кесилсин!— Турсуной турган ерида чайқалиб кетди.— Войдод, қасрга борай? Ким эшитади оҳимин!.. Дунё бедарвоза бўлиб қолди! Войдод!..

Ранги қум ўчиб, лаблари пирпираб қолган Икромжон бир қадам босиб, остонада тиз чўқди.

— Афв эт!— деди ва кўзидан тирқираб ёш оқиб кетди.— Афв этгин, Турсуной... Болаларимиз ҳаққи, мени кечир! Кечирмасанг, қамат мени!

— Керак бўлса, қаматаман ҳам!

— Рост... Шундай қил! Ўзим ҳам тўйиб кетдим... Узр, мен одам бўлолмайман чоғи...

— Ҳали ўзингизни одам деб... Астаффирулло... Турнинг ўрнингиздан! Эркакка ўхшаг мундай!.. Ҳе, мижгов бўлмай кетинг!

Икромжон ўрнидан иргиб турди.

— Нима қилай?— деди.— Буюр!

Турсуной бурнини тортиб, кўзларини артди. Сўнг эрига, «ҳозир келаман», дегандай қаттиқ қараб олиб, меҳмонхонага кириб кетди. Нимёруғ хонага киргач, тагин йиғлагиси келди. Энди чиндан йиғлашни истар эди.

Ахир, Турсуной унга, «урдинг, тепдинг!» деб мутлақо ёлгон гапирди. Икромжон бўлса тиз чўкиб, узр сўради... «Қизиқ! Тиз чўктириш мумкин экан-а? Боя нима деяётган эди? Йўлимни тўсма! А-а!.. Шундай бўлади... Хоҳласам, маймуни қилиб ўйнатаман сизни... Лекин бечора қийналди чиндан ҳам... Буюр, деб турибди... «Сенга раҳим

келиб тегиб эдим» деган гапимни ҳам эсидан чиқариб қўйди! Қўрқиб кетди шекилли!»

Шунақа! Эркакни жиловлаб оламан десанг, қўрқитиб ол экан! Энди Турсуной нима қилишини яхши билади!

Лекин... Икромжон қўрқмасаям бўлмайди... Ахир, Турсуной яхши билади-ку, Икромжон ўз ишини қанчалик севади!.. Тилидан ўрмон, табиат тушмайди! Ундан ҳайдалган куни чўлда қолади. Ахир, Турсуной даъво қилса, ҳайдалиб кетишиям ҳеч гапмас!..

Турсуной Икромжоннинг тиз чўкиб турганини тағин кўз олдига келтириб, энди кулмоқчи эканини пайқаб қолди ва бирдан хўмрайиб олиб, эшикка қайтиб чиқди.

Икромжон қаттиққўл дадаси бурчакка турғазиб қўйган боладек ўша жойида қотиб турар, лабига қистирган сигаретасини ёниб турган гугурт чўпи алангасида туташтиролмас эди.

У Турсунойни кўриб тек қолди.

— Чекинг, чекинг!— деди Турсуной.— Ташқарига чиқиб чекинг!

— Раҳмат.— Икромжон ташқарига чиқиб, энди сигаретини тутатиб олди. Сўриб тортди-ю, кўнгли айниб кетди.— Нима бало, пўпанак босганми буни.

У сигаретани супа пастига улоқтирди.

Турсуной эрига нима дейишни энди билмай қолди. Бироқ унга бирон бир юмуш топшириш хаёлида бор: нима деса экан? Шундай нарсани айтиши керакки... Ишқилиб, боя айтгани — раҳм қилиб тегдим дегани эсидан чиқса яхши бўларди-да!.. Аччиқ устида ёмон гап қилди! Икромжонни билади-ку?

— Хўш, яна ичасизми?

Икромжон гангиб унга қаради... Қизиқ! Нима дейиши керак?.. Дарвоқе, ичмайман деб, ичди яна!.. Энди ваъда бериш кулгили! Икромжон хаёлга толиб турар экан, вужудида, балки юрагининг аллақайси бурчагида ғайришуурий бир хотиржамликни туйди. Нима у? Нега?.. Айтмоқчи, унинг саволига жавоб бериши керак!.. Турсуной кутяпти! Қараб турибди!

«Шу Турсунойми?— Икромжоннинг хаёлига аллақайдан шу фикр келди.— Ҳа, Турсуной!— деди ўз ҳолатидан қандайдир қўрқиб. Сўнг миясида ҳамон кечаги ичган арақларининг таъсири борлигидан шундай ҳолга тушаёт-

гандек туйди ўзини ва:— Албатта,— деди ичида.— Худди шундай... Бу Турсуной... Мени севади... Севади?»

Унинг боши айланиб, кўзи тиниб кетди. Во ажаб!.. «Шудринг босган йўнғичқазор!..» У қандай сирли манзараки, лоп этиб кўз олдига келди ва кўзларидан тирқираб ёш чиқиб кетди.

Тамом! Ҳамма нарса тугади!.. Икромжон бу ерда ортиқча. У ортиқча экан-у, билмай юрган экан. Энди билди... Шунча йил ўзини-ўзи алдаб яшабди!

Айтгандай, унинг ўзи ҳам «ажрашамиз» деди шекилли? Кейин нега: «Яна ичасизми?»— деб сўради?

Нима бу, мазах қилишми?

Э худо! Шунча йил!..

— Гапиринг. Талқон ютдингизми?

Икромжон ўзида бор куч-қудратни ишга сола олди. Ўзини боса олди. Ҳа, бу тарзда — аросат бир аҳволда кетиб қолиш — номардлик! Турсуной илгариям аччиқ устида телба-тескари гапларни айтиб юбораверар эди!

— Турсуной, бир гапни сўрайман... Мен сўрамасимдан буруноқ ўзингиз жавоб бериб қўйдингиз... Лекин яна сўрайман... Илтимос, ўйлаб жавоб беринг!

Турсуной юраги пўкиллаб олға жилди.

— Хўш,— деди.— Қанақа савол экан.

«Мени заррача писанд қилмайди» дилидан ўтказди Икромжон ва ўша саволни беришга яна журъат топди:

— Мени чиндан ҳам севмайсизми?

Турсуной унга анқайиб қараб турди-да, қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборди. Сўнг бурилиб, тиззаларига шапатилади. Икромжоннинг оғзи бир зум очилиб қолди. Кейин аста бурилиб, зинадан тушди. Бир, икки, уч, тўрт... Бешинчи қадамда ўтинхонага етди... Ҳозир орқасидан чопиб келади! Ҳозир... Балки Турсунойнинг ўзи энди тиз чўкади?.. Икромжон ажаб бир титроқ кайфиятда шуни истаб, олтинчи қадамни босди. Йўқ, йиқилиш нима! Шунчаки қақирсин!

— Йўл бўлсин?

Икромжон шарт қайрилди.

— Қаёққа?

— Мен савол берган эдим,— деди Икромжон.— Жавобингиз ўшами?

Турсуной... Турсуной... «Жавобингиз ўшами?» Икромжон бу гапни нима учун айтди? Айтмаса бўларди... Ахир,

у аста жилар экан, Турсунойнинг ўзи чоғиб ортидан бор-моқчи эди-ку?

— Сизга ёқиб тушдими ўша жавобим?

«Энди бас! Бачканалнк етар!»

Икромжон тезгина бурилиб, дарвозага етди. Яна эшакнинг пишқиргани, қўзининг маъраганини эшитгандек бўлди. Назарида, уй-жойи, олмалари, деворлару йўнғичқапояси ҳам унга аллақандай хайрлашув пазари билан қараётгандек туюлди.

— Ҳой!

Икромжон яна ҳарчанд қарамоқчи бўлмасин, қарай олмади.

Турсуной туриб қолди айвонда... У қалт-қалт титрар: «Кетдими? Бутунлай кетдими?— деб ўйлар эди.— Э худо! Энди нима қиламан? Эри ташлаб кетипти деган гапни қандай кўтариб юраман... Мени ташлаб кетади? Икромжон-а? Хомтама бўлма! Турсуной бурнингни ерга ниқайди... Ташлаб кетар эмиш!— Турсунойнинг алами келиб, яна кўзига ёш олди.— Нималар бўляпти ўзи?.. Шошма! Ҳали қўрқибгина турган эди... «Буюринг!» деб турган эди... Нега бирдан?.. Йўқ, у менга ўзини кўрсатмоқчи! Кўрамиз... Ҳали шундай ялнтирайки! Қаршимда «буюринг!» деб тургин!.. Лекин ўша гапни чакки айтдим... Қайдан калламга келди ўша гап?.. Раҳм қилиб эмиш! Тавба! Ҳайронман... Чакки бўлди... Ҳечқиси йўқ!»

Икромжон катта кўча томон кетиб борар экан, юраги бўм-бўни ва лоқайд, шу кетишда тагин ресторангами, сомсахона ёнидаги буфетгами боришини ҳис қилди-ю: «Чиндан пиёниста бўламан!»— деб ўйлади. Хўш, қаёққа борш керак?

Тоққа, тоққа-да!.. Урмонга!

У кўчага чиққач, бурилиб, ўрмон хўжалигига йўл олди. Сомсахона ёнидан шошиб ўниб кетди. Унда одам гавжум!

Байрам давом этмоқда!.. Май!.. Ҳамма ясан-тусанда! Ҳамма шоду хуррам!.. Тавба! Ҳаёт қизик... Айтмоқчи, Икромжон бундай гарангсиб қадам босмаслиги керак... Абдуқаюм кўрса, «яна нибди» деб ўйлайди... Одамлар ҳам эътибор қилади. Биронтаси тўхтатиб: «Нима бўлди?»— деса, нима жавоб қилади?

Опасидан солиб, бировларнинг ҳам кайфиятини бузадми? Кераги йўқ!

Шошма! Хўш, тоққа ҳам чиқиб кетди. Кейин, бари бир қайтади-ку районга?

Шунда Икромжон баъзи танишларнинг ўзига қараб ўтаётганига диққат қилди-ю, шарт четга чиқди. Тоғ томонга кетгувчи тошлоқ йўлга тушди. Бу йўлда ҳам одам кўп... «Мунча кўп! Кеча байрам эди! Бугун яна кўчага тошиб чиқишибди... Бекорчи бўлгандан кейин шу-да... Йўқ. Ахир, нима учун уйда ўтиришлари керак? Икромжон, ноҳақсан! Қўй, ким нимани истаса, шуни қилаверсин!.. Лекин сен чегроқдан юр!»

Икромжон йўлнинг сўл ёғидаги энди асфальт тўшалган хиёбонга чиқди-ю, бу хиёбон тугаган жойдан ажриқли сўқмоқ бошланиши, сўқмоқ тўғри Яккатол чашмаси бўйига боришини эслади... Э, ўша Яккатол тагларинда болалар билан копток ўйшарди бир вақтлар!

Яккатол—қари тол. Жарлик бўйида. Танаси кавак бўлиб кетган. Жарликнинг буёғида ҳаво станциясига қарашли оппоқ иморат бор, бир томони совхознинг слмазори.

Икромжон сўқмоқ билан юриб, жарга кирди. Соҳиллари паст, емирилиб кетган. Бетларини қариқиз ўтлари босган. Оёқ ости нам. Лекин Икромжон хурсанд!

Бу ерда ҳеч ким йўқ!..

Икромжон сўқмоқ билан жарликнинг ҳаво станцияси томонидаги текис майдонга кўтарилди-ю, бир энтикди... Кейин оёқ-қўли бўшашиб, бутун вужудидан мадори кетиб, туриб қолди. Не кўз билан кўрсинки, майдонга йўнғичқа сепилган экан, йўнғичқазор нақ тиззага уради. Шудринги ҳам кўтарилиб кетган бўлса керак... Чучмомаси-чи? Боғпиези-чи? Икром гангиб паришонҳол кўзлари билан йўнғичқазорга тикилар, оёғи ҳам ўзига бўйсунмай, ўтириб қоладигандек бўларди... У аста чўнқайди... Бир туп йўнғичқани олиб тикилди. Ҳали гулламаган. Ёш экан. Шундоқ бўлса-да, уни ҳидлади. Оғир, соф, тоза бир ҳидни туйди... Ингитнинг тагин йиғлагиси келар, лекин кўзидан ёш чиқмай, фақат қисқа-қисқа энтикар эди.

У бирдан ўзини ерга отди. Анча йўнғичқани босиб тушди. Қулочини кериб, юзини ҳўл тупроққа босди.

«Оҳ! Қандай яхши!.. Алвидо энди, йўнғичқазор!.. Йўқ-йўқ, мен ўлмайман! Лекин энди сен мен учун йўқсан... Турсуной йўқ—сен ҳам йўқ!»

Икромжон анча вақт шу алфозда ётди... Кейин: «Бу

жиннилик. Аҳмоқлик,— деб туриб ўтирди.— Эр-хотин ўртасида гап қочади-да... Шунда бир-бирининг оғзидан нима гаплар чиқиб кетмайди! Наҳотки Турсуной билан шунча йил яшаб!.. Хўш, уйдан чиқиб кетганим билан нима топаман?.. Бекор гап! Ҳечқурса болаларим ҳурмати—яшашим керак... Майли, Турсуной севмасин мени... Начора! Ҳаётда алданган эркак ё аёл йўқми? Мен ҳам алданган эканман... Бахтим шу экан... Қизиқ! Уша йўнғичқазор қаерда? Билмайман... Турсунойни қачон севиб эдим? Билмайман... У-чи?.. У ёлғончи... Майли! Номаълум нарсалар йўқ бўлди. Маълуми шу: бизнинг оиламиз бор... Яшамоқ керак! Ишим, севган ишим бор: ишламоқ керак...»

Икромжон уйга қайтди. Тавба! Наҳот кетган бўлса Турсуной? Эшик яна қулфляғ!

Шу пайт муюлишдан мотоциклнинг овози эшитилди. Икромжон бурилиб қараб, ўтирғичда Қаюм участкавойни кўрди. Жилмайди. У шу томонга келмоқда эди.

— Ассалом алайкўм.

Қаюм саломга алиқ олмай мотоциклни чийиллатиб, шу ердан орқага буриб олди.

— Чиқ! Ўтир! — деди.

Икромжон яна жилмайди.

— Тинчликми?

— Тинчлик.

Икромжон мотоцикл кажавасига ўтириб олди. Қаюмга яна бир жилмайди-ю, аллақандай бўлиб кетди: «Нима гап? Тағин Турсуной... Йўғ-э... Ахир... Э, Икром! Икром! Боласан!.. У сени қутқарган эди-ку? У қаматиши мумкин яна!.. Галварс!» Икромжон шундай ўйлаган эса-да, бари бир ишонмади ўз ўйларига. Аммо нима учун Қаюм уни олиб кетяпти? Уни излаб юргани аниқ! Кўргач, мотоциклни буриб олди. Иккиланмай: «Чиқ! Ўтир!» — деди.

Катта кўча. Қаюм мотоциклни тез ҳайдаб борар экан, Икромжон энди ваҳимага туша бошлади: «Яна ўша камерами?.. Қоронғи хона! Қаюм кечирмайман деб эди... Турсунойнинг қадрига етмаяпсан деб эди. Лекин у сени «ўлгудек яхши кўради» деганди ҳам... Кулгили гап! Бўпти... Пешонада борини кўраман-да... Умуман, мен ёмон одам бўлсам керак-у, бунга ўзим билмасам керак... Лекин Турсуной ҳам мени алдаб...»

Икромжон бирдан ўйларига барҳам берди: «Уйдан

фойда йўқ... Рост. Мелисахонага боряпмиз! Ана, ана... Энди тамом! — яна ўйлай бошлади Икромжон. — Ишхонагаям хат ёзишади...»

Мотоцикл дарахтлар тагига бурилиб, хиёбонга кирди. Тўхтади. Рўпарада катта, қизил, темир дарвоза... Ундан чап томонда навбатчилар хонаси бор... Унда телефон, диван... Тўрида эшик. Эшик орқасида...

— Кир, кир!

Икромжон бир қадам босиб, диваннинг нари четида бошини эгиб ўтирган Турсунойни кўрди. Сўнг диваннинг бу четида омонатгина ўтириб, ҳайратланган кўзлари билан тўсиқ ортига, унда иккита стулда қоматларини тик тутиб ўтиришган таниш милиционерларга қаради.

Қаюм шахд билан стол ёнига ўтиб, унда очиқ ётган қоғозга ўткир тикилди. Сўнг Икромжонга ўқрайди-да, шарт тортмасини тортиб, икки варақ оқ қоғоз олди. Столга қўйиб, устига тақ этказиб авторучкани босди.

— Кел! — деди Икромжонга. — Кеча нима воқеа юз берган бўлса, ёз! Эсимда йўқ деб тентаклик қилма!.. Ҳар қандай маст одам ҳам у-бу нарсани эслайди!

Икромжон ўрнидан турди.

— Лекин менинг эсимда қолгани сизга ҳеч нарсани аңлатмайди, Қаюм ака.

— Бари бир!

— Рост айтяпман!

— Бўлмасам, Турсуной нимани ёзиб берган бўлса, шунга қўшилсанми?

— Албатта! — деди Икромжон. — Бу киши биладилар... Ҳим, бу киши нимани ёзган бўлсалар, шу гап тўғри... Чунки шундай бўп қолган экан...

Қаюм столдаги қоғозни олиб тикилди. Бир оз мингиллаб, ўқий бошлади:

— ...Хўш, «Бошимга урди... Ҳим, оёғи билан тепди... Отам-онамни ҳақорат қилди... Безори! Ичиб келади... Ҳалол ишлашига ишонмайман...» — Қаюм Икромжонга қаради. — Тўғрими? Мана, ўқиб кўришинг мумкин! — У қоғозни узатди. Икромжон туриб, олди. — Тўғри бўлса, тўғри деб имзо чек!

Икромжон қоғозни олди. Хотинининг хатини таниди. Юраги аллақандай бўлиб тўлғаниб кетди... «Энди нима бўлади?» — деб ўйлади ва ўзини даҳшат қўйишида ҳис қилди.

Сўнг Турсунойга қарагиси, ундан ниманидир илтижо қилгиси келди. Шунга баробар Яккагол яқинида, йўнғичқазорда келган қарорини айтиш фикри туғилди.

Икромжон, қара! Қара унга!.. Турсуной шунга илҳақ эди! Ҳа-ҳа! У эрининг «тумшуғини ерга ишқамоқчи» бўлиб келди. Жаҳл ва кўз ёши билан арзнома ёзди. Бироқ энди унинг ўзига қарашини... кўзларини кўришни истар эди!..

— Бўлдимми? Ручканг борми?

— Бор-бор! — «Имзо чексам, бари айбларимни бўйнимга олган бўламан, — ўйлади Икромжон ичида. — Эрим қитмир эмас экан дейди кейин... Имзо чекмасам, юзимга тупуради!.. Э, қараб турибди менга! Тезроқ қўл қўйсанг-чи!» Икромжон киссаларини тимискилаб, ручка тополмади. Қаюмга синиқ жилмайиб, ручкасига ишора қилди. Ручкани олиб: «Шунда ёзилган сўзлар тўғри! Айбимга иқрорман», деб ёзди-да, катта қилиб имзо чекди. — Марҳамат!

Қаюм олиб, тикилди. Сўнг торгмасини шарт очиб, солиб қўйди-да:

— Турсуной синглим, сизга жавоб! Сизга раҳмаг, — деди. — Эрингиз қолади!

Турсуной ўрнидан турди. Жуда вақти хуш кишидек рўмолини тузатди. Аста йўталиб олди. Сўнг:

— Судга келаманми энди? — деди.

— Ҳа.

Турсунойнинг лаби пирпиради.

— Қачон бўлар экан?

— Бўлади-бўлади.

— Раҳмат, акажон... Шу одамни бир жаззасини беринглар! Худога шукур... Ҳукуматимизнинг қонуларидан айланай! Раҳмат сизларга... — Турсуной эшикка етди.

«Вой, нималар бўлади? Буни кесиб юборадими? — ўйлади-ю, няклари титради. Лабини қимтиди. — Ахир... Нима учун? Тўғри, бунинг айби бор... Аммо мендан узр сўради-ку! Йўқ, — яна қайсарлиги тутди. — Уйдан чиқиб кетди бу! Шу бўйи уйга қайтиб келмас эди... Энди қўлимга тушди!»

— Раҳмат, акалар, — деди Турсуной, тагин ва қўққисдан Икромжонга қараб бақириб юборди. — Гунг бўй қолдингизми? Нимага гапирмайсиз? Чиқиб, қаергача бордингиз?! Ҳе сизни!.. Кўряписизларми бу одамнинг

кесакдай бўлиб ўтиришини! Шунақа-да! Номарл... Бевафо! Бир адабини есин!..

«Бевафо!» — Икромжоннинг мясига пина санчил-гандек бўлиб кетди.— «Бевафо» дедими? Мен-а!.. Вой-вой! Турсуной нақадар ҳақ! Уша кетишда кетганимда ҳақиқатан ҳам бевафо бўлардим. Рост... Лекин мен бошқа қарорга келиб, уйга қайтган эдим-ку?»

— Кечирасиз, Турсуной, — Икромжон тилга кирди.— Ҳа-ҳа... Қарийб бевафолик қилган эдим... Лекин ҳозир фикрим ўзгарди...

— Ҳозирми?

— Йўқ, ҳозир эмас... Яккаголда... Уйладим... Сиз мени севмасангиз ҳам бари бир яшашимиз керак... Мен шу фикрга келдим. Рози бўлсангиз, ҳим...

— Рози бўлсангиз!

— Ҳа-да! — Икромжон туриб кетди.— Хўп денг, Турсуной... Уртоқ мелисалар, бизни кечиринглар... Бу оилавий гап...

— Гапир, гапир, — деди Қаяом.— Сизларнинг гап-сўзингиз оиладан ташқарига чиқди... Энди у оилавий гап бўлмай қолди. Яна гапнинг борми?

Турсуной унинг яна гапирлигини, илтижо қилишини, қандайдир ваъдалар беришини кутарди... «Гапир, Икром! Бўл тезроқ!» Икромжон Турсунойга қаради-ю, уни қайтадан тапигандек бўлди: «Уша Турсуной бу! Менга шафқат юзасидан теккан...»

Икромжон бир дақиқага бугун дарвозадан чиқиб кетаётгандаги ҳолатига тушди.

«Бас энди! — дер эди ичидан бир овоз Турсунойга.— Бўлди қил! Шикоят хатингни ол! Ииртиб ташла!.. Ахир, бу Икромжоннинг-ку? Тагин иш чаппасига кетиб қолмасин... Йўқ, нега чаппасига кетади? — деди Турсуной ҳушёр тортиб кетиб.— Агар мелисалар ёмонликка оладиган бўлса, аччиқдан ёзиб эдим дейман... Икромжон ҳеч нарсани билмай — Турсуной нима деса, шу тўғри, деб туради... Қутқариб олиб кетаман! Шу билан бир умр ўзимники бўлиб қолади...»

— Қўйинг, Қаяом ака! — деб юборди Турсуной.— Бу одамнинг шу гаплариям ёлғон!

Икромжон шу тобда ҳеч нарсани ўйлаётгани йўқ эди. Лекин ўрнидан сапчиб турди.

— Хайр бўлмасам, — деди Турсунойга.— Лекин билиб қўйинг, мен ҳаммавақт сизга рост гапириб келган-

ман!.. Баъзи гапларни гапиролмай қолган бўлсам, ким билади, сабаби бордир...

Турсуной яна туриб қолди.

— Кеча урганларингиз, сўкканларингиз-чи? Нега эсимда йўқ дейсиз? — Турсуной эрига баттар тикилди. Яна лаблари титради. — А, ёлғон гапиряпсиз-ку? — «Э худо, нималар деяпман? — кўнглидан ўтди Турсунойнинг. — Тухмат-ку бу!.. Қаердан миямга сингиб қолди бу гап?.. Ҳали бу гапни ёлғонга чиқаришим керак-ку?» — Хўш?.. Ана шунақасиз! — Бу гап ҳам оғзидан чиқиб кетди. — Тилингиз йўқ гапиргани!

Икромжон ҳаво етишмаётгандек энтикиб нафас олди. Қўллари қалтираб:

— Нега тилим йўқ? — деди. — Урдимми — урдим!.. Сўкдимми — сўкдим! Ана, хатгаям имзо чекдим-ку?

Турсуной қандайдир завқланиб:

— Ана энди ўзингизга келдингиз, — деди.

— Вой!.. — Икромжон ўзини идора қилолмай қолди. — Абдуқаям ака!.. Жон Турсуной! Урдим! Сўкдим! — бирдан кўз олди туманлашиб қичқириб юборди: — Ур-дим! Сўк-дим! Теп-дим!.. Хотиржам бўлинг! Суддаям шу гапни айтаман. Худо урсин айтмасам!.. Тил тортмай ўлайки — айтаман!

Икромжон диванга ўтириб қолди. Турсунойнинг завқи зим-ғойиб бўлди. «Нима деди бу? Суддаям айтади?.. Қанақасига? Бекор гап! Жинни бўп қолди бу... Ул, Турсуной! Нималар қилиб қўйдинг?.. Ол хатни, йирт, улоқтир! Яшайман деди-ку? Яшайди... Бу ёлғон гапирмайди!.. Мени севмайсиз эмиш... Севаман! Сенсиз менга ҳаёт ҳаром... Бир кун ҳам ҳшолмайман сенсиз!.. Отингдан ўргилай! Менинг бутун ҳаётим сенсан-ку!»

Турсуной Қаямга қўлини чўзди.

— Хатни беринг.

Қаям унга ўқрайди.

— Нега?

— Беринг деяпман!

— Берилмайди.

— Унда ёзилган бари гап ёлғон!

Икромжон Турсунойга ялт этиб қаради ва худди даҳшатли бир нарсага кўзи тушгандек тез сурилиб, диваннинг у четига бориб ўтирди.

— Икром, хатдаги гаплар ёлғонми? — сўради Қаям.

— Қанақасига! Ҳаммаси рост!

— Уйлаб гапир!

— Рост-рост!

Турсуной Икромжонга бурилди.

— Икром ака!

Икромжон камера эшигига қаради.

— Икром ака деяпман!

— Рост!

Қаюм ўрнидан турди.

— Турсуной, бу ерда бақирриш мумкин эмас... Боринг! Уйингизга боринг! Вақти келганда, чақирамиз!..

— Келмайман!.. Эй, йўқ, келаман... Йўқ, менга қаранг, бу хат, ахир?..

— Сизга жавоб!

Турсуной ташқарига чиқди. Телбаланиб, дераза пастидаги скамейкага ўтирмақчи эди, ортидан чиққан милиционерни кўриб, дарвозага йўналди.

Кўча. «Нима қилиб қўйдим? Вой, Икром! Икромжон!.. Турсунойинг ўлсин!.. Вой, нима қилай? Қайта-йинми? Йўқ!.. Ҳайдашди-ку? Киритишмайди энди...»

Қаюм чуқур хўрсиниб, сигарета тутатди. Хатни тортмадан олиб, яна бир кўз югуртирди. Кейин энсаси қотгандек яна жойига солди-да, ёнидаги милиционерга буюрди:

— Опчиқинг!

Икромжон Қаюмга хаёлланиб қаради.

— Бу камера-чи?

— Бунда бир суткаликлар ётади.

...Шундай қилиб, Икромжон икки йилга кесилди.

Турсуной: «Мендан кечди энди», деб отасининг уйига кўчиб кетди.

ЮР, ТОҒЛАРГА КЕТАМИЗ!

— Бобо, нега эгилиб юрасиз?
Нимани излайсиз?

— Енлигимни, болам.

Саройтош қишлоғи Етимтоғнинг этагида, сой бўйида жойлашган. Қишлоқ жами бўлиб тўққиз хўжаликдан иборат. Лекин ўшалар ҳам қишлоқда меҳмондек яшар, куз тушиб, тоғдан совуқ шамоллар эса бошлаши билан чўлга кўчиб кетинлар эди.

Чўлга кўчини биз болалар учун қандай қувончли бўлса, чўлдан тоққа, Саройтошга кўчиб келиш ҳам шундай қувончли эди. Тоғ! Унинг осмон баравар кўтарилиб туришини кўришнинг ўзиёқ кишини ҳам заминдан бир даража кўтаргандек бўлади. Саройтошнинг икки томонида қад кўтариб турган дара соҳиллари, ундаги арча-зорлар, сой бўйида ўсгувчи юлғунзору бизнинг уйимиз яқинидаги эски чашма, чашма атрофида кўкариб ётадиган нилуфарлар, яна — қишлоқнинг тор, эгри-бугри кўчалари, муюлишларда дўмпайган гўнг тўдалари, атрофдан эшитилиб турадиган какликлар сайроғи, оқшом тушганида уйлар айвонида ёнувчи чироқлар, чироқлар теварагида қур тутиб суҳбатга берилган одамлар — буларнинг ҳамма-ҳаммаси биз учун азиз, қадрдон эди!

Қишлоққа кўчиб келдик дегунча атрофга изғиб кетардик. Эски тегирмон борми, бойқуш ни қўйган қари шотут борми — бориб кўрардик, томларга чиқардик, бостирмаларда «искаланиб» юрардик.

Саройтошга бир келганимизда, мен айвон лабига ўтириб, сой бўйидаги ёлғиз олча шохига қўниб турган ҳаккани томоша қилардим.

Бостирмада нимадир қитирлагандек бўлди. Сакраб пастга тушдим. Бостирма эшигига етмасимдан, ичкарига нимадир чопиб кириб кетгандек бўлди. Буindoқ пайтда менда жон қоладими дейсиз. Ичкарига аста мўрала-

дим. Бостирма нимқоронги бўлганидан боғин нарса кўринмади.

Кириб, бир оз серрайиб турдим. Бир пайт бурчакдаги охур томондан тагин шитирлаш эшитилди. Бир қаддам босдим-у, тўхтадим. «Илон бўлса-я!» — деб ўйладим.

Лекин: «Ҳали кўрдим-ку, кучукболага ўхшади», деб ўйладим-да, ташқарига қайтиб чиқдим. Уйга кириб, эски газеталардан олиб тушдим. Қувур қилиб ўраб, ёндириб, тагин бостирмага кирдим. Машъалани тепамда тутиб қарасам, охур ичида иккита чўғ милтиллайди. Ит. Кучукбола! Бурчакка тиқилиб, оппоқ тишларини кўрсатиб турибди. Устига бордим. Ушламоқчи бўлиб қўл чўзувдим, кучук бола бурчакка баттар тиқилиб, бўғиқ овоз чиқарди. Қўлимни тишлаб олишни аниқ!

Яна ташқарига чиқдим. Отам уйнинг орқасида мол кўрасининг йиқилган жойларини тузатмоқда эди. Утиб бордим.

— Ота! Бостирмада ит бор, — дедим. — Кичкина ит!
— Ит? — деди отам қаддини кўтариб.

Отам баланд бўйли, қирғиз қовоқ, оғиркарвон одам. Қўй боқадилар. Ерданчи чўпонлари бор.

— Ҳа, ит, — дедим. — Бостирмага кириб олибди. Қора ит. Ушлайман десам, тишини кўрсатади.

— Қани, кўрайлик-чи!

Мен қўлимдаги ўчиб қолган газета парчасини ташлаб, уйдан бошқа газета олиб тушдим. Ёндириб, ичкарига кирдик.

— Ана, ота. Анави охурда!

Отам машъалани тутиб, охур бошига бордилар. Итча тагин ириллади. Отам газетани менга бериб, итнинг тумшугига бир қўлларини чўздилар. Ит ҳамла қилмоқчи бўлганди, иккинчи қўллари билан унинг бўйнидан қисиб ушлаб олдилар. Ташқарига чиқдик.

Кучукбола кичкина, усти қорамтир бўлса ҳам, ости оқниш, оппоқ тирноқли оёқларини типирчилатар, отамнинг қўлидан тушиб қочмоқчи бўлар эди. Отам уни ерга қўйиб, уёқ-буёғига қарадилар. Диккайиб турган кўкиш қулоқларига тикилиб, менга кўз ташлаб қўйдилар.

Шунда мен ҳам итчага қизиқиб қолдим:

— Ота, нимага қулоғи унақа, диккайган? — дедим.

Отам жиддий тортиб:

— Ҳозир, — дедилар. — Эшикни бекит-чи.

Бостирма эшигини беркитишим билан отам сирли кучукболани қўйвордилар. Кучукбола ерга бағрини бериб бирпас ётди-да, сўнг бурила солиб бостирмага қараб чопди. Эшикка ўзини уриб олди. Тирқишга тумшуғини тираб, эшикни тирнаган бўлди. Кейин бостирма биқинига қараб чопди.

— Қўйма! Уёқдан ўт! — дедилар отам ва ўзлари ҳам югурдилар.

Мен айвонга чопиб чиқиб, нари бошга бордим. Пастга тушмасимдан, отам кучукболани тагин тутиб олдилар. Бояги жойнимизга келдик. Отам итни ерга қўйиб, бўйнидан қўл олмай, унга тикилдилар.

— Қизиқ. Бўрининг боласи десанг, бўри боласига ўхшамайди, ит боласи десанг, ит боласига ўхшамайди. Уйдан егулик бир нима олиб чиқ.

Мен чопачоп қилиб даҳлизга кирдим. Девордаги михга илиғлиқ қасноқдан «қорин»ни олдим. Қориннинг ёғли оғзини очиб, бир бўлак қовурдоқ чиқардим. Пастга қайтиб тушдим.

— Мана, ота.

Отам гўштни итнинг оғзига тутдилар. Ит боласи тисланиб, бир нафас қўрқиб турди-да, гўштни ҳидлади. Отам гўштни яна унинг тумшуғига тутдилар. Ит бурнини қимирлатиб тисланди. Гўштга оғиз урмай, яна ерга ётиб олди.

— Ўзи очга ўхшайди, — дедилар отам.

— Ҳа, оч, — дедим мен ҳам.

— Чилвир-пилвир топиб кел.

Мен оғилдаги устунга бойлоғлигича қолиб кетган чилвирдан кесиб келдим. Отам итчанинг бўйнидан боғлаб, кўтариб олдилар. Олча тагига бориб, чилвирни дарахт танасига боғладилар.

Отам ўрнидан туришлари ҳамон ит ўзини ҳар тарафга ура бошлади. Бир-икки ўмбалоқ 'ошиб бўғилди. Яна типирчилаб ўзини ўнглаб олди. Сўнг дарахт танасига қапишиб, бизга жавдираб тикилганича тек қолди. У титрар, қалтирар, бўйин жунлари ҳурпайиб кетган, бизга душман назар билан қарар эди.

— Юр, кетдик. Қўявер энди, — дедилар отам.

Мен: «Хўп», деб орқада қолгандим, отам менга олаёйиб қарадилар. Мен индамай у кишига эргашдим. Аммо айвон ёнида қолиб, супа четига ўтирдим.

— Халақит берма!— дедилар отам уй ортига ўтар экан.— Ниманинг боласи эканини ҳали аниқлаймиз.

— Хўп. Ота, бу энди меники бўлади-я?

— Ҳа.

— Отини Қорабой қўяман.

Отам бош ирғаб, уй орқасига ўтиб кетдилар.

Қишлоқда Қорабой деган бир ит бўларди. Қодир подачининг ити. Жуда ҳам катта, бақувват ит эди. Қулоқ, думи кесилган, момақалди роқ гулдурагандай йўғон товуш билан ҳурарди. У қариб қолган бўлса ҳам, бунинг устига қишлоқдаги ёш болаларга тегмаса ҳам, биз ундан кўрқиб яқинига бормасдик.

Қорабой ўтган йили ҳам бор эди. Кейин йўқолиб қолди. Чўлга борганда ҳам уни кўрмадик.

«Қорабой, Қорабой!» деб пичирладим кучукболага қараб ва яна аста юриб, олчага яқинлашдим. Қарасам, кучукбола қовурдоқни еб ётибди! Изимга қайтдим-да, уйдан яна бир бўлак гўшт олиб чиқдим. Уни ҳам итга ташладим. Энди кучукбола менга у қадар ётсираб қарамади. Тишини ҳам кўрсатмади. Лабларини тили билан ялаб, дарахт танасига тикилди-да, бойлоқлиги эсига тушгандек тағин типирчилай бошлади. Мен жадал орқага қайтдим.

Ўзини ўнглаб олган Қорабойим яна гўштни емоққа тушди.

«Бечора оч қолган, роса очиққан!»— деб ўйладим. Отам муюлишда кўринмаганларида, тағин уйдан гўшт олиб чиққан бўлардим.

— Бор, энангни чақириб кел. Кеч бўляпти. Ҳали-замон моллар қайтади,— дедилар отам.

Онам икки хонадон наридаги бир чўпоннинг ўтовини тикишда унинг хотинига кўмаклашгани кетган эдилар. Айтмоқчи, айтиб қўйишим керакки. қишлоқда яшовчи кишиларнинг ҳаммаси чўпон, подачи. Қора уйларни эса, эски удумга кўра фақат аёллар тикишади.

— Эна, отам чақиряптилар!— дедим уёққа ўтиб бориб.

Онам ҳам баланд бўйли, қотма аёл. Бошларида ҳаммавақт пўта бўлади. Отам у кишига бир-икки марта: «Шу саллангни ташла, уят бўлиб кетди», дедилар. Лекин онам саллани ташламадилар. «Ташласам, бошим оғрийдими», деб қўйдилар. Саллалари жуда ғалати қилиб ўралган. Тepadан қўл суқсангиз, билаккача ичкарига киради.

У ерда нималар йўқ дейсиз! Галтак ип ҳам, игна ҳам бор. Пул ҳам солиб қўядилар.

Бир куни аёлларнинг мана шунақа салласи қайси замонлардан қолган, ҳамда нима учун қўнғирот¹ аёлларингина шунақа салла ўрашлари ҳақида уйимизда бўлган суҳбатни эшитганман. Менга маълум бўлгани шу: бизнинг элатимиз ҳаммавақт чорва боқиб, тоғу даштларда юрган ва тайинли бир қабристонни ҳам бўлмаган. Масалан, биров киши чўлдами, тоғдами ўлиб қолса, кафанлик деб югурмаганлар. Бошидан салласини олиб, мурдани шунга ўраб кўмиб қўя қолганлар.

Ким билади дейсиз, онам бунга удум деб қарагани учунми ёки кўнглида бошқа гапи борми, қишлоқнинг кўпчилиги аёллари пўталарини аллақачон ташлаганига қарамай, у киши доим бошларидан туширмай юрардилар.

— Хайр, эгачи,— деб хайрлашди онам қўшни хотин билан.— Молларни совадиган вақтимиз ҳам бўп қолди.

Онам ҳам итни кўриб, қизиқиб қолдилар.

— Ҳа, жонивор. Буни қайдан топдинг?— дедилар у томонга юриб.— Э-бо-е, бу бўрининг боласи шекилли. Итнинг қулоғи бундай бўлмайди... Отанг қани?

— Қўрада.

Онам энгашиб Қорабойни силамоқчи бўлудди, Қорабой тисланиб, тишларини кўрсатди. Онам кулиб қўйиб, менинг билангидан ушладилар.

— Буни тинч қўй. Урганиб олсин. Қаердан топдинг?

Мен уни қандай қилиб топганимни айтиб бердим. Онам йўлда тўхтаб, тагин Қорабойга қарадилар-да:

— Тавба,— деб қўйдилар.

— Уй битдими?— дедилар отам онамга.

— Битаязди. Наматини ўзи қоплайди. Йўлда чаңа-роғи синган экан, шунини улаймиз деб уриниб қолдик.

Қишлоқдаги иморатларнинг биттаси ҳам оқланмаган. Иморатларнинг бўйи паст, энг баландининг ҳам шиптига отамнинг қўли етади. Таши ҳам, ичи ҳам шундоқ лойсувоқ қилиб қўйилган. Бизда электр деган нарса йўқ. Лампа чироқ, фокус ёқинилади.

— Нурали,— деб менинг номимни тутиб, отамга му-рожаат қилдилар онам,— анавн нарса итми, бўрими?

— Шу,— отам белини уқалаб керишдилар,— ит

---

¹ Узбек уруғларидан бири.

десаңг ҳам бўлади, бўри десаңг ҳам. Менимча, шунинг ё энаси бўри, ё отаси.— Отам шундай деб онамга тикилдилар, кейин муюлишга қарадилар-да, менга:— Бориб қара-чи, бўғилиб қолмадими,— дедилар.

Мен чопиб кетдим. Аммо отам онамга қандайдир сирли бир гап айтмоқчи эканини ҳис қилдим.

Орқага қайтиб, муюлишга етганимда, онам чиқиб келдилар. Менга кулимсираб қарадилар-да, сўнг бирдан хўмрайиб:

— Бостирмага олқириб қўй!— дедилар.

Яна олчага қараб чопдим. Қорабойни отам ушлагандек қилиб, бостирмага киритиб қўйвордим. Итча худди шунн кутиб тургандек, ипини судраб охур томонга қочди.

Ташқарига чиққанимда, кунботардан адирлар бетидан—арчазорларни оралаб қўйларимиз тушиб келмоқда эди.

Қўй соғдиришнинг ўзига яраша гашти бўлади. Она совлиқнинг бўйиндан қучиб турасан. У тинирчиламаслиги керак. Онанг бўлса қўйнинг ортда, иккита оёғини кериб, юмшоқ, бўлиқ елинидан тиззалари орасига қўйиб қўйган кадига пов-пов қилиб сутини соғиб олади. Бу ердаги бутун ишнинг совлиқни ушлаб туриш бўладими? Йўқ. Қўзичоқни мингадек қилиб бутларнинг билан қисиб турасан ҳам. Эмиздиришга гал келганда, қўйворасан.

Мен қўй соғдиришни, айниқса қўзичоқларни боқишни яхши кўрардим.

Лекин ҳозир қўйлар сутдан қолган пайт. Илк баҳорда туғилган қўзичоқлар ҳам дулла-дуруст қўзи бўлиб қолган. Улар оналари билан юради. Эмиш ёдига тушганда, совлиқнинг тагига кириб, унинг шалвираб қолган елинини тумшуғи билан бир-икки туртади-да, оғзига сут тушмагач, орқада қолиб ўтлаб кетаверади.

Мен бу кунларда сизир соғишга кўмаклашар эдим.

Оқшом тушди. Ишларимиз битди. Отамнинг ёрдамчи чўпони ҳам молларни қўрага қамаб, уйга кетди. Биз айвонда қур тутиб ўтирардик. Уртада еттинчи лампа. У хира нур сочиб ёнади. Атрофдан ҳашаротларнинг турфа оҳангда сайрашлари эшитилади. Сойда сув йилтирайди, унинг бир маромда шилдираши эшитилади.

Ҳадемай ой кўтарилади. Ушанда биз тўшакларга кириб ётган бўламиз.

— Ота, у нима энди? Бўрим, итми?— сўрадим.

Отам онамга қия қараб қўйдилар.

— Нима десанг шу,— дедилар.— Отини Қорабой қўйдингми, Қорабой деб чақиравер. Лекин эртага қулоғи билан думини кесама.

— Йўқ-йўқ!— деб юбордим.

Одатда кучук боланинг қулоғи, думини кесишади. Чунки бунинг уларга фойдаси бор. Биринчидан, қулоқ-думи кесилган итлар сержаҳл бўлади, дейишади. Иккинчидан, улар бўрилар билан уришиб қолса, маълумки, бўрилар кўпинча итларнинг бўғзидан олади, дуч келса, қулоғидан ҳам тишлайди. Шунинг учун итларда қулоқ билан думнинг бўлганидан бўлмагани яхши, дейишади.

Лекин... ҳозир Қорабойнинг диккайган қулоқларига раҳмим келди.

Отам менга ўқрайдилар.

— Шу ит ўзингники бўлишини хоҳлайсанми?

— Ҳалиям ўзимники.

— Ундай бўлса...

— Қўя беринг,— деб қолдилар онам шунда.— Битта қулоқ-думи узун ит юрса юрибди-да! Бунинг устига ҳозир ёз. Баҳор бўлгандаям бошқа гап эди. Иссиқда... яраси битмай ётади.

— Хотин...— дедилар отам энсалари қотгандек.

Онам менга уқтирдилар:

— Қорабойни бостирмадан топганингни бировга айтиб юрма, хўпми? Қерак эмас. Ҳар ким ҳар хаёлга боради.

— Хўп,— дедим мен.

Лекин отам билан онамнинг бу ўғитлари тагида қандайдир сир борлигини ҳам сездим...

II

Эртаси куни Қорабойни тагин ташқарига олиб чиқиб, олчага боғладим. Гўшт бердим, сув бердим. Ит менга хийла ўрганиб қолди. Энди унинг бошини, елкасини силасам, қўрқа-писа ерга ётиб олар, бироқ ётсираб қарамасди. Қорабой менга ўргана бошлади.

Қишлоқда мактаб йўқ. Бир вақтлар қишлоқ совети идораси бўлган бир иморат қишлоқ этагида қўнқайиб турарди. Унинг иккита хонаси омбор. Битта хонасига бўйра, бўйранинг устидан палос ёзиб қўйилган. Биз— Саройтошнинг ўқувчилари,— ҳаммамиз бўлиб етти

киши шу ерда ўқиймиз. Қиррабурун, новчадан келган, сийрак қошли ўқитувчимиз Эгамберди ака бўз отларини йўрғалатиб келиб қоладилар. Ўзлари Етимтоғ томондаги Мингчуқур қишлоғида яшайдилар. «Синфхонамиз»да бешинчи синф ўқувчиси ҳам бор.

Эгамберди ака ҳаммамизга бир «синфда» дарс берадилар. Биз бир-биримизга халақит бермай, иноқ ўтирамиз.

Қишлоқи болалар, тоғ оралиқларида ўсган болалар кейин яхши ўқиб кетади, деган гапни эшитгансиз. Бунинг сабаби бўлса керак...

Биз кутубхона деган жойни ҳам кўрмасдик. Қўлимизда бир неча дарслик китобларни, дафтарларимиз. Ростини айтишим керак, бу китобларни кўзимизга суртиб ўқирдик. Биз, ахир, атрофимиздаги муҳит деймизми—қишлоқ, қишғир-қийшиқ кўча, ўрмон ва тоғлару оталаримиз боқадиган қўй-эчкилардан бўлак нарсани билмасдик. Шундоқ экан, қани бу сирли китобларда нима гап бор экан, деб қизиқардик-да.

Ҳақиқатан ҳам китобларда ўзга бир олам очиларди. Ундаги одамлар ҳам ўзгача, турар жойлари ҳам. Э-ҳе, катта-катта шаҳарлар, машиналар, трамвай-троллейбуслар, буларнинг ҳаммаси бизга келажакда етишувимиз мумкин бўлган антиқа бир олам эди.

Мақтабга келдим. Ҳеч ким йўқ. Бир пайт Қодир подачининг кичкина невараси келиб қолди. Оёғида отасинингми, акасинингми этиги. Бошида теллак. Бу бола орамизда анча серзарда эди.

— Ҳа?— дедим мен.

— Нима?— деди у.

— Томоша қилдингми қишлоқни?

— Иш кўп,— деди у салмоқ билан.— Бобом айиқ отиб келди.

— Айиқ? Тирик айиқни-я?

— Ҳа. Улигини отадими бўлмасам.

— Кўрсатасанми?

— Ҳақиқа нима берасан?

— Шошма, мен ҳам сенга бир нарсани кўрсатаман.

Биз келишдик. Ҳадемай бошқа уйлардан ҳам биринкетин, узун-қисқа бўлиб ўқувчилар кела бошлашди. Ниҳоят, сой чиқиб кетаётган даранинг одоғида бўз отлиқ кўринди. Биз ўқитувчимизни чувиллашиб қарши олдик.

Биринчи дарс бўлмади ҳисоб. Эгамберди ака қайси

дардан қаерга келганимизни сурништирдилар, савол-жавоб қилдилар. Кейин:

— Тоғ яхши-я,— дедилар.

Тоғ тоғ-да! Ҳозир этакдаги чўлларда қувраган баҳор бу сзда яшнаб турибди. Мен сизга Саройтош баҳори ҳақида гапирмадим, бунақасини бошқа ёрда кўришингиз маҳол.

Юрган йўлингиз, сўқмоғингиз ҳам ям-яшил! Худди яшил кўрпа устида юргандек лўкиллаб қадам ташлайсиз. Сўқмоқ бўйларида қизғалдоқлар очилган. Гилам-дек-гиламдек майдонни эгаллаб чучмомалар ўсиб ётади. Бултурдан қолган янтоқлар тагида қаламқош гуллари!

Баҳри-диллингиз очилиб, кўкрагингиз кенгайиб кетгандек бўлади. Анави тепалик яшилү наригиси ундан ҳам яшилроқ бўлиб туюлади. Аммо унга чиқиб бориб, қўшни тепалик яна ҳам яшилроқ эканини кўрасиз. Шундай қилиб, бирпасда қишлоқни ўраб турган дара соҳилларини айланиб чиқасиз.

Уйларнинг томи лолақизғалдоқларга тўлиб кетади, улар билан бирга бўғотларда ёввойи арпа ҳам ўсади. Гўнг тўдаларида қўзиқулоқлар.

Уша куни шундоқ бўлдики, Отақулнинг айниги кўриш ўрнига, унга Қорабойини кўрсатганимни билмай қолдим.

— Ана, ана!— дедим, бостирмага бошлаб кириб.

— Қани?

— Кўз борми?

Ниҳоят, Қорабойини силаб-сийнаб, алдаб-сулдаб ташқарига олиб чиқдим. Отақул итни ёқтириб қолди.

— Менга бер,— деди.

— Йўқ,— дедим.— Буни ҳеч кимга бермайман.

— Бера қол.

— Йўқ дедим-ку.

— Бўлмасам айниқни кўрсатмайман!

— Кўрсатмасанг, кўрсатма.

Отақул Қорабойга галати-галати қараш қилиб, уйларига кетиб қолди. Мен итни спладим. Гўшт, нон чиқариб бердим. Олдига лаби учган тақсимчада сув қўйдим. Жонивор қоринини тўйғазиб олгач, олча танасига ишқаланиб гишиди-да, чўзилиб ётди.

Мен унинг бошида анча вақт ўтирдим.

Кечқурун айвонга тўпланганимизда, отам Қорабойдан сўз очиб:

— Агар шу ит бўлиб кетса, тоза яхши бўлади,— деб қолдилар.

— Ҳа. Унда анави кўпакларингизнинг кераги бўлмай қолади,— дедилар онам ҳам.

Мен қизиқдим:

— Нега? Нима учун?

— Ит билан бўрининг орасида тугилган десдим-ку сенга,— тушунтирдилар отам.— Шунинг учун агар бўрига тортса, бўри бўлади, бизга дўстлик қилмайди. Агар итга тортса, чини дўст бўладики, бунақасини топиш қийин!

Ана шунда мен бошқа нарсага ҳам қизиқиб қолдим: қанақасига бу Қорабой—ит билан бўрининг орасида пайдо бўлди экан? Ит билан бўри азалдан бир-бирига душман-ку?

Отам саволимга ўйланиб жавоб бердилар:

— Бирорта ит... қишлоққа адашиб келиб қолган. Ҳар қалай эркак ит бўлса керак. Кейин бирорта бўри билан қўшилган. Бўри буни туққандан кейин ўзи бир бало бўлган.— Отам онамга қаради.— Хотин, бўри беш-олтига тугади. Чамамда, овчи қишлоққа келиб, она бўрини отиб олгандан кейин болаларини ҳам олиб кетган. Бу ажралиб қолган.

— Қандай қилиб?— ҳайрон бўлдим мен.

— Қочиб қолган бўлиши ҳам мумкин,— дедилар отам.— Бостирмага бекиниб жон сақлаган бўлишим мумкин. Ёки бу ташқарида юрганда овчи бунинг шерикларини олиб кетган. Хуллас, уёғи менга қоронғи. Аммо битта нарса маълум. Бу кучукбола ҳамроҳлари орасида анча тегили бўлган. Эҳтимол, бу биринчи тугилгандир. Ким билади. Уғлим, уёғи билан ишнинг бўлмасини! Итнинг эҳтиёт бўл! Узингга ўргат.

— Ҳўй. А, ўртоқларимга кўрсатсам майлими?

— Майли-ю,— отам сукутга толдилар.— Аммо анави Қодир подачидан эҳтиёт бўл!

Мен Қорабойни нақ ўша одамнинг неварасига кўрсатдим-ку?

— Ҳа!— дедилар отам нуқиб.— У яхши одаммас.

— Ота, айниқ отиб кепти.

— Ана, айтмадимми.

Бу кун ҳам ўтди. Эртасига Қорабойини бошқа синфдошларга ҳам кўрсатдим. Улар итчини ўраб олиб, роса томоша қилишди. Албатта, бунинг ит эканига гумон

қилишмади-ю, аммо қулоқларининг диккайиб туриши уларни ҳам ҳайрон қолдирди.

— Бу ўзи шунақа,— дедим.— Қулоғи диккайиб туғилган!

— Заказ қилинган де?— кулди еттичи синфда ўқийдиган Шоберди.

— Ҳа,— дедим.— Заказ бўлган!

Болалар ҳам кулишди. Кейин ҳар қайсиен ўзининг ити ҳақида гапира кетди. Қўшни қишлоқларда кўрган итлари ҳақида сўзлашди. Гап айланиб, Қодир подачининг бултур йўқ бўлган Қорабой итига келиб тўхтади. Болалар бирдан чувиллашди:

— Шунинг учун буям зўр бўлсин деб отини Қорабой қўйдингми?

— Ҳа!— дедим керилиб.— Буям Қорабой бўлади. Кўрасизлар. Бу ундан ҳам зўр бўлади!

Болалар бунақа итни кам кўрганлариданми Қорабойни ҳавас қилиб тарқалишди.

Кечки пайт уйимизга Қодир подачи неварасини эргаштириб келиб қолди. Биз энди дастурхон теварагига ўтирган эдик. Отам ўринларидан туриб, уларни илиқ кутиб олдилар.

— Хуш кўрдик. Қелинлар,— деб тўрга ўтқаздилар.

Отақул ҳам тўрга ўтиб, бобосининг биқинига тиқилиб ўтирди.

Бир оз гап-сўз, ҳол-аҳвол сўрашишдан кейин Қодир подачи:

— Полвон, уйингизда бир ит пайдо бўптими?— деди.— Мана, набирамиз қўймасдан мени олиб келди. Биласиз, мен ҳам итбозман. Бунгаям юққан чамаси. Шуни кўрамиз деб келдик.

Отам менга қараб қўйдилар. Отамнинг юзи тунд эди. Юрагим гупиллаб уриб кетди.

— Ҳа,— дедилар отам бир оз сукут сақлаб.— Чўлда бир таниш учраб қолганди. Овчаркадан қочирган бир ити бор экан. Шунинг боласидан берувди.

Мен ҳайрон бўлиб қолдим: отам ёлғонни гапирдилар!

Қодир подачи ҳам баланд бўйли, кенг елкали киши. Лекин ёши қайтиб қолган, олтмишлардан ошган. Сийрак соқоллари оқ. Кўзи ёшланиб турса ҳам, кишига тикилганда баданинг жимирлаб кетади.

Бу одам вақтида катта мерган бўлган. Бир отишда ўн

б.
олти,
ган.

МУНДАРИЖА

Мана, _____
отиб келга.
Қодир па
— Чўлда,
кўрмабмизда,
— Ҳа,— деди.
— Энди бир кўр. **Ҳикоялар**
— Бўлади, нега бўлмади.
Отам менга ишора қилдилар. Мен 4
нон олиб чиқдим. Бостирма оғзида туриб газетани
дирдим.

— Баҳ, баҳ!— дедим.— Қорабой, ма, нон!
Охурга кириб олган ит гиншиди. Жойидан жилмади.
Газетани олиб бошига бордим. У кўзларини йилтиратди.
Олдига нонни ташловдим, ҳидлади. Шунда итнинг бўй-
нидан маҳкам ушлаб кўтардим. Айвонга олиб чиқиб
келдим.

— А-ҳа,— деди Қодир подачи итни қўлига олиб то-
моша қиларкан.— Тузук-тузук. Нақ апчарканинг ўзи.
Айтганингиз рост, полвон.— У менга қаради.— От қўй-
дингми бунга?

— Қорабой,— деб тўнғилладим.— Қорабой.

У майингина кулиб қўйди.

— Шундай де. Тузук-тузук.— Ниҳоят, у Қорабойнинг
оёқларини, кўкракларини пайпаслаб кўрди, кўзига ти-
килди. Сўнг алланечук хўрсиниб, менга узатди.

Мен итни кўтардим, кетмоқчи бўлувдим, подачи тўх-
татди:

— Сабр қил.— У отамга ўгирилди.— Полвон, мен
сизни ҳаммавақт ростгўй одам деб ўйлаб юраман.

Отам подачига ёмон қарадилар.

— Нима демоқчисиз?

— Бу бизни Қорабойнинг боласи,— деди Қодир
подачи.— Мана, кўриниб турибди. Орқаси қора бўлсаям
доғли. Бунинг устига, ўзингиз ҳам яхши биласиз, бултур
Қорабойни қишлоққа ташлаб кетган эдим. Қари бўлсаям
бақувват, зўр ит эди. Атрофда овчилар кўпайган. Бўри-
ларини қириб юрибди. Овчи дегани аввало эркак бўриши
отади, тўғримми?

Отам миқ этмадилар. Подачи сўзида давом этди:

қилишмади-ю, аммо қулоқларининг диккайиб тў бе-
уларни ҳам ҳайрон қолдирди.

— Бу ўзи шунақа,— дедим.— Қулоғи яки дениг
туғилган!

— Заказ қилинган де?— кулди еттинчилар.
итдан кечган-

— Ҳа,— дедим.— Заказ бўлган!

Болалар ҳам кулишди. Кейин ҳақи подачи,— унинг
ити ҳақида гапира кетди. Қўшларнинг келиб, бўри
итлари ҳақида сўзлашди. Шунинг учун бунинг
нинг бултур дедилар онам.— Бунинг эгаси биз бўламиз.

Анави бола! Нуралиники бу!

— Қизиқ,— подачи кулимсради. Тағни Қорабойга
зеҳи солди. Кейин неварасининг бошини силаб хўрсинди,
менга:— Майли, опкетавер,— деди.

Мен Қорабойни қучоқлаб пастга тушиб кетдим. Ич-
карига қўйвориб қайтиб келганимда, меҳмон билан ота-
онам орасидаги бояғи кайфият кўтарилганга ўхшар,
улар анча инноқ гаплашишар эди.

— Ҳе,— деди подачи.— Табиат ғалати!

— Айиқ отибсиз деб эшитдим,— дедилар отам.

Подачи неварасига қараб кулди.

— Болаларнинг ичда гап ётмайди-да. Рост, бировни
ни отдим, полвон.

— Урмончилар билса гап қилмайдими?

— Сизлар хабар бермасаларинг қайдан билади.

Отам чойнакдан ичлаларга чой қуйдилар. Подачи
чойнинг ярмисини ичди-да, ярмисини тўкиб ташлади.

— Гап шундай,— деди.— Ит сизники ҳам эмас, мени-
ки ҳам. Мундайроқ қилиб айтсам, икковимизники.

Отам хўрсиндилар.

— Хўш?

— Шундоқ экан, бизни рози қиласиз.

— Йўқ-йўқ!— бирдан бақириб юборди Отақул.—
Менга Қорабойни олиб берасиз. Қорабой меники!

— Сеники бўлиб бўпти,— дедим мен.

— Уғлим, ундан умидингни уз,— дедилар отам ҳам
Отақулга.

Отақул пиқиллаб, юзини бобосининг биқинига яшир-
ди. Бобо унинг елкасига уриб:

— Хафа бўлма,— деди.— Муроса қилмасак бўлмади
экан, пабирам. Хўш, полвон, бизни рози қиласизми?

МУНДАРИЖА

Ҳикоялар

Нимадир йўқ бўлди	4
Олам тортилиш қонун	7
Оғир тош кўча	14
Қайтиш	29
Қария	40
Арпали қишлоғида	50
Насиб этса	59
От эгаси	66
Баҳор	72
Чўлоқ турна	76
Бахтли бўлишлар	85
Подачи	92
Фарзанд	98
Ота юрт (бўлган воқеа)	108
Одам (фалсафий ҳикоя)	116
Шудринг тушган бедазор (икки инжиқ ҳақида зерикарли ҳикоя)	122

Қисса

Юр, тоғларга кетамиз!	150
---------------------------------	-----

Халмирзаев Шукур.

Оғир тош кўчса... Ҳикоялар ва қисса. Т.,
«Ёш гвардия», 1980.— 192 б.

Халмирзаев Шукур. Тяжелый валун. По-
весть и рассказы.

84Уз7

На узбекском языке
ШУКУР ХАЛМИРЗАЕВ
ТЯЖЕЛЫЙ ВАЛУН
Повесть и рассказы

Редактор Э. Миробидов
Рисом Ф. Шокиров
Расмлар редактори Э. Валиев
Техн. редактор Г. Аҳмаджонова
Корректор С. Сайдалимов

ИБ № 612

Босмахонага берилди 27.03.80 й. Босишга рухсат этилди 12. 11. 80 й.
Р-09231, Формати 84×108¹/₃₂. № 1 босма қозоғга „Литературная“
гарнитурда юқори босма усулида босилди. Босма листи 6,0.
Шартли босма листи 10,08. Нашр. листи 10,102. Тиражи 60 000.
Буюртма № 311. Шартнома № 20 — 80. Баҳоси 80 т.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети „Ёш гвардия“ нашриёти,
Тошкент, 700129, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ўшлари
Давлат комитети Тошкент „Матбуот“ полиграфия ишлаб чиқариш
бирлашмасининг 1-босмахонаси. Ҳамза кўчаси, 21.